

Наталія Сорочинська
Ольга Гісем

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

**Підручник для 11 класу закладів
загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА — БОГДАН
2019

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 12.04.2019 р. №472)*

ВИДАНО ЗА ДЕРЖАВНІ КОШТИ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Сорочинська Н.М., Гісем О.О.

С 65 Історія України [рівень стандарту] : підручник для 11 кл. закл. загальн. серед. освіти / Н. М. Сорочинська, О. О. Гісем. — Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2019. — 240 с. : іл.

ISBN 978-966-10-5840-7

Підручник містить систематизований виклад історії України для 11-го класу. Матеріал відповідає новій програмі Міністерства освіти і науки України.

Для учнів 11-х класів закладів загальної середньої освіти та вчителів історії.

УДК 94(477)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

© Сорочинська Н. М., Гісем О. О., 2019
© Навчальна книга – Богдан, 2019

ISBN 978-966-10-5840-7

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Словничок

Тлумачення термінів і понять, що виділені жирним шрифтом у тексті параграфа.

Документи розповідають

Фрагменти різноманітних матеріалів (уривки з історичних документів, спогадів очевидців подій тощо).

Запитання та завдання

Питання для закріплення знань, умінь і навичок учнів.

▶ Запитання

Запитання, які наголошують на основній думці пункту параграфа.

Цікаво знати

Додаткова інформація для тих, хто хоче знати більше цікавих історичних фактів.

Постать в історії

Тут подано інформацію про видатних історичних діячів, що мали суттєвий вплив на розвиток подій.

Висновки

У цій рубриці прочитаєте стислий виклад провідних думок, розкритих у тексті параграфа.

Електронний додаток

Тут ви знайдете тестові завдання до розділів.

Любі друзі!

В 11-му класі ви продовжите вивчати курс новітньої історії України. Він дозволить вам сформуванати уявлення про події другої половини ХХ — початку ХХІ ст. Запорукою успішного засвоєння знань, як ви вже могли переконатися за роки навчання у школі, є вміння працювати з підручником. Перш ніж розпочати роботу, радимо пригадати деякі правила. Беручись до праці, необхідно ознайомитися зі змістом підручника та його структурою. Весь матеріал об'єднано в шість розділів, кожен із яких містить декілька параграфів, що, своєю чергою, складаються з окремих пунктів. У тексті ви побачите виділені слова й дати. Звертайте на них особливу увагу. Дати бажано запам'ятати. Виділені слова — це поняття і терміни — необхідно розуміти. Для цього на сторінках підручника вміщені їх визначення. Розглядаючи ілюстрації, звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного, акцентують увагу на сюжеті. Вміщені таблиці і схеми розкривають зв'язки між складовими історичних явищ, пояснюють їхні особливості тощо.

Наприкінці кожного параграфа наведено **висновки**, які допоможуть вам сформулювати провідні ідеї. **Запитання та завдання**, які містяться у параграфі, спрямовані на формування різних умінь і навичок. Вони розміщені на початку і наприкінці параграфа, після кожного пункту, подані до ілюстрацій, схем тощо.

Важливим елементом підручника є **практичні роботи** й орієнтовні **завдання для проведення уроків узагальнення та тематичного оцінювання**.

Підручник містить **електронний додаток**, у якому ви знайдете додаткові матеріали до тематичних завдань.

Взявши до уваги згадані поради, перегорніть цю сторінку й розпочніть подальше знайомство з історією Батьківщини.

ВСТУП

ВСТУП

Основні поняття і терміни

Новітня історія України

Основні дати

1945 р. — початок XXI ст. — другий період новітньої історії України

Другий період новітньої історії України

У попередніх класах ви ознайомилися з давньою, середньовічною, новою й першим періодом новітньої історії України. Цього навчального року ви продовжите вивчення новітньої історії України.

Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
6 клас	7 клас	8 клас	9 клас	10 клас	11 клас
близько 1 млн років тому — IV ст. н.е.	V ст. — кінець XV ст.	XVI — XVIII ст.	кінець XVIII — 1914 р.	1914–1945 рр.	1945 р. — початок XXI ст.

Структура другої частини новітньої історії України (1945 р. — початок XXI ст.)

Хронологічні межі періоду	Назва періоду
1945–1953 рр.	Україна у повоєнний період
1953–1964 рр.	Україна в умовах десталінізації
1964–1985 рр.	Україна в період системної кризи радянського ладу
1985–1991 рр.	Відновлення незалежності України
1991–2013 рр.	Становлення України як незалежної держави
2013 р. — до сьогодні	Творення нової України

1. Назвіть хронологічні межі другої частини новітньої історії України?
2. На які періоди поділяється друга частина новітньої історії України?

Цей період містить багато важливих подій, підсумком яких стало відновлення незалежності й творення нової України. Але пройдений шлях був складним і тернистим.

Після Другої світової війни українцям довелося пережити нові трагедії, породжені підлеглим становищем України за наявності тоталітарного режиму: труднощі післявоєнної відбудови, голод 1946–1947 рр., депортації, тривале збройне протистояння на західноукраїнських землях, нові сталінські репресії.

У той же час більшість українських земель було об'єднано у складі УРСР, Україна стала членом світового співтовариства, взявши участь у створенні Організації Об'єднаних Націй (ООН). Хоча долучення УРСР до ООН було продиктоване бажанням Сталіна отримати додаткові голоси у впливовій міжнародній організації.

Після смерті Й. Сталіна нове компартійне керівництво на чолі з М. Хрущовим усунуло деякі найбільш одіозні прояви існуючого в СРСР тоталітарного режиму — масові репресії, всюдозволеність каральних органів, ігнорування елементарних потреб людей тощо. Було засуджено культ особи Сталіна, реабілітовано мільйони незаконно репресованих (крім тих, кого ув'язнили за «український буржуазний націоналізм»).

Хрущов став ініціатором реформування економіки та соціальної сфери. У суспільстві поширилися сподівання на краще життя, які підживлювалися обіцянками, «що теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі».

На тлі процесів лібералізації режиму відбувається нове піднесення української культури, зумовлене діяльністю шістдесятників.

Національно-визвольний рух набуває нових форм. Його учасники відмовляються від збройних форм боротьби, зосереджуються на критиці радянської системи і моральному опорі. Постають перші дисидентські організації. Проте влада жорстко розправляється з дисидентами, тим самим показавши справжнє своє обличчя.

Наприкінці 1960-х – на початку 1980-х рр. радянська система переживала кризу, з якої так і не було знайдено виходу. Україна, як і інші союзні республіки, зіткнулася з наростаючими економічними і соціальними проблемами. Стрімко збільшувалося технологічне відставання від провідних країн Заходу. Щоб приховати проблеми, влада посилила ідеологічний тиск на суспільство, який в Україні обернувся тотальною русифікацією і фактичним нищенням української культури. Відкритий опір системі чинила лише невелика група дисидентів (незгодних), яка зазнавала жорстоких переслідувань і покарань.

Усвідомлення комуністичною владою необхідності змін призвело до започаткування «перебудови». Проте ця політика, як і хрущовська лібералізація, засвідчили, що радянська тоталітарна модель не піддається реформуванню. Вона або розвалюється, або набуває жорстких рис сталінізму.

У 1986 р. Україні довелося пережити нову трагедію — Чорнобильську катастрофу, наслідки якої відчуваються й сьогодні. Ця масштабна техногенна аварія стала детонатором суспільної активності в Україні. А політика «гласності» і «демократизації» спричинила активізацію українського національно-визвольного руху, який завершився проголошенням відновлення незалежності України 24 серпня 1991 р. За визнанням останнього керівника СРСР М. Горбачова, саме Чорнобильська катастрофа стала головною причиною початку розпаду СРСР.

Хоча незалежність здобули мирним шляхом, все ж не вдалося уникнути війни з Росією, яка намагається знову уярмити Україну. У 2014 р. Москва здійснила пряму збройну агресію проти нашої держави, анексувала Крим і розгорнула бойові дії на Донбасі.

Всі зазначені події відбувалися на тлі важливих світових зрушень.

Так, у політичній і соціальній сферах життя в країнах Заходу утверджуються принципи ліберальної демократії і «держави добробуту». У соціально-економічному розвитку під впливом науково-технічної революції (НТР) відбувся перехід від індустріального до постіндустріального суспільства. Прискорився процес глобалізації.

СРСР зазнає поразки у «холодній війні» (1940–1980-ті рр.). Відбувається крах комуністичних режимів у Східній Європі.

У міжнародних відносинах були вироблені головні принципи мирного співіснування, закладені підвалини ракетно-ядерного роззброєння тощо.

Повторимо опрацьоване у минулому навчальному році за візуальними джерелами (фотолітопис)

Київ у день початку Першої світової війни

Наступ російської армії в Галичині. 1914 р.

Австрійський цісаревич Карл нагороджує Українських січових стрільців. 1915 р.

Жінки на військовому виробництві

Демонстрація у Києві в перші дні після повалення царизму

Прибуття делегатів на Український національний конгрес

Проголошення I Універсалу УЦР

Члени Генерального Секретаріату – першого уряду України, утвореного Центральною Радою 28 червня 1917 р.

Проголошення III Універсалу УЦР

Бій на станції Крути

Підписання 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору

Вступ німецьких військ у Київ

Молебень на Софійській площі з приводу встановлення влади гетьмана П. Скоропадського

Українські позиції біля входу до ратуші. Львів, листопад 1918 р.

Диктатор ЗУНР Є. Петрушевич зі старшинами Української галицької армії (УГА)

Проголошення Акта Злуки Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки

Карта-карикатура. Україна, 1919 р.

Вступ Червоної армії до Києва у 1919 р.

Парад білогвардійських військ Денікіна у Києві

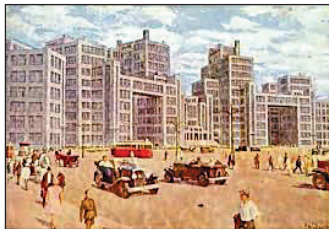
Евакуація військ Врангеля з Криму

Учасники Другого зимового походу

Жертви голоду 1921–1922 рр. Бердянськ, 1922 р.

Харків у 1920-ті рр.

Розкуркулену родину виганяють з її оселі. 1929 р.

Мітинг, присвячений колективізації.
1929 р.

Пацифікація українських сіл Галичини.
1930 р.

Представник Харківського райкому компартії дає в Клубі залізничників консультацію з питань підготовки до чищення партії. Харків, 1933 р.

Конфіскація у селян продовольчих ресурсів. 1933 р.

Здача колгоспом зерна державі

Доставка до суду звинувачених у «Шахтинській справі». 1928 р.

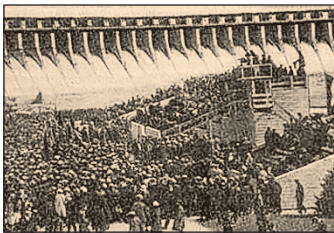
Пересильний пункт Соловецьких таборів

Члени «Спілки визволення України» під час судового процесу. м. Харків, 1930 р.

Підневільна дармова робоча сила ГУЛАГ у відіграла значну роль у радянській індустріалізації

Мітинг на честь завершення будівництва Дніпрогесу. 1932 р.

Померлі від голоду на вулицях Харкова. Голодомор 1932–1933 рр.

Керівники КП(б)У та уряду України на Привокзальній площі в Києві під час зустрічі з жителями міста в день переїзду з Харкова. 1934 р.

Стаханов у забої. 1935 р.

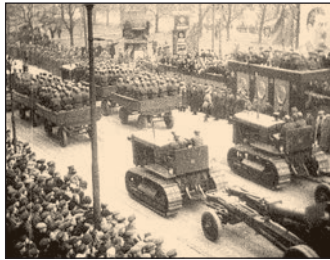
Антицерковна кампанія 1930-х рр.

Проголошення незалежності
Карпатської України. 15 березня 1939 р.

Зустріч радянських і німецьких солдатів
після переможного маршу Польщею.
Вересень 1939 р.

Парад Червоної армії у Львові.
29 жовтня 1939 р.

Передвиборчий мітинг на Гуцульщині.
Виступає Олександр Довженко.
Жовтень 1939 р.

Поділ панської землі. Західна Україна.
1939 р.

Львів'яни шукають своїх родичів
серед розстріляних НКВС у в'язницях
політичних в'язнів. Червень 1941 р.

Бійці батальйону «Нахтігаль»
на вулицях Львова

Мешканці Львова очікують на
проголошення Акта відновлення
Української Держави.
30 червня 1941 р.

Німецькі війська ведуть бій на вулицях
Житомира. Червень 1941 р.

Німецькі війська в Україні.
Липень 1941 р.

Німецькі військовики спостерігають за пожежою на Хрещатику. Вересень 1941 р.

Мешканці Києва, яких відправляють на примусові роботи до Німеччини.

Визволення Києва. 1943 р.

Мешканці українського села зустрічають радянські танки

Радянські війська проходять вулицями Одеси. 1944 р.

Один із загонів УПА на Волині

Радянські солдати відкривають ворота концтабору Освенцим. 1945 р.

Підняття Прапора Перемоги над Берліном. За участі О. Береста

Висновки

- В цьому році вивченням другої частини новітньої історії України ви завершите розгляд систематичного курсу її минулого.
- Цей період вітчизняної історії містить чимало важливих подій, однак найважливішими серед них стали відновлення незалежності України та її розвиток як суверенної держави.

Запитання і завдання

1. Які ключові події можна виділити у другому періоді історії України, що буде вивчатися?
2. Коли було проголошено незалежність України?
3. Дайте коротку характеристику другої частини новітньої історії України та її періодизації.
4. Якими були загальні тенденції розвитку тогочасної світової історії?
5. Пригадайте та назвіть уроки Другої світової війни для України. Які з них ви вважаєте найважливішими? Чому?
6. Підготуйте навчальний проект «Друга світова війна в історичній пам'яті українців та інших європейців: спільне і відмінне».

Україна в повоєнний період

§ 1. Адміністративно-територіальні зміни Української РСР. Вихід УРСР на міжнародну арену

Основні поняття і терміни

ООН, Рада Безпеки ООН, геополітичне становище.

Основні дати

березень 1944 р. — створення Народного комісаріату закордонних справ УРСР; 26 листопада 1944 р. — з'їзд Народних комітетів (комітетів) у Мукачевому схвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР; 25 квітня–26 червня 1945 р. — робота установчої конференції ООН в Сан-Франциско. Українська делегація прибула для участі в роботі конференції 6 травня; 29 червня 1945 р. — радянсько-чехословацький договір про входження Закарпаття до Радянської України; 16 серпня 1945 р. — договір між СРСР та Польщею про радянсько-польський кордон; лютий 1947 р. — підписання делегацією УРСР мирних договорів із союзниками Німеччини (Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія); 1951 р. — обмін прикордонними ділянками між Польщею і УРСР, остаточне визначення західного кордону УРСР.

1. Адміністративно-територіальні зміни

Питання про західний кордон СРСР, а відповідно й України, гостро постало під час завершальних операцій Другої світової війни в Європі. Сталінське керівництво, кероване імперськими зазіханнями, намагалось будь-якими засобами закріпити свої територіальні надбання.

Остаточо його вирішили у процесі українсько-польського, українсько-чехословацького, українсько-румунського територіальних розмежувань та юридичного закріплення західноукраїнських земель, що увійшли до складу УРСР протягом 1939–1945 рр.

Особливо складними і тривалими були врегулювання територіальних питань з Польщею та ЧСР. На цей процес значно впливало міжнародне становище, зокрема прагнення СРСР закріпитися у Центрально-Східній Європі.

За Люблінською угодою між урядом УРСР і польським Тимчасовим комітетом національного визволення від 9 вересня 1944 р. частина споконвічних українських земель (окремі райони Підляшшя, Холмщина, Посяння, Лемківщина, які згодом отримали назву **Закерзоння**), де проживало майже 150 тис. українців, передавалася Польщі. У такий спосіб сталінське керівництво намагалось підтримати польський прорадянський уряд і згладити негативне сприйняття польською громадськістю радянської агресії 1939 р.

Згаданий договір став першою угодою, яку уряд УРСР уклав з іноземною державою. Доручивши Києву підписати вказаний документ, Москва намагалась насамперед продемонструвати світові можливість практичної діяльності УРСР на міжнародній арені після відновлення її зовнішньополітичного відомства у січні 1944 р., а головне Москва відводила від себе удар в разі невизнання країнами-союзниками по антигіт-

Формування західного кордону УРСР. Сталін відрізає частину українських земель Польщі. Карикатура

➤ Що спонукало Сталіна до таких дій?

лерівській коаліції українсько-польського (фактично на той час радянсько-польського) кордону, який закріплювала угода.

Домовленість між СРСР та Польщею досягнуто 16 серпня 1945 р., під час підписання договору стосовно радянсько-польського державного кордону. Ця угода закріплювала кордон по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5–8 км, а на окремих ділянках на 17 км. Остаточо процес польсько-українського розмежування завершився у 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними територіями. Внаслідок цього до Львівської області увійшли землі в районі міста Кристинополя (згодом перейменованого в Червоноград), а до Польщі відійшли території довкола міста Нижні Устрики Дрогобицької області.

Зі вступом радянських військ на територію Карпатської України ситуація змінилася. Кремлівські урядовці стали розглядати цей регіон як важливий стратегічний плацдарм для посилення впливу в Центральній та Пів-

денно-Східній Європі. Для досягнення своїх стратегічних цілей радянське керівництво використало антифашистський і національно-визвольний рух населення краю.

26 листопада 1944 р. в місті Мукачеве скликали з'їзд народних комітетів, які створювалися за сприяння радянської військової окупаційної адміністрації. На ньому 663 делегати (переважно комуністи) схвалили Маніфест про возз'єднання з Радянською Україною, обрали Народну Раду як верховний законодавчий орган влади Закарпатської України і сформували уряд. На чолі Закарпатської України став комуніст Іван Турияця. Для легітимізації Маніфесту було організовано збір підписів під ним. 250 тис. ос. (майже все доросле населення краю) задекларували схвалення документа.

Документи розповідають

Із маніфесту першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України про возз'єднання з УРСР (26 листопада 1944 р.)

...Закарпатсько-український народ, вивраний з німецько-мадярського полону, вирішив раз і назавжди здійснити свою віковічну мрію і возз'єднатися з Радянською Україною. З цими думками він йшов на вибори сільських, районних і міських народних комітетів з наказом їм — добитися возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

Спираючись на непохитну волю всього народу, висловлену в петиціях і постановках робітників, селян, інтелігенції і духовництва всіх міст і сіл Закарпатської України, перший з'їзд Народних Комітетів усієї Закарпатської України постановляє:

- 1) Возз'єднати Закарпатську Україну зі своєю великою матір'ю Радянською Україною і вийти зі складу Чехословаччини;
- 2) Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки і Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік включити Закарпатську Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.
- 3) Обрати Народну Раду Закарпатської України як єдину центральну владу, діючу по волі народу на території Закарпатської України.

4) Уповноважити і зобов'язати Народну Раду Закарпатської України здійснити рішення з'їзду про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною.

✎ Як ви оцінюєте рішення першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України для України і долі краю?

У червні 1945 р. договір між ЧСР та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачевому. 22 січня 1946 р. видали указ Президії Верховної Ради СРСР про утворення в складі УРСР Закарпатської області. Цей акт одночасно ліквідував без згоди населення Закарпатську Україну як державне утворення.

Виступаючи 30 червня 1945 р. на VII сесії Верховної Ради УРСР, М. Хрущов заявив, що український народ уперше возз'єднався в єдиній Українській державі.

Західний кордон між СРСР, відповідно і УРСР, та Румунією був урегульований Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р., за яким визнавалось право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично закріплювалися кордони, встановлені в червні 1940 р.

Отже, повоєнний процес врегулювання кордонів УРСР відбувався методами, притаманними тоталітарним режимам, для задоволення його стратегічних інтересів, які збіглися з прагненням українців об'єднатися в єдиній державі.

Процес врегулювання територіальних питань мав для України такі наслідки: були остаточно визначені та юридично визнані кордони республіки; територія УРСР збільшилась на 110 тис кв. км; відбулись демографічні зміни; основну частину українських земель об'єднали в складі однієї держави. У той же час частина українських теренів опинилась за межами кордонів УРСР.

Герб УРСР. 1949 р.

Прапор УРСР. 1950 р.

* Назви міст подані станом на 2019 р.

Наслідки врегулювання територіальних питань для України

Остаточне встановлення та юридичне закріплення кордонів республіки

Збільшення території УРСР, демографічні зміни у складі населення

Об'єднання основної частини українських земель у кордонах однієї держави

Об'єднання українських земель, вихід на міжнародну арену зумовили зміну державної символіки республіки. У листопаді 1949 р. Президія Верховної Ради УРСР видала указ про Державний Герб УРСР, Державний Прапор УРСР, Державний Гімн УРСР.

Завершення формування сучасної території України відбулося у 1954 р. Тоді відзначали 300-річчя Переяславської ради. Країною прокотилась широка і гучна пропагандистська кампанія. ЦК КПРС обнародував тринадцять «тез», у яких доводилась непохитність «вічного союзу» українців з росіянами. Центральною подією ювілейних торжеств стала передача Криму УРСР. 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, мотивуючи своє рішення спільністю економіки, територіальною близькістю та тісними господарськими і культурними зв'язками між Кримом та Україною, видала указ «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР». Як зазначалось, акт є «свідченням дружби російського народу».

Але кримський «подарунок» був не таким добродійним актом, як спочатку здавалось. Приєднання Криму переклало на Україну ряд економічних і політичних проблем. Унаслідок війни і депортації кримських татар у регіоні панував економічний хаос.

1. Чому саме західні кордони УРСР зазнали змін за підсумками Другої світової війни?
2. Які території увійшли до складу УРСР у 1940–1950-ті рр.?

2. Україна — співзасновниця ООН. Діяльність України на міжнародній арені

Наприкінці Другої світової війни Україна знову виходить на зовнішньополітичну арену. Проте, будучи складовою частиною Радянського Союзу, вона не могла проводити самостійну зовнішню політику.

27 січня 1944 р. на пленумі ЦК ВКП(б) ухвалили рішення про розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин. А в березні 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного комісаріату закордонних справ республіки. Очолив його відомий український драматург О. Корнійчук, який розгорнув активну діяльність у напрямку формування самостійного зовнішньополітичного курсу УРСР. Така активність призвела до того, що вже незабаром його замінили на відданого соратника Сталіна Д. Мануїльського.

Здійснивши такий крок, сталінське керівництво мало далекосяжну стратегічну мету. По-перше, представити приєднання західних областей України та Білорусі як акт воз'єднання етнічних територій. По-друге, збільшити кількість своїх прихильників у міжнародній організації, переговори про створення якої активно велися наприкінці війни.

На Кримській конференції в лютому 1945 р. США та Велика Британія зобов'язалися підтримати пропозицію радянського уряду щодо прийняття УРСР та БРСР у члени ООН.

Керівник делегації Української РСР Д. Мануїльський підписує Статут ООН. 26 квітня 1945 р.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН 1946 р. Україну обрали до складу Економічної і соціальної ради, а в 1948–1949 рр. вона обирається непостійним членом Ради Безпеки ООН. Представників України запрошують до роботи деяких структур організації, у тому числі Міжнародного суду. Україна підтримала прохання про вступ до ООН Цейлону та Лаосу.

На чолі з наркомом Д. Мануїльським українська дипломатія бере участь у Паризькій мирній конференції (29 липня — 15 жовтня 1946 р.) і в лютому 1947 р. ставить свій підпис під мирними договорами з Італією, Румунією, Угорщиною, Болгарією та Фінляндією.

Однак зовнішньополітична діяльність України насправді не виходила за межі політики московського центру. Так, угоди з Польщею та Чехословаччиною про врегулювання питання кордонів підписувались представником Союзного Наркомату закордонних справ. А пропозиції Великої Британії (1947) та Судану (1956) щодо встановлення прямих дипломатичних відносин з УРСР так і залишились без відповіді.

Таким чином, вихід УРСР на зовнішньополітичну арену був зумовлений не національними інтересами України, а стратегічними устремліннями СРСР.

1. Коли Україна стала членом ООН?
2. Коли вперше в ООН відбувся офіційний виступ українською мовою?

Уперше делегація УРСР в ООН заявила про себе, виступивши ініціатором розгляду питання щодо намагання Нідерландів та Великої Британії відновити своє колоніальне панування в Індонезії.

Ще одним важливим аспектом української делегації стали її кроки, які сприяли ухваленню резолюції про поділ Палестини й утворенню єврейської та палестинської держав.

Проте аж до розвалу СРСР українська делегація не мала самостійності в своїх діях. Зовнішнім проявом несамотійності української місії в ООН було її розташування на одному з поверхів представництва СРСР в ООН у Нью-Йорку.

У роки «холодної війни» українській дипломатії була виділена, як тоді вважалося, нейтральна ділянка дипломатичної роботи — соціальні та гуманітарні питання, котрі на теперішній час є провідними. Так, Україна стала автором ініціативи з проведення року співробітництва медиків світу; із боротьби з неписьменністю та підготовки кадрів для індустріалізації країн, що розвиваються.

Уперше в ООН українська мова прозвучала в 1960 р. під час виступу першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного.

Висновки

- Друга світова війна призвела до значних змін у долі України. УРСР вийшла на міжнародну арену як суб'єкт міжнародного права, були міжнародно визнані західні кордони УРСР, докорінно змінився склад населення і, що найважливіше, вперше за багато століть майже всі українські землі опинились у межах однієї держави.

Запитання і завдання

1. Яких адміністративно-територіальних змін зазнала УРСР внаслідок Другої світової війни?
2. Чим був зумовлений вихід УРСР на міжнародну арену наприкінці Другої світової війни?
3. Який головний результат міжнародної діяльності УРСР у повоєнні роки?
4. Яку роль відіграла Україна в створенні ООН?
5. Обговоріть у групах. Назвіть територіальні зміни, що зазнала УРСР у повоєнні роки. Які це мало наслідки?

§ 2. Повоєнна відбудова в Україні

Основні поняття і терміни

відбудова, грошова реформа, карткова система, голод.

Основні дати

1945 – початок 1950-х рр. — період відбудови;
1946–1947 рр. — масовий штучний голод; 1947 р. — грошова реформа, скасування карткової системи.

1. Перехід до мирного життя

Вигнання з території республіки нацистських загарбників поставило на порядок денний питання про повернення до мирного життя. Україну необхідно було підняти з руїн і попелу. Наслідки війни були жахливими. Демографічні втрати становили близько 17–18 млн осіб, матеріальні втрати — 1,2 трлн крб, катастрофічний спад виробництва (у порівнянні з 1940 р. в республіці вироблено лише 20 % електроенергії, видобуто 36 % вугілля, виплавлено 17 % чавуну, 15,4 % сталі).

До кінця 1945 р. відновили 44 % довоєнних потужностей машинобудівної і 30 % легкої промисловості, ввели в дію 123 великі та 506 дрібних шахт Донбасу.

Щоб надати відновленій радянській владі законного вигляду, у 1946–1947 рр. провели фарс з виборами рад усіх рівнів. Населення «одноставно проголосувало за блок комуністів і безпартійних».

У 1946 р. Раду Народних Комісарів перейменували у Раду Міністрів УРСР.

Підприємства й установи переходили на норми мирного життя: відновлювалися 8-годинний робочий день, відпустки, скасовувалась понаднормова неоплачувана праця. Промисловість переходила на випуск мирної продукції.

► Як відбувався перехід до мирного життя?

2. Відбудова та її особливості в Україні

У березні 1946 р. Верховна Рада УРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. Модель відбудови господарства повністю відтворювала етапи індустріалізації з усіма її недоліками. Нехтуючи потребами і можливостями людей, план передбачав менше ніж за 5 років відбудувати зруйновані райони країни, відновити довоєнний рівень промислового і сільськогосподарського розвитку та навіть його перевищити.

Особливості відбудови в Україні.

1. Значні масштаби відбудовчих робіт, більше ніж у будь-якій іншій країні Європи.
2. Розрахунок лише на власні сили і на ресурси Радянського Союзу, а не на зовнішню допомогу. «Холодна війна» робила неможливим використання західної, перш за все американської, фінансової та технічної допомоги. Але натомість використовувалися репарації з Німеччини, Італії та Угорщини, а також праця сотень тисяч військовополонених німців та угорців.
3. При відбудові ставка робилась на важку промисловість та енергетику (80 % капіталовкладень) за рахунок легкої промисловості, соціальної сфери та сільського господарства (на останнє відводилось лише 7 % капіталовкладень).
4. Відбудова здійснювалась централізовано за чітким державним планом.

5. Економіка України відбудовувалась і добудовувалась не як самостійний, замкнений і самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи.
6. Вагома роль належала адміністративно-командній системі. Саме вона давала змогу за короткий час мобілізувати і зосередити значні матеріальні та людські ресурси на певному об'єкті.
7. Непропорційно велика роль ідеології, яка проявлялася у широкомасштабних мобілізаційно-пропагандистських заходах — соціалістичних змаганнях, рухах передовиків і новаторів.
8. Ускладнення відбудовчого процесу масовим штучним голодом 1946–1947 рр.
9. Нестача робочої сили, а особливо кваліфікованої, сучасного устаткування, обладнання і технологій.

Результати відбудовчого періоду були неоднозначними. З одного боку, було загоєно рани війни, відбудовано промисловість України, рівень виробництва якої в 1946–1950 рр. збільшився в 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15 %. Проте обсяг виробництва легкої промисловості в 1950 р. становив лише 80 % довоєнного. З іншого — ціна відбудови була дуже високою. Зниження реального рівня життя, тяжкі житлові й побутові умови були характерними для більшості населення.

Німецькі військовополонені на відбудовчих роботах

Документи розповідають

Історик Володимир Сергійчук про працю німецьких військовополонених

«Згідно з постановою державного комітету оборони СРСР від 4 червня 45 року, на території України виділялося 494 тисячі 520 німецьких військовополонених. Багато об'єктів в Україні, які сьогодні відомі, відбудовувалися або будувалися заново зусиллями німецьких військовополонених. Не секрет, що Хрещатик відбудовувався завдяки німецьким полоненим. Знаменитий на весь світ ракетний завод у Дніпропетровську, який випускав у Радянському Союзі найстрашніші ракети, споруджували німецькі військовополонені».

➤ Який внесок полонених у відбудову УРСР?

Скасування карткової системи розподілу продуктів і проведення грошової реформи в 1947 р. посилили тягар відбудови для трудящих.

Іншим негативним наслідком стало остаточне розорення сільського господарства. На селян, що отримували мізерну платню, не поширювались соціальні гарантії, вони були позбавлені права мати паспорт, а відповідно — вільно пересуватися. Також їм доводилось сплачувати великі податки, що були накладені на присадибне господарство. Для інтенсифікації праці колгоспників сталінське керівництво продовжувало використовувати примусові та репресивні методи. Так, 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР видала таємний Указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві».

й ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». За цим Указом репресували 12 тис. колгоспників.

Незважаючи на репресії та надлюдські зусилля селян, на кінець п'ятиріччя так і не вдалось досягти показників довоєнного розвитку. Валовий збір зернових у 1950 р. становив лише 85 % довоєнного.

- Які особливості повоєнної відбудови промисловості й сільського господарства в Україні?

3. Масовий штучний голод 1946–1947 рр.

У повоєнний час на селі склалось вкрай несприятливе становище: за роки війни скоротились посівні площі, зменшилось поголів'я худоби, не вистачало техніки, а особливо робочих рук. Але сталінське керівництво й не передбачало якісь зміни на селі, а навпаки — воно мало стати одним з головних джерел для проведення відбудови.

Навесні — влітку 1946 р. шістнадцять областей України вразила посуха. Озимі та ярові культури загинули. Валовий збір зерна був утричі меншим, ніж у 1940 р. Керівники деяких областей почали наполегливо звертатися до уряду з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівлі, які в липні 1946 р. були збільшені з 340 до 360 млн пудів. Відповіддю на звернення про допомогу стали репресивні заходи.

У сільські райони виїхали представники вищих органів республіки, областей, суду, прокуратури. Тільки за перший квартал 1947 р. засудили до різних термінів 1,5 тис. керівників колгоспів, 6 тис. комуністів притягнули до партійної відповідальності за невиконання вказівок партії. Відновив дію «Закон про п'ять колосків», за яким було засуджено і ув'язнено тисячі селян. Колгоспники почали тікати від голодної смерті у більш благополучні райони (Західна Україна), міста. Щоб уникнути обезлюднення села, каральні органи почали відшукувати і повертати селян назад. Незважаючи на суворі репресії, вдалось зібрати лише 60 % від плану хлібозаготівлі (вилучено було навіть насіннєвий фонд).

Розвантаження обозу із зерном. 1947 р.

У той час, коли за межі України ешелонами вивозився хліб (лише в країні Східної Європи та Францію для підтримки режимів, що там встановилися, було безкоштовно вивезено 1,7 млн тонн зерна), в країні розпочався голод, жертвами якого стали майже 1 млн осіб.

Опинившись перед загрозою катастрофи, керівництво України на чолі з М. Хрущовим намагалось зменшити її масштаби за рахунок західних областей і звертанням по допомогу до Москви. У відповідь Сталін заявив Хрущову: *«Ти м'якотілий! Тебе обдурюють, вони грають на твоїй сентиментальності. Вони хочуть, щоб ми витратили наші державні запаси»*. У березні 1947 р. недостатньо «твердого» Хрущова замінили на Кагановича.

Наслідками голоду стало: ускладнення і без того важкого процесу відбудови; скорочення трудових ресурсів села та його можливостей; падіння морального духу населення; невиконання планів п'ятирічки з відбудови сільського господарства.

Отже, головним винуватцем третього голоду в Україні було сталінське керівництво, яке нехтувало долею мільйонів українців заради імперських інтересів.

Поряд з іншими факторами: втрати у війні, міграції населення, входження до складу УРСР західноукраїнських земель, відбудова — масовий штучний голод 1946–1947 рр. мав значний вплив на демографічне становище в Україні.

- ▶ Які основні причини голоду 1946–1947 рр.?

4. Рівень життя та побут населення

За роки війни Україна втратила близько 3 млн осіб на фронтах (майже кожен другий призваний до лав армії) і 5,5 млн осіб у зоні окупації. До цього слід додати вивезених на примусові роботи понад 2,2 млн осіб, з яких на батьківщину повернулося лише 800 тис. осіб.

Завершення бойових дій дало поштовх значним міграційним процесам. Повертались до мирної праці демобілізовані з лав Червоної армії близько 2,2 млн осіб. Повертались й ті, що були вивезені під час евакуації на Схід, і ті, що перебували на

примусових роботах або в полоні за межами України. Значно впливала на міграційні процеси депортація.

На демографічному становищі України відбилися етнічні чистки, що їх проводило сталінське керівництво (виселення кримських татар, німців, поляків, угорців та інших народів) і польський уряд. Унаслідок обміну населенням між Польщею та Україною в 1944–1947 та 1951 рр. 520 тис. українців переселилися з території Польщі, а понад 800 тис. поляків та частково євреїв переселилися до Польщі. Таким чином, через демографічні зміни 1940-х років населення республіки в 1951 р. становило 37,2 млн осіб, це на 4,1 млн менше, ніж у довоєнному 1940 р.

Значно змінився й етнічний склад УРСР. Зменшилась кількість таких національних меншин, як євреї, поляки, німці та інших, натомість збільшилась частка росіян.

Суттєвий вплив на демографічні процеси мали відбудова та подальший розвиток промисловості, які прискорили процес урбанізації і сприяли скороченню кількості сільських жителів.

Війна і повоєнна розруха призвели до катастрофічного падіння рівня життя населення. Не вистачало продовольства і найнеобхідніших речей. Значна частина мешканців міст змушена була вести підсобне господарство, щоб забезпечити сім'ю продуктами харчування.

Як не важко було жити у містах, це не йшло в жодне порівняння з селом. Лише у кожному п'ятому колгоспі робота на полях і фермах оплачувалася, у більшості інших колгоспів за відроблені трудовні селяни отримували мізерну оплату, прожити на яку було неможливо. Єдиним засобом виживання для селян були присадибні ділянки. Але в повоєнні роки розпочався наступ і на них. Ділянки врізалися, запроваджувалися нові податки на плодіві дерева. Зі свого господарства селянин мав віддати певну кількість молока, м'яса, шерсті, яєць тощо.

Вийхати з села до міста було неможливо: селяни не мали паспортів. Єдиний вихід був у молодих хлопців, які відслужили в армії: вони могли влаштуватися на роботу в місті.

У грудні 1947 р. в СРСР скасували картки на продовольчі й промислові товари. Поряд з цим проведено **грошову реформу**. З одного боку, скасування карткової системи було явищем позитивним, яке свідчило про певну стабілізацію народного господарства, з іншого — ця акція,

яка мала засвідчити як населенню, так і всьому світу переваги соціалізму, мала більше пропагандистський характер. Проте після 1947 р. заробітна плата більшої частини населення суттєво відставала від нових державних цін, які майже втричі перевищували довоєнний рівень. Унаслідок цього склалась парадоксальна ситуація: повоєнні прилавки ломилися від делікатесів (ікра, риба, м'ясопродукти тощо), але ні черг, ні особливого попиту на ці товари не було.

Радянський пропагандистський малюнок, який був покликаний показати поліпшення рівня життя

Не дуже вплинула на життєвий рівень населення і грошова реформа 1947 р., котра як усі попередні й наступні мала конфіскальний характер. З одного боку, вона привела грошову масу, що перебувала в обігу, у відповідність до потреб господарства. З іншого — вона призвела до вилучення грошей у тих, хто заощадив певні суми готівки. Готівкові заощадження обмінювалися 1 до 10. Закладами в ощадних касах у розмірі до 3 тис. крб обмін грошових знаків здійснювався 1:1, закладами від 3 до 10 тис. крб було проведено скорочення заощаджень на третину, а понад 10 тис. крб — наполовину. Через дуже обмежений часовий проміжок (з 16 до 22 грудня), виділений для обміну грошових знаків, значна частина купюр залишилася необмінною. Особливо боляче реформа вдарила по селянству, яке більшість заощаджень зберігало у готівці.

Таким чином, відбудова не сприяла зростанню життєвого рівня населення, відклала вирішення соціальних проблем на наступні десятиліття.

- ▶ Коли в СРСР провели повоєнну грошову реформу?

Висновки

- Хоча у війні Україна і зазнала великих збитків (зруйнований економічний потенціал, значні людські втрати), завдяки важкій і наполегливій праці її громадян у короткий термін було відновлено промислову потугу. Але українцям, як і в 1930-ті рр., довелось пережити голод, нові експерименти над селом, яке, здавалось, сталінський режим вирішив знищити вщент.

Запитання і завдання

1. Коли почалась відбудова господарства УРСР?
2. Що ускладнювало процес відбудови?
3. Які галузі господарства відбудовувалися перш за все?
4. Якими були причини, масштаби і наслідки голоду 1946–1947 рр.?
5. Коли в основному було завершено відбудову?
6. У чому полягали особливості відбудови в УРСР?
7. Обговоріть у групах. Чи можна було уникнути голоду 1946–1947 рр.?
8. Які чинники впливали на демографічну ситуацію в Україні в 1940-ві рр.?

§ 3. Радянізація західноукраїнських земель

Основні поняття і терміни

радянська, націоналізація, колективізація, індустріалізація, «культурна революція», УПА, неканонічний собор, УГКЦ, операція «Вісла», операція «Захід».

Основні дати

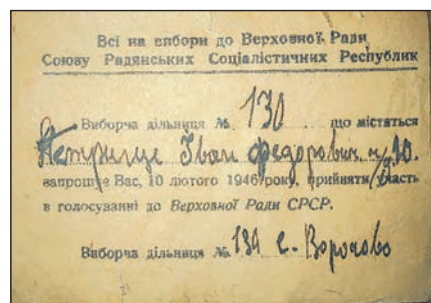
1942–1960 рр. — діяльність Української повстанської армії; березень 1946 р. — Львівський (неканонічний) собор УГКЦ, який ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1596 р.; 1946–1947 рр. — псевдовибори до рад усіх рівнів; квітень–травень 1947 р. — операція «Вісла»; 21 жовтня 1947 р. — операція «Захід»; серпень 1949 р. — приєднання Мукачівської єпархії УГКЦ до Російської православної церкви; 5 березня 1950 р. — загибель Р. Шухевича; 1950 р. — завершення в основному колективізації на західноукраїнських землях.

1. Формування органів радянської влади

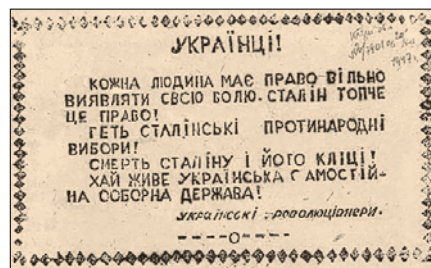
У період 1939–1941 рр. радянський режим ще не встиг утвердитися на західноукраїнських землях. Тому після війни партійні й державні керівники СРСР продовжили провадити політику насадження моделі радянської влади в Західній Україні. Цей процес отримав назву **«радянська»**. Він включав у себе колективізацію, індустріалізацію, «культурну революцію» і масові репресії проти невдоволених новою владою.

Відразу ж за вступом Червоної армії в Західну Україну на роботу в місцеві органи влади, господарську, політико-партійну та інші сфери із східних областей надсилаються працівники різних спеціальностей. До середини 1946 р. сюди направили 86 тис. фахівців. Місцевим кадрам не довіряли. На другорядні посади скерували 53 тис. місцевих активістів — здебільшого на рівні району або села. Так, з 15120 номенклатурних посад в обкомах партії в Західній Україні наприкінці 1946 р. місцеві працівники займали лише 1832 (12,1 %). Першими заходами нової влади стало утворення спочатку тимчасових, а потім постійних місцевих органів влади у формі рад. Здійснюються націоналізація промисловості, ревізія цінностей у банках, одержавлюються житловий фонд, сфера торгівлі, установи культури, школи, інші навчальні заклади, оголошуються державною власністю залізничний транспорт і вся сфера його обслуговування, ліси, надра тощо.

За вказівками з Москви і Києва керівництво на місцях запроваджувало ті ж порядки, що панували в інших куточках держави.

Запрошення на вибори, які роздавалися представникам радянської влади

Листівка, яку розповсюджувало українське підпілля

Першочерговим завданням для легітимізації нової влади стало проведення виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР. Ще заздалегідь до проведення виборів, розуміючи, що населення їх буде саботувати, розпочалася підготовча кампанія. Від 28 жовтня 1945 р. запроваджувалася т.зв. «Велика блокада» теренів, на яких діяли загони УПА. Наступ на повстанців тривав півроку — до весни 1946-го. «Велика блокада» завдала чималих втрат відділам УПА (до 60%).

Вибори до Верховних рад СРСР (9 лютого 1946-го) та УРСР (10 лютого 1947-го), а також місцевих рад (31 грудня 1947-го) відбулися суто формально, бо на дільниці потрапили не більш як 40% виборців. Згідно із підрахунками сучасних дослідників під час виборів добровільно проголосувало не більше 10% населення Західної України. Основну масу довелося гнати «голосувати» силою або ж змушувати прийти погрозою взяти заручників з мешканців села.

- ▶ Якими методами здійснювалося формування радянських органів влади?
- ▶ Яким було ставлення населення до відновлення комуністичної влади?

2. Доля УГКЦ. Й. Сліпий

Один з перших ударів нова влада нанесла по греко-католицькій церкві, яка мала величезний вплив на західноукраїнське населення, виступала натхненником національно-визвольної боротьби, не визнавала політику комуністів.

До встановлення радянської влади Українська греко-католицька церква (УГКЦ) складалася з 3040 парафій і 4440 церков, духовної академії, 5 духовних семінарій, 2 шкіл, 127 монастирів. Вона об'єднувала понад 5 млн вірян.

Смерть митрополита А. Шептицького 1 листопада 1944 р. стала сигналом до початку кампанії проти церкви. Греко-католиків звинувачували у пособництві нацистам.

Листівки, які розповсюджувало українське підпілля, що викривали суть радянських виборів

▶ На які методи «радянської демократії» вказують листівки?

Президія Львівського собору — А. Пельвецький, Г. Костельник та М. Мельник. 8 березня 1946 р.

Наступник Шептицького Й. Сліпий намагався знайти спільну мову з новою владою. Проте вже в березні 1945 р. була підготовлена детальна інструкція щодо ліквідації УГКЦ, яку схвалив Сталін. Згідно із нею у квітні 1945 р. заарештували єпископів на чолі з митрополитом Й. Сліпим. Усім запропонували «добровільно» возз'єднатися з Російською православною церквою. Далі пішли арешти провідних діячів церкви і заслання їх до Сибіру. У 1946 р. в Києві відбувся закритий процес проти греко-католицької ієрархії на чолі з митрополитом Йосипом Сліпим. Тоді ж у Львові скликали псевдособор, який ухвалив рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив з Римом і підпорядкування греко-католиків Російській православній церкві. Для УГКЦ розпочався період підпілля або ж «катакомб». Ініціатора й організатора собору єпископа Г. Костельника застрелив агент радянських органів держбезпеки.

Документи розповідають

3 телеграми №82 Народного Комісара Держбезпеки СРСР

тов. Меркулова до Наркома Держбезпеки УРСР тов. Савченка від 25 січня 1946 р.

«Повідомляємо, що дозвіл на проведення собору греко-католицької церкви у м. Львові отримано. У зв'язку з цим у розпорядження Раднаркому УРСР наркомом фінансів Союзу буде переведено 400 тис. карбованців для передачі їх через агента «Птіцина» ініціативній групі».

«...З метою успішного проведення собору введіть до складу делегатів не менш як 60–70% агентури. Забезпечте також достатнім процентом агентури у складі запрошуваних на собор представників мирян з інтелігенції. Завчасно перевірте всіх інших делегатів і гостей, з тим щоб не допустити ворожий і неблагонадійний елемент», — передбачалося далі.

Відомчою інструкцією НКВС наказувалося провести хвилю арештів серед керівництва УГКЦ і «активних уніатів», а за 10–15 днів до собору повідомити через пресу про арешти керівників Церкви і склад їхнього злочину. Також цей документ дає дозвіл на висвячення двох священників УГКЦ на православних єпископів: «Проти посвячення в єпископи «Іванова» і «Шевчука» заперечень немає». І справді, 24–25 лютого 1946 року у Володимирському соборі м. Києва відбулася хіротонія двох учасників «ініціативної групи» з проведення собору — о. Михайла Мельника і о. Йосипа Пельвецького.

Важливо, що при цьому керівництво НКВС бажало якнайретельніше втаємничити власну причетність до нібито церковного заходу: «Особливо звертаємо вашу увагу на необхідності дотримання умов найсуворішої конспірації щодо нашої участі у підготовці та проведенні собору».

➤ Про що свідчить наведений документ?

➤ Які заходи здійснила комуністична влада для «успішного» проведення собору у Львові?

За схожим сценарієм розгортались події у Закарпатті. До липня 1947 р. від Мукачівської єпархії відібрали 73 церкви, 15 священників вислали до Сибіру, 3 убито, а 36 втекли за кордон. Мукачівського єпископа Теодора Ромжу отруїли в лікарні. Після цього закрили всі греко-католицькі церкви і 50 священників засудили до різних термінів ув'язнення. Наслідком цих акцій було проголошення у серпні 1949 р. московським патріархом «добровільного возз'єднання Мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Ліквідація УГКЦ була складовою частиною плану радянізації західноукраїнських земель. Вона мала підірвати опору національно-визвольного руху і похитнути духовний стрижень західних українців.

Проте УГКЦ остаточно не припинила свого існування. Її легальні структури існували за межами УРСР, а нелегальні діяли на західноукраїнських землях і мали назву «**церква в катакомбах**».

Згідно із листом, написаним 24 вересня 1949 р. першому секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, Головою Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карповим, за час із березня 1946-го до серпня 1949 року до РПЦ перейшли «3001 уніатська приходська церква, 1242 священники, 463 диякони і 1018 псаломників у Закарпатській, Дрогобицькій, Львівській і Станіславській областях».

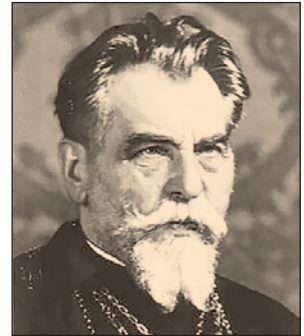
Постать в історії

Йосип Сліпий

Народився 17 лютого 1892 р. на Галичині. Після закінчення школи студіював теологію у Львові, а з осені 1912 р. — в Інсбруку, де здобув 1918 р. ступінь доктора богослов'я. Рукоположений митрополитом Андреем Шептицьким, молодий священник продовжував свої студії. У 1922 р. Й. Сліпий став професором догматики духовної семінарії у Львові, а згодом її ректором. Під його керівництвом семінарія була розбудована в Греко-католицьку богословську академію. Друга світова війна була поворотним пунктом у житті Й. Сліпого. 25 листопада 1939 р. його призначили наступником на митрополичому престолі.

У роки німецької окупації (1941–1944) Й. Сліпий відродив духовну семінарію, а також діяльність Богословського наукового товариства. Після повернення радянської влади Йосип Сліпий був заарештований і засуджений на вісім років примусових робіт. Згодом він був засуджений ще три рази; пробув у в'язницях і таборах до 1963 р. За наполяганням Папи Римського і світової громадськості Й. Сліпий був звільнений і прибув до Риму. Тут він розпочав бурхливу діяльність: відновив на чужині колишню Львівську духовну академію (Український католицький університет), монастир Студитів, діяльність Українського богословського товариства та видання часопису «Богословіє». 25 січня 1965 р. Й. Сліпого обрали кардиналом і владикою (патріархом) УГКЦ. Помер у 1984 р. Перепохований у Львові.

► Чому було ліквідовано УГКЦ?

Йосип Сліпий

3. Колективізація, індустріалізація та «культурна революція»

Вигнання нацистів та їх союзників з території Західної України поставило на порядок денний питання відбудови і подальшого розвитку краю. Уже в грудні 1944 р. при РНК УРСР утворили Раду допомоги у відбудові та відродженні цього регіону і виділили 10 млрд крб. Розвиток Західної України був визначений як пріоритетний.

Уже на кінець 1945 р. було відбудовано 1700 промислових підприємств і 500 промислових артілей. Однак процес відбудови і подальшого розвитку промисловості західноукраїнського регіону відбувався набагато складніше, ніж у центрі та на сході України. Це було зумовлено цілим рядом причин:

- одночасністю процесів відбудови, індустріалізації, колективізації і «культурної революції» та їх форсованими темпами;
- слабкістю економічного потенціалу регіону (лише 4 % населення було зайнято в промисловості);

- майже повною відсутністю спеціалістів інженерно-управлінської ланки;
- неоднозначним сприйняттям населенням соціальних перетворень, пасивним і активним опором радянізації.

Найболючішим для краю був процес колективізації, якому населення чинило найбільший опір. Вона проводилась притаманними для радянської системи методами, що були відпрацьовані ще у 30-х рр. ХХ ст.: примус, шантаж, залякування, провокації, висилки до Сибіру, вбивства. Основного удару колективізація завдала перш за все по заможних господарствах (вони становили 4,8 % загальної кількості і володіли 13,7 % земель). Їм збільшили на 50 % норми поставок сільгосппродукції, скорочувались нормативні строки здачі. Усіх, хто чинив опір або ж навіть не виконував завдання, висилали до Сибіру.

Перший трактор у колгоспі на Закарпатті (Берегівський р-н). 1947 р.

- На яких проявах колгоспної системи наголошують пропагандистські графічні роботи Ніла Хасевича, головного художника УПА?

У результаті проведення вищезазначених заходів кількість колгоспів зросла з 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. До складу колгоспів входило 93 % селянських господарств. Для прискорення колективізації впроваджувалася широка мережа машинно-тракторних станцій (МТС).

Значні перетворення були здійснені і в промисловості, які докорінно змінили і модернізували економічний потенціал регіону. Індустріалізація краю передбачала: вирівнювання розвитку різних регіонів України; включення західноукраїнських земель в єдиний союзний промисловий комплекс; модернізацію існуючої промисловості; освоєння місцевих природних ресурсів; зміну соціальної структури населення.

За період індустріалізації в Західній Україні збудували 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції на 1950 р. зріс у 3,2 раза.

Порівняно з індустріалізацією 1930-х років цей процес у Західній Україні мав свої особливості:

- значно вищі темпи промислового розвитку: у 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7 % від загальної кількості підприємств, а в 1949 р. — вже 12,6 %;
- відбулись якісні зміни у традиційних галузях виробництва: лісовій та нафтодобувній. Їхня продукція стала перероблятися на місцях, а не у вигляді сировини вивозитись за межі краю;
- були створені нові для західних областей галузі — металообробна, машинобудівна, приладобудівна, електролампова, інструментальна, хімічна, реконструйовані й розширені деревообробна, харчова, нафтовидобувна, гірнична промисловості;
- організована за сталінським зразком, індустріалізація успадкувала традиційні вади: диспропорцію розвитку важкої і легкої промисловості на користь першої, домінування кількісних показників над якісними, незавершеність технологічного циклу в межах певного регіону.

На кінець 1950-х років промисловий рівень розвитку Західної України був таким самим, як і в східних областях України.

Важливим заходом у здійсненні радянізації стало формування нової системи освіти, яка б охоплювала всіх громадян. Справжнім здобутком у цьому напрямі стала ліквідація неписьменності, але поряд із цим давалася взнаки й ідеологізація освіти, покликана виховувати населення у комуністичному дусі. У західні області направили на постійну роботу понад 50 тис. учителів різних спеціальностей.

Отже, процес радянізації в основному був завершений наприкінці 1950-х років.

► Які результати процесу радянізації?

4. Боротьба з ОУН та УПА. Р. Шухевич

Чинячи опір тоталітарному режиму, місцеве населення вдавалося до різних методів боротьби: від саботажу до збройного опору. Організатором цього була УПА разом з підпіллям ОУН(б). Політичною надбудовою УПА стала **Українська**

Львівський автобусний завод. 1950 р.

Роман Шухевич

Головна Визвольна Рада (УГВР) — організація, поклика на здійснювати керівництво національно-визвольним рухом в Україні. Її очолювали К. Осмак, Р. Шухевич, В. Кук, М. Лебець та інші.

На завершальному етапі Другої світової війни керівництво ОУН(Б) та УПА вело активну підготовку до боротьби з радянськими військами. У 1945–1946 рр. УПА (кількість 50 тис. вояків) взяла під контроль значні території Західної України. Після завершення бойових дій в Європі проти УПА були кинуті війська МВС–МДБ і регулярні частини Червоної армії.

На території Закарпаття проти УПА розгорнуло бойові дії Військо Польське.

Зазнавши великих втрат, підрозділи УПА розділились на невеликі групи, здійснюючи напади на об'єкти радянської влади, знищуючи колгоспи, МТС та інші господарчі об'єкти. Головною метою цих нападів було унеможливлення утвердження радянської влади. Пропаганда, жорстокість і підступність радянських каральних органів, а також соціально-економічні зміни та поширення колективізації зробили неможливим продовження активно-

Райони діяльності УПА

Піком табірних «заворушень», що охопили ГУЛАГ (ГУТАБ) в 1953–1954 рр., став рух опору в особливих таборах — Річковому (на р. Воркуті), Гірському (у Норильську), Степовому (Кенгір, що в Карагандинській області Казахської РСР) і деяких інших. У цих таборах були сконцентровані політичні в'язні, засуджені за 58-ю статтею. Вперше за всю історію ГУЛАГу ув'язнені вимагали не поліпшення умов утримання, а свободи. Повстали не намагалися втекти, як це робилося до 1953 р., а залишалися в таборах, домагаючись приїзду урядових комісій з Москви.

Вимоги у всіх таборах були схожі: скасувати особливий і каторжний режими утримання, ввести оплату праці, відновити «заліки» — практику дострокового звільнення за «ударну роботу», скасувати номери на одязі, зняти обмеження на листування з родичами. Але в певних випадках висувалися й політичні вимоги: переглянути справи політ'язнів та поширити на них амністію, припинити свавілля адміністрації, покарати винних. За допомогою листівок і плакатів повстанці намагалися роз'яснити солдатам охорони і навколишнім жителям мету бунту. Для придушення цих повстань влада використала танки. Українці стали центром, навколо якого почали об'єднуватися представники національних рухів інших підкорених СРСР народів, солдатів Червоної армії, які з нацистських таборів потрапили у радянські тощо. Зрештою, вони дали відсіч кримінальним елементам і фактично зруйнували всю систему ГУЛАГу (ГУТАБу) зсередини.

го збройного опору. 5 березня 1950 р. в сутичці з загonom МДБ УРСР під Львовом, у с. Білогорща загинув командир УПА Р. Шухевич. Так завершилося майже п'ятирічне полювання радянських спецслужб на лідерів українського збройного опору. Його наступник **В. Кук** вже не міг координувати дії розрізаних загонів, які в основному вели боротьбу за виживання. Невеликі підрозділи діяли до середини 1950-х рр. Повідомлення про викриття окремих військових груп траплялися і на початку 1960-х років. Зрештою, збройний рух опору згасає. Сильного удару націоналістичному руху було завдано після вбивства агентом КДБ у Мюнхені Л. Ребета (1957) і С. Бандери (1959). 170 тис. членів ОУН і УПА засудили та відправили до таборів. Проте і в ув'язненні повстанці не припиняли боротьбу. Вони ставали одними з головних організаторів хвилі повстань і бунтів, що прокотилися таборами ГУЛАГу (ГУТАБу) в 1946–1955 рр., а також припинили терор кримінальних злочинців проти засуджених за політичними статтями. Українці на той час становили 20% в'язнів ГУЛАГу (ГУТАБу).

Постать в історії

Кук Василь Степанович (1913–2007) — генерал-хорунжий УПА. Мав псевдо: «Василь Коваль», «Юрко Леміш», «Ле», «Медвідь». Був членом ОУН з 1929 р. Навесні 1941 р. організував і очолив Центральний штаб похідних груп ОУН. У червні 1941 р. очолив Львівську провідну похідну групу (бл. 20 членів), яка прибула 28 червня до Львова й 30 червня організувала Народні Збори, на яких було проголошено Акт відновлення Української Держави. У 1942 р. очолив діяльність ОУН на теренах Великої України. Навесні 1943 р. став командувачем УПА-Південь. У квітні 1944 р. керував найбільшим боєм УПА під Гурбами. З 1947 р. був заступником Романа Шухевича на всіх його посадах. Командувач УПА з 1950 р. 1954-го був заарештований і відсидів у радянських в'язницях й таборах, не дочекавшись суду, шість років. У 1960 р. Василь Кук під тиском КДБ написав так званий «Відкритий лист В. Кука до Ярослава Стецька, Миколи Лебедея, Степана Ленкавського, Дарії Ребет, Івана Гриньоха та до всіх українців, що живуть за кордоном!», в якому визнавав радянську владу в Україні, зрікався та засуджував засади та методи боротьби ОУН та УПА. Працював в Інституті історії УРСР. Останні роки проживав у Києві.

Василь Кук

Документи розповідають

Проаналізуйте поданий статистичний матеріал.

ДЕПОРТАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ		
Роки	Кількість сімей	Кількість населення
1944	4724	12 762
1945	7393	17 497
1946	2612	6350
1947	26 612	76 586
1948	2623	8274
1949	6489	21 672
Усього	50 453	143 141

* загалом у 1944-1952 рр. було депортовано 65 тис. 906 сімей (203 тис. 662 особи).

👉 З якою метою проводилась депортація населення Західної України?

21 жовтня 1947 р. радянська влада провела операцію «Захід» з виселення майже 27 тисяч сімей «активних націоналістів та бандитів». Протягом одного дня співробітники каральних органів змусили 76 тисяч українців залишити домівки. З них близько 19 тисяч були чоловіки переважно старшого віку, 35 тисяч жінок і 22 тисячі дітей. Більшість виселенців працювали у копальнях або на лісозаготівлях Казахстану, Красноярського краю, Іркутської, Молотовської, Челябінської та Читинської областей РРФСР.

- Які хронологічні рамки боротьби УПА проти утвердження радянської влади?

5. Операція «Вісла»

Після закінчення Другої світової війни кордон між Радянським Союзом і Польщею, згідно з договором між ними, пройшов в основному по так званій «лінії Керзона». На польській території виявилися великі поселення українців, які жили там споконвічно. Водночас частина польського населення опинилася на радянській території. Як уже згадувалося, за домовленістю між Польщею і УРСР (**Люблінська угода від 9 вересня 1944 р.**) передбачався обмін населенням на добровільних засадах. Проте насправді з самого початку він супроводжувався насильством.

Після виконання цієї угоди у травні 1947 р. на території Закерзоння залишалася проживати значна частка українців. Щоб «остаточно вирішити українське питання» новий прорадянський режим у Польщі за погодженням з радянським керівництвом провів великомасштабну воєнно-репресивну депортаційну операцію «Вісла». Її метою було переселення українського населення Закерзоння на захід і північ Польщі, на так звані «повернуті землі» (німецькі території, які отримала Польща за підсумками Другої світової війни). Це була помста тоталітарної влади українцям, які підтримували формування УПА. Близько 30 тис. польських солдатів та офіцерів, спираючись на підтримку радянських сил, оточили українських партизанів і в запеклих боях знищили або захопили багатьох з них. Під загрозою розстрілу в стислі строки було переселено з рідних місць 140 тис. українського і змішаного українсько-польського населення. Польська сторона стверджувала, що загинуло 655 осіб. Проте точної цифри не відомо. Під час акції «Вісла» винищувалися цілі села, гинули діти, жінки. Як пересильний пункт польська сторона використала колишній нацистський концтабір в Явожно «Освенцим».

«Закерзоння»

Унаслідок депортаційних акцій населені українцями землі на території Польщі були колонізовані. Загони УПА, які опинились без підтримки місцевого населення, перемістилися на територію УРСР і продовжили боротьбу. А три сотні УПА здійснили рейди через Угорщину, Польщу, Чехословаччину до Західної Німеччини. Ці акції мали велике пропагандистське значення, вони прорвали інформаційну блокаду і донесли до широких кіл світової громадськості відомості про боротьбу українців проти комуністичного режиму.

Операція «Вісла» (1947 р.)

Причини проведення	
Завершити перетворення Польщі на мононаціональну державу	Придушити український національно-визвольний рух на Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині («Закерзоння»)

Мета				
Завершити процес з обміну населенням між Польщею і УРСР	Деукраїнізація Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини («Закерзоння»)	Сприяти заселенню «повернутих земель» (ті, що відійшли від Німеччини до Польщі)	Позбавити УПА підтримки населення	Завдати поразки основним силам УПА

Привід: загибель у сутичці з вояками УПА 28 березня 1947 р. заступника міністра національної оборони Польщі К. Сверчевського

Період здійснення: 28 квітня 1947 р. – липень 1947 р. (фактично завершилася у жовтні 1947 р.).

Результати і наслідки		
Проти УПА було проведено 357 бойових акцій, знищено 1509 повстанців, 1178 бункерів і криївок. Заарештовано 2800 членів ОУН і УПА. Припинення бойових дій УПА на Закерзонні	Виселено у західні і північні райони Польщі 140 тис. українців	Деукраїнізація «Закерзоння»

► Чи можна операцію «Вісла» вважати етнічною чисткою?

Висновки

➤ З усіх регіонів України, що потерпіли від війни та нацистської окупації, у найгіршому становищі були західноукраїнські землі. Пovoєнна розруха посилювалась впертою боротьбою УПА проти насадження тоталітарного режиму. І хоча повстанський рух був із самого початку приречений на поразку, він змусив радянське керівництво бути обережнішим у здійсненні радянізації.

Запитання і завдання

1. Укажіть хронологічні рамки процесу радянізації західноукраїнських земель.
2. Що включав у себе процес радянізації?
3. Коли було ліквідовано УГКЦ в Галичині і на Закарпатті?
4. Які причини тривалої боротьби УПА?
5. Якими методами здійснювалась радянізація на західноукраїнських землях?
6. З якою метою було ліквідовано УГКЦ?
7. Як би ви оцінили боротьбу УПА у 1940–1950-ті рр.?
8. Проведіть дискусію. Чи можна вважати боротьбу ОУН та УПА на західноукраїнських землях громадянською війною?
9. Чим було зумовлено проведення операції «Вісла»?
10. Обговоріть у групах. Які наслідки радянізації для західноукраїнських земель?
13. На що розраховували бійці та командири УПА, ведучи нерівну боротьбу з комуністичним тоталітарним режимом?
14. Що спільного і відмінного в операціях «Вісла» і «Захід»?

§ 4. Культурне життя в Україні другої половини 1940-х — початку 1950-х років

Основні поняття і терміни

«ждановщина», «лисенківщина», космополітизм, репресії.

Основні дати

1946–1949 рр. — «ждановщина»; 1946 р. — запуск першого в УРСР і СРСР атомного реактора; 1947–1948 рр. — репресії проти вчених-біологів (генетиків), кібернетиків та ін.; 1948–1950 рр. — виготовлення першої в Європі цифрової обчислювальної машини.

1. Історичні умови розвитку культури у повоєнний час

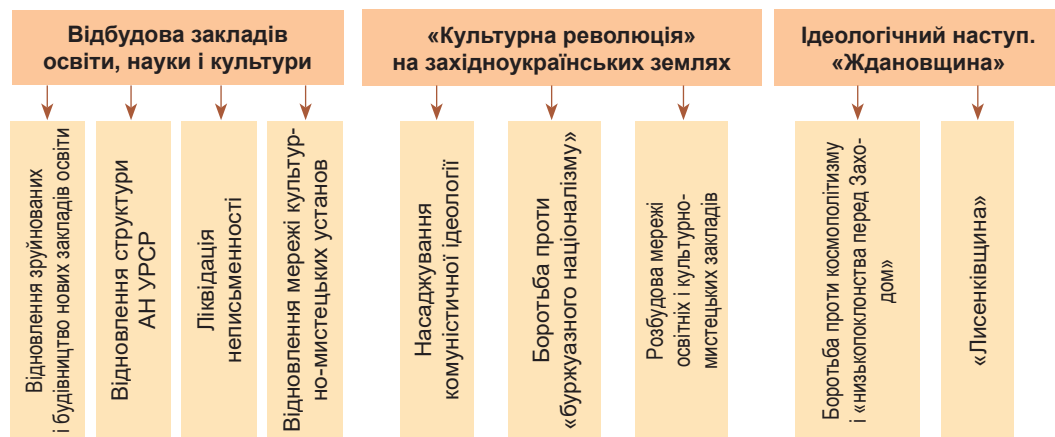
Відродження культурного життя в Україні у повоєнні роки стикалося з великими труднощами. Культура, як і раніше, фінансувалася за залишковим принципом.

Суттєвий вплив на світосприймання українців справило перебування їх за кордоном, ознайомлення із західним способом життя. Існувало переконання, що після величезних жертв і перемоги український народ, як і інші народи СРСР, заслуговує на поліпшення матеріального життя і справедливий демократичний лад.

Однак сталінський режим посилив контроль над суспільством, особливо у сфері ідеології. Прояви національної самосвідомості, критичний підхід до будь-яких явищ суспільного життя, відступ від регламентованих стереотипів — все це кваліфікувалося як український буржуазний націоналізм, космополітизм, антирадянська діяльність.

- В яких умовах відбувався розвиток української культури в повоєнні роки?

Умови розвитку культури у 1940–50-ті рр.

2. Розвиток освіти і науки

Розвиток освіти й науки у повоєнні роки був складовою частиною процесу повоєнної відбудови України.

Відновлення зруйнованих під час війни шкіл, закладів культури, наукових установ почалося після вигнання нацистів з території України. У 1944–1945 рр. у республіці відбудували і побудували 1669 шкіл. На 1950 р. не тільки відновили довоєнну мережу, а й спорудили 1300 нових шкіл.

У 1953 р. було здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти. Ці заходи створили додаткові труднощі: не вистачало приміщень, учителів, навчальних посібників.

Як і в довоєнні роки, більшовицька партія прагнула перетворити школу на знаряддя збереження і посилення свого контролю над учнівською молоддю. Була відновлена робота піонерських та комсомольських організацій. Найважливішим покликанням школи вважалося виховання відданості Сталіну та ідеалам комунізму.

У повоєнні роки починається процес неухильного скорочення українських шкіл та учнів, що в них навчалися. Так, з 1948 р. по 1954 р. кількість українських шкіл зменшилася з 26 до 25 тис., а російських — збільшилася з 2720 до 4051, або в 1,5 раза.

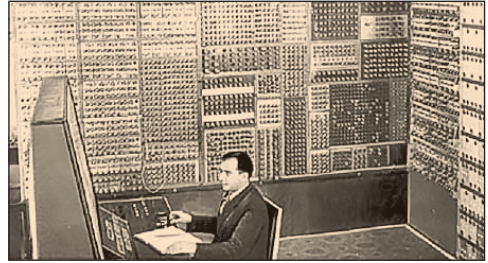
Протягом четвертої п'ятирічки було відновлено систему вищої освіти. Внаслідок проведеної після війни реорганізації кількість вищих навчальних закладів в УРСР зменшилася, тоді як кількість студентів на 1956 р. зросла з 99 до 325 тис. Викладання в більшості вищих навчальних закладів велося російською мовою.

У повоєнні роки головною науковою установою України залишалась Академія наук УРСР, яку очолював О. Палладін.

Українські вчені досягли значних успіхів у дослідженнях з фундаментальних наук, наближенні їх до потреб господарства.

- 1946 р. — запуск першого експериментального атомного реактора.
- 1948–1951 рр. — під керівництвом С. Лебедєва було створено першу в Європі й СРСР малу електронно-обчислювальну машину «МЕОМ».
- Удосконалення і широке застосування методу автоматичного зварювання металу під флюсом, розробленого під керівництвом Є. Патона. Нову технологію успішно застосували при будівництві першого газопроводу «Дашава — Київ» у 1949 р. (80% стиків труб було зварено цим методом). Також нові технології зварювання були застосовані при будівництві у 1953 р. суцільнозварного мосту через Дніпро завдовжки понад 1,5 км (міст ім. Патона у Києві).
- У 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів у СРСР став виходець із Житомирщини С. Корольов.

Проте майже всі досягнення науки і техніки належали галузям, що були пов'язані з військовим або суміжним з ним виробництвом. Суспільні ж науки остаточно перетворилися на служницю існуючого режиму. Сталінська система не полишала надій встановити контроль над природничими науками. Яскравим проявом цьо-

*Мала електронна обчислювальна машина.
Загальний вигляд*

*Міст Патона став першим у світі
суцільнозварним*

го стало таке явище, як «лисенківщина» — засилля в науці посередностей, людей споживацького ґатунку, авантюристів. Особливої шкоди «лисенківщина» завдала біологічній науці, зокрема генетиці. У 1947–1948 рр. відновилися переслідування генетиків. Президент Всесоюзної академії сільськогосподарських наук Т. Лисенко, підтриманий Й. Сталіним, оголосив ген міфічною частинкою. «Народний академік» (Лисенко) стверджував, що створення зовнішніх умов для утримання, наприклад, худоби, просто підвищує надой... Це дає змогу розраховувати на закріплення цих ознак у майбутньому.

- Які зміни відбувалися в освіті та науці у повоєнні роки?

3. Ідеологічний наступ сталінізму в повоєнний час. «Ждановщина»

У складних умовах працювали діячі літератури і мистецтва. Всупереч обставинам, у 1940–1950-х роках створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу.

Особливої популярності у повоєнні роки набула творчість О. Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили також прозаїки В. Козаченко, В. Собко, письменник і режисер О. Довженко, гуморист Остап Вишня (П. Губенко), поети М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський.

Переможне завершення війни сприяло зміцненню особистого авторитету Й. Сталіна. Але повоєнні реалії потребували зміцнення режиму і його нового ідеологічного забезпечення. Адже чимало людей, перебуваючи за кордоном, побачили «загниваючий капіталізм». Повернувшись на батьківщину, вони відчували себе переможцями і мріяли про краще, заможне і вільне життя. У західних областях, що напередодні війни увійшли до складу СРСР, взагалі ставилися вороже чи з недовірою до комуністичної ідеології, політичної та економічної практики.

Повоєнний час починається зі сталінського тосту «за великий російський народ». Це свідчило про прагнення радянського диктатора сполучити комуністичну ідеологію з ідеєю виняткової місії росіян у світовій історії.

Нові ідеологічні засади сталінського режиму мали особливо негативні наслідки для українців. У 1950 р. Й. Сталін, беручи участь у дискусії з мовознавства, висунув тезу, що російська, українська і білоруська нації є результатом розгалуження «єдиної давньоруської народності». У цій тезі слово «давньоруська» дозволено було тлумачити як давньоросійська, але в жодному разі не як давньоукраїнська.

Наприкінці 1940-х рр. у СРСР виникло явище, котре отримало назву «**ждановщина**», за іменем його головного офіційного теоретика і провідника А. Жданова. Суть його полягала у широкому наступі сталінського режиму в галузі ідеології, культури, науки, літератури, мистецтва з метою встановлення жорсткого контролю над духовним розвитком радянського суспільства.

Сталінське керівництво розгорнуло боротьбу проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед Заходом», проти «буржуазного націоналізму». У 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов: «Про переключення і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних й інших театрів України» тощо. Для «зміцнення

керівництва» українською парторганізацією з Москви направили Л. Кагановича, який розгорнув бурхливу діяльність, борючись з «українським буржуазним націоналізмом». Ним фактично була підготовлена велика розстрільна справа, жертвами якої мали б стати представники української інтелігенції того часу: А. Малишко, П. Панч, М. Рильський, Ю. Яновський та інші.

Документи розповідають

Із редакційної статті журналу «Більшовик України» «До кінця ліквідувати буржуазно-націоналістичні перекручення історії України» (серпень 1947 р.)

«...Історична наука завжди була одним з могутніх засобів у руках більшовицької партії в ідейному вихованні трудящих...»

Проте... незважаючи на своє тридцятирічне існування, Інститут історії України не розробив і не видав науково витриманої, марксистсько-ленінської історії України. Праці Інституту... зокрема «Короткий курс історії України» під редакцією С. М. Білоусова, К. Г. Гуслистого, М. Н. Петровського, М. І. Супруненко, Ф. О. Яструбова; «Нарис історії України» під редакцією К. Г. Гуслистого, Л. М. Славина, Ф. О. Яструбова; перший том «Історії України» під редакцією М. Н. Петровського... містять в собі грубі помилки та перекручення буржуазно-націоналістичного характеру.

Працівники Інституту запозичили у буржуазно-націоналістичних істориків Антоновича, Грушевського та інших основні положення, що... призвело до відродження... буржуазно-націоналістичних настанов у питаннях історії України...».

- Як стаття характеризує роль історичної науки в Радянському Союзі?
- У чому звинувачуються вчені-історики?
- Чи справедливою є критика?
- Якими, на вашу думку, є основні завдання історичної науки?

Наступним етапом ідеологічного наступу сталінізму стала боротьба з «низькопоклонством» перед Заходом, проти «космополітизму». Об'єктом переслідувань були обрані літератори, митці, учені.

Ця кампанія мала на меті посилити культурно-ідеологічну ізоляцію радянського суспільства, ізолювати й протиставити інтелігенцію іншим прошаркам суспільства, розпалити шовіністичні та антисемітські настрої, посилити процес русифікації, відновити образ «внутрішнього ворога» як необхідного атрибута тоталітарного режиму.

Сигналом до атаки проти «космополітів» стала редакційна стаття «Про одну антипатріотичну групу театральних критиків», опублікована в січні 1949 р. у газеті «Правда». Відгомонам цієї статті в Україні стало навішування ярликів «безрідних космополітів» на літературних і театральних критиків О. Борщагівського, А. Гозенпура та інших.

З початку 1950-х років насувається нова хвиля звинувачень української інтелігенції. Переслідувань зазнали не лише письменники, а й українські композитори Б. Лятошинський, М. Колесса, М. Вериківський, К. Данькевич (опера «Богдан Хмельницький»), науковці.

Особливо нещадної критики зазнав В. Сосюра за вірш «Любіть Україну» (1944), який оголосили «ідейно порочним твором».

«Ждановщина»

«Ждановщина» — це система заходів, спрямованих на відновлення ідеологічного контролю над суспільством

Причини		
Послаблення ідеологічного тиску на радянське суспільство в роки Другої світової війни	Зростання патріотичних почуттів національної інтелігенції	Початок і розгортання «холодної війни»

Мета			
Нейтралізація патріотично налаштованої інтелігенції	Культурно-ідеологічна ізоляція країни	Зміцнення тотального контролю над суспільством	Відтворення образу зовнішнього і внутрішнього ворога

Заходи:
У 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов «Про перекидання і помилки у висвітленні української літератури в «Нарисі історії української літератури», «Про журнал сатири і гумору «Перець», «Про журнал «Вітчизна», «Про репертуар драматичних й інших театрів України» та ін.

Результати, наслідки			
Відбулося гальмування розвитку науки, літератури і мистецтва; обмежено свободу творчості	Фізичне знищення частини інтелігенції. Розкол і розмежування в середовищі радянської інтелігенції	Відбулося остаточне протиставлення влади і народу, ліквідоване патріотичне піднесення років війни, паростки відродження української культури	«Ждановщина» посилила відірваність радянських митців від досягнень світової культури

► Якою була мета політики «ждановщини»?

4. Розвиток літератури і мистецтва

У складних умовах працювали діячі літератури і мистецтва, але всупереч несприятливим обставинам у 1940–1950-ті рр. було створено чимало творів, що залишили помітний слід у художній культурі українського народу. Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість О. Гончара, автора трилогії «Прапороносці», повісті «Земля гуде». Плідно творили у цей період прозаїки В. Козаченко, Ю. Яновський, письменник і кінорежисер О. Довженко, гуморист Остап Вишня (П. Губенко), поети М. Рильський, П. Тичина, В. Сосюра, А. Малишко, Л. Первомайський, художники М. Деревус, О. Шовкуненко, Т. Яблонська, композитори К. Данькевич, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус. На театральних сценах міст республіки продовжували виступати А. Бучма, Б. Гмиря, Н. Ужвій та Г. Юра.

На цей період припадає творчий злет української художниці, майстрині народно-декоративного живопису, представниці «наївного мистецтва» Катерини Білокур (1900–1961). У 1954 р. на Міжнародній виставці в Парижі її картини «Цар-Колос», «Верізка» і «Колгоспне поле» були включені до експозиції радянського мистецтва.

Т. Яблонська. Хліб

На повоєнні роки припадає початок самостійної творчої діяльності художниці Тетяни Яблонської (1917–2005). Першим її твором в цей час стала картина «Перед стартом» (1947 р.), яка була виконана в імпресіоністському стилі. Спочатку полотно отримало схвальні відгуки, але в умовах «ждановщини» твір піддали нищівній критиці та довго ніде не експонували як такий, що *«не відповідає радянській дійсності»*. Реабілітувала художницю в очах влади картина «Хліб» (1949 р.), яка є яскравим прикладом реалізації творчого методу «соціалістичний реалізм».

Висновки

- ▶ Розвиток культури в повоєнні роки мав суперечливий характер: з одного боку, мало місце творче піднесення митців, учених, з іншого — сталінська система намагалась загнати творчий процес у жорсткі ідеологічні межі. «Ждановщина» завдала величезного удару по розвитку української культури.

Запитання і завдання

1. Які результати «культурної революції» на західноукраїнських землях?
2. Обговоріть у групах. Чому у західних областях України багато уваги приділялося розвитку освіти, зокрема ліквідації неписьменності?
3. Що радянський режим розумів під «українським буржуазним націоналізмом»?
4. Навколо концепції Т. Лисенка точилися офіційні дискусії науковців. Чи можна їх вважати справді науковими? Що таке «лисєнківщина»?
5. Що таке космополітизм? У чому звинувачували в СРСР так званих космополітів?
6. Чим можна пояснити факт, що у радянській пропаганді комуністична ідеологія поєднувалася з антисемітизмом, який уживався з українофобією і російським шовінізмом?
7. Підготуйте презентацію: «Здобутки української культури повоєнних років».
8. Укажіть причину, мету, ідеологічну основу і наслідки «ждановщини» для розвитку української культури.

Практичне заняття № 1

Депортації українців у 1944–1951 рр.: причини, етапи, наслідки

Мета: спираючись на здобуті теоретичні знання, проаналізувати документальні джерела й сформувані уявлення про причини, етапи і наслідки депортацій українського населення у зазначений період.

Пригадайте:

1. Що таке депортація?
2. Якими були причини депортації українців у 1944–1951 рр.?
3. Назвіть найбільші акції депортації українського населення у зазначений період.
4. Укажіть кількість жертв депортацій українського населення.
5. Визначте основні наслідки депортацій українського населення.
6. Які ще національні групи зазнали депортацій з України в 1944–1951 рр.?

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати презентацію: «Депортації українського населення у 1944–1951 рр.».
2. Підготувати матеріал для дискусії: «Чи були депортації українців у 1944–1951 рр. етнічними чистками?».
3. Повторити матеріали § 3.

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть підготовлені презентації і представлені документальні джерела.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Проведіть дискусію: «Чи були депортації українців у 1944–1951 рр. етнічними чистками?».
4. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Матеріали до уроку

1) Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР

Загальні положення

Стаття 1

Обидві Договірні Сторони зобов'язуються по підписанні цієї угоди приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і русинської національностей, що проживають в ...Польщі, ...які побажають переселитися

з території Польщі на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі.

Евакуації підлягають лише ті з перелічених в абзаці 1 особи, які виявили своє бажання евакуюватися і щодо прийняття яких є згода Уряду Української РСР і Польського Комітету Національного Визволення.

Евакуація є добровільною, і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо. Бажання евакуйованих може бути висловлено як усно, так і по-дано на письмі.

2) Думка польських істориків

«Угода від 9 вересня 1944 року, що відноситься до групи — військові злочини та злочини проти людства, оскільки умови, закладені в ній, та методи їх виконання були явно примусовими, позиціонувалась як міжнародна, але жодна зі сторін не ратифікувала її.

За своїм статусом більшість депортованих належала до категорії спеціальних переселенців. Відсутність житла, предметів першої необхідності, медикаментів та продовольства особливо гостро позначились на перших партіях депортованих. Після приїзду людей підселяли в будинки місцевих жителів «за рахунок уцільнення».

3) Думка істориків української діаспори

«Усі витрати, пов'язані з репатріацією в обидві сторони, зобов'язався покрити радянський уряд, особливо зацікавлений у швидкому її здійсненні, тому, не зважаючи на триваючі ще воєнні дії та нестачу транспортних засобів, уже місяць після підписання договору почали відправлятися перші ешелони з переселенцями. Очистивши Західню Україну від поляків, Кремль сподівався дістати в руки вирішальний козир при затвердженні польсько-радянського кордону на лінії Сян-Буг, на передбачуваній мировій конференції після закінчення війни. З другого боку, з переселенням польських українців до УРСР здійснювалася давня мрія Росії: зберігати контроль за всім українським населенням».

«Підписавши договір про репатріацію, польська влада з невдоволенням спостерігала повільні темпи переселення й невелику кількість добровільних зголошень на виїзд. До 1 лютого 1945 р., тобто до дня, коли, згідно з польсько-радянським договором, переселення мало бути закінчене, виїхало всього 63 тис. осіб. Внаслідок посилення тиску з боку адміністративних органів і війська, до кінця серпня переселено дальших 160 тисяч, що Варшава знову-таки визнала незадовільним, бо, за її підрахунками, впродовж року переселенської акції виїхало 66,4% зареєстрованого на виїзд українського населення Люблінщини і тільки 28% Ряшівщини. Зробивши з цього відповідні висновки, польський уряд змінив тактику і проголосив, що населення хоче виїздити, однак не може цього зробити з огляду на терор з боку УПА. Під приводом «охорони селян перед бандами» зосереджено велику кількість війська, яке зрозуміло інтенцію свого уряду та почало виселювати всі особи української національності».

4) Зі звіту заступника начальника Генштабу Війська Польського Стефана Моссора голові державної комісії безпеки, міністрові національної оборони Польської Народної Республіки Міхалу Ролі-Жимерському

«[У 1944–1946 роках] багато осіб і навіть родин сховалося у лісах або прикордонних місцевостях на території Чехословаччини і потім прямисінько (через кордон) повернулись до своїх осель, стаючи базою для банд УПА та небезпекою для нас на майбутнє. У зв'язку з тим, що Радянський Союз вже не приймає назад цих родин [Після закінчення терміну угоди на теренах Східної Польщі ще залишалося близько 150 тисяч українців. Радянська влада відмовилася приймати їх на терени УРСР], необхідно навесні дійсно провести енергійну акцію переселення цих людей окремими родинами в розпорошенні землі, де вони швидко асимілюються.»

5) Уривок зі звіту міністру оборони заступника начальника Генерального штабу Війська Польського генерала С. Моссора

«...При розгляді ситуації на території Краківського округу виплила проблема з залишками українців. Багато осіб і навіть цілі сім'ї українців сховалися у лісах, або в прикордонних теренах Чехословаччини, а потім повернулись в свої садиби, становлячи бази для банд УПА і небезпеку іредентизму на майбутнє. Оскільки Радянський Союз не приймає на даний час цих людей, здається, необхідно навесні здійснити енергійну акцію переселення цих осіб окремими сім'ями, розкидаючи їх по всіх відновлених територіях, де вони швидко асимілюються...»

✎ Як у джерелі обґрунтовується необхідність виселення українців з їх земель?

Під дулами польських солдатів йде виселення українських селян

6) Зі звіту відповідальних за реалізацію операції «Захід» у Рівненській області уповноваженого МДБ СРСР полковника М. Головкова та начальника управління МДБ у Рівненській області В. Шевченка

«При виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів, село Корпин Рівненського району, жителями цього села цільним кільцем була оточена машина з метою затримання її виходу з села. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів вимушена була відкрити попереджувальний вогонь. Аналогічні факти

затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце в селах Новий Двір та Абаров Рівненського району».

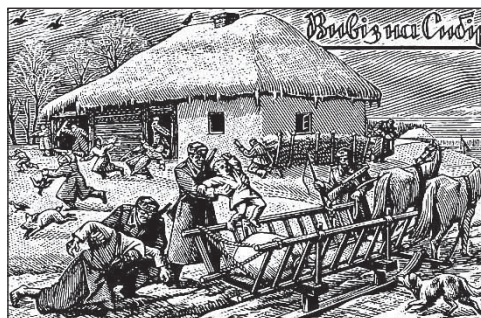
«В деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межиріцького та інших районів жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки, коли окремі з них демонстративно вимагали, щоб їх повантажили разом з висланими або розстріляли на місці».

27 серпня 1949 року в Польщі урядовим декретом переселенців позбавили прав на колишні господарства та залишене майно. У середині 1950-х років Польща на політичному рівні вперше висловила негативне ставлення до методів проведення акції, але не до самої операції. У 1956 році переселенці отримали можливість за попереднім дозволом змінювати місце проживання.

З серпня 1990 р. Сенат (верхня палата парламенту) Польської Республіки засудив акцію «Вісла». Однак Сейм (нижня палата парламенту) цю ухвалу заблокував. У лютому 2007 р. Президент Польщі Лех Качинський і Президент України Віктор Ющенко в спільній заяві засудили акцію «Вісла».

7) Історик Олег Бажан про процес переселення в Україні

«Як і у випадку з кримськими татарами, в Східній Україні організовували мобілізаційні акції, покликані заповнити брак робочих рук і, отже, перетворити Західну Україну на свого роду плавильний казан, щоб там не було опозиції радянському режимові. За рахунок тих людей, яких згодом після вишів направляли на роботу до Західної України, і відновлювали дефіцит робочих рук».

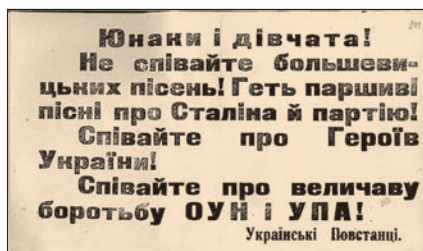
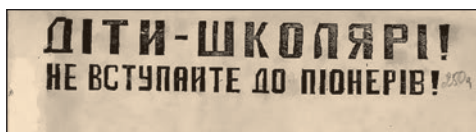
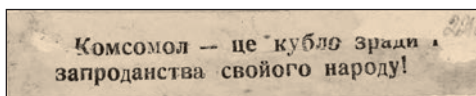
Вивезення у Сибір. Листівка ОУН(б)

Підсумки та наслідки депортації

Загалом із західних областей України (за винятком Закарпатської) виселили 26 тис. 332 сім'ї (77 тис. 291 особа, з них 18 тис. 866 чоловіків, 35 тис. 441 жінку і 22 тис. 279 дітей). Зокрема, з Рівненської області депортували 3 тис. 367 родин (11 тис. 347 осіб), з Волинської — 2 тис. 711 (9 тис. 50 осіб), із Львівської — 5 тис. 223 (15 тис. 920 осіб), з Тернопільської — 5 тис. (13 тис. 508 осіб), зі Станіславської — 4 тис. 512 (11 тис. 883 особи), з Чернівецької — 613 (1 тис. 627 осіб), з Дрогобицької — 4 тис. 504 (14 тис. 456 осіб). За соціальним складом серед депортованих сімей переважали середняцькі селянські родини, які становили економічну основу західноукраїнського села, що призвело до руйнації традиційної соціальної структури.

Узагальнення знань за розділом I «Україна в повоєнний період»

1. Складіть перелік подій, які ви вважаєте найважливішими для цього періоду історії України. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «відбудова», «репатріанти», «тоталітарна економіка», «модернізація», «спецпоселення», «космополітизм», «лісенківщина», «ждановщина», «обмін населенням», операція «Вісла», операція «Захід».
3. Кого з історичних діячів цієї доби ви вважаєте найбільш визначними? Поясніть свій вибір.
4. Висловіть свою точку зору стосовно методів та наслідків радянської західних областей УРСР.
5. Якими були основні суперечності соціально-економічного, культурного, релігійного та повсякденного життя українського населення у повоєнний час?
6. Виконайте завдання за історичною картою.
  - 1) Які території називали «Закерзонням»?
  - 2) Укажіть території, що увійшли до складу УРСР у 1940–1950-ті рр.
  - 3) Які території охопило проведення операції «Вісла» і «Захід»?
  - 4) Окресліть території, охоплені збройною боротьбою УПА проти радянської влади.
7. Схарактеризуйте територіальні зміни, яких зазнала УРСР у результаті Другої світової війни.
8. Що було спільного і відмінного в колективізації 1930-х рр. у Наддніпрянській Україні і в 1940–1950-ті роки на західноукраїнських землях? Які позитивні та негативні наслідки мала радянська для Західної України?
9. Які чинники впливали на демографічні процеси в УРСР у повоєнний час?
10. Схарактеризуйте позитивні й негативні явища в розвитку української культури у 1940–1950-ті роки.
11. Яку можна дати оцінку рівня життя населення УРСР у повоєнні роки? Які чинники впливали на нього?
12. Сформулюйте підсумки боротьби ОУН–УПА на західноукраїнських землях у 1940–1950-ті роки.
13. З якою метою ОУН і УПА зверталися до молоді з такими закликами?

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом I.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ1.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ1.pdf)

Україна в умовах десталінізації

§ 5. Україна на початку 1950-х рр.

Основні поняття і терміни

«відлига», десталінізація.

Основні дати

5 березня 1953 р. — смерть Й. Сталіна; липень 1953 р. — усунення Л. Берії від влади; 1953–1954 рр. — зміна партійно-державного керівництва в УРСР.

1. Пошук подальшого шляху розвитку СРСР

Реформи, що розгорнулися в радянському суспільстві на початку 1950–1960-х років, стали продовженням пошуків подальшої моделі розвитку СРСР, що відбувалися в останні роки правління Й. Сталіна. Особливістю цього періоду було те, що акцент робився на соціальні програми: будівництво житла, забезпечення кожного громадянина автомобілем, організація мережі їдалень, пралень тощо.

Завершення процесу відбудови не призвело до послаблення адміністративно-командної системи з її надзвичайними заходами управління. Вона ще більше зміцніла. Свідченням цього став XIX з'їзд КПРС (1952 р.), останній за життя Й. Сталіна. Він затвердив новий п'ятирічний план розвитку СРСР у 1951–1955 рр., головним завданням якого було наздогнати і перегнати провідні капіталістичні держави за всіма показниками. На ньому проголошено курс «на розгорнуте будівництво комуністичного суспільства». XVII з'їзд компартії України продублював рішення з'їзду КПРС.

Теоретичною основою цього курсу стала стаття Й. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР». У ній генсек доводив можливість побудови комунізму в СРСР навіть в умовах капіталістичного оточення. Він сформулював три основні попередні умови виконання цього масштабного завдання: 1) забезпечити раціональну організацію виробничих сил, безперервне зростання всього суспільного виробництва з переважним розвитком виробництва засобів виробництва; 2) шляхом поступових переходів підняти колгоспну власність до рівня загальнонародної, а товарний обіг поступово замінити системою продуктообміну з метою охопити ним всю продукцію суспільного виробництва; 3) домогтися такого культурного зростання суспільства, яке б забезпечило всім членам суспільства всебічний розвиток їхніх фізичних і розумових здібностей.

► Якими були плани Й. Сталіна щодо подальшого внутрішнього розвитку СРСР?

2. Внутрішньополітичне становище України на початку 1950-х років. Початок десталінізації

На початку 1950-х років на чолі КПУ продовжував залишатися **Л. Мельников** (перший секретар КПУ з грудня 1949 р. по червень 1953 р.), а головою уряду УРСР — **Д. Коротченко** (до січня 1954 р.), які були слухняними виконавцями волі «вождя».

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Ця дата стала початком процесу, що згодом отримав назву «відлига» — спроба лібералізації суспільно-політичного життя,

проведення значних соціально-економічних реформ. Свою назву період отримав від повісті популярного письменника І. Еренбурга «Відлига», що з'явилась у 1954 р. Розвиток і поглиблення цього процесу стали основою **десталінізації** — тобто відходу від найбільш одіозних проявів сталінського тоталітарного режиму. Найбільш радикальних рис цей процес набув після XX з'їзду КПРС (1956).

! **Десталінізація** — це подолання культу особи Й. Сталіна і створеної ним політичної системи в СРСР.

! **«Відлига»** — неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна. Вислів «відлига» походить від однойменної повісті Іллі Еренбурга. Характеризується ліквідацією таких проявів сталінського режиму, як масові репресії, тотальний контроль за всіма сферами діяльності тощо і спробою проведення суспільно-політичних, економічних реформ.

*Леонід Мельников,
перший секретар КПУ
з грудня 1949 р.
по червень 1953 р.*

Одним із свідчень прагнення суспільства до змін стали повстання і страйки в таборах ГУЛАГу (ГУТАБу). Провідну організаційну роботу в цих виступах відіграли українці, засуджені за участь у боротьбі УПА та ОУН. Одне з найбільших повстань спалахнуло у березні 1953 р. у таборах Воркути, у якому брали участь робітники-в'язні 50 копалень. Організував і очолив виступ, який тривав три місяці, утворений підпільний провід ОУН. Повсталі розправилися з енкаведистами, обрали орган самоврядування і висунули вимоги: звільнити всіх невинно засуджених, змінити існуючий лад в СРСР тощо. Зрештою, повстання було придушено військами: 64 в'язні загинули, 200 отримали поранення. Подібні виступи відбулись і в інших містах. Активну роль українці відіграли і в Кенгірському повстанні (Казахстан) у травні — червні 1954 р., для придушення якого застосовували навіть танки.

На роботах в ГУЛАГу (ГУТАБу)

По смерті Й. Сталіна серед його наступників розпочалась боротьба за владу. У кожного з протиборчих угруповань «сталінської гвардії» (Л. Берія, Г. Маленкова, М. Хрущова) було своє бачення подальшого розвитку СРСР.

У цій боротьбі переміг М. Хрущов у союзі з Г. Маленковим. Відлуння цієї боротьби поширилося і в Україні. Кожне з угруповань намагалось знайти собі прихильників у республіці. Спочатку основними суперниками виступили Л. Берія, який тримав у руках головні силові міністерства і прагнув встановити свою одноосібну владу, і група Хрущова–Маленкова, яка контролювала партійний апарат і виконавчі органи влади. Останні розуміли, що прихід до влади Л. Берії може коштувати їм життя.

Для зміцнення позицій в Україні Л. Берія призначив своїх найближчих однодумців П. Мешика і С. Мільштейна відповідно міністром та заступником міністра внутрішніх справ республіки. Вбачаючи з боку керівництва КПУ опозицію своїм

планам, Л. Берія домігся звільнення Мельникова з посади першого секретаря КПУ за звинуваченнями в русифікації вищої освіти в Західній Україні та дискримінації місцевих кадрів. На посаду першого секретаря КПУ призначили О. Кириченка, першого на цій посаді українця. Після цього набула поширення хвиля висувань на керівні посади представників місцевих кадрів. Як результат, на 1 червня 1954 р. до складу ЦК КПУ входили 72 % українців, до Верховної Ради — 75 %, а серед директорів великих підприємств українці становили 51 %.

Постать в історії

Микита Сергійович Хрущов (1894–1971). Народився 15 квітня 1894 р. у с. Калинівка, нині Хомутовського району Курської області Росії, у робітничій родині. У 1912 р. став брати участь у революційних виступах робітників, розповсюджував газету «Правда». Після Лютневої революції обраний членом Рутченківської ради робітничих депутатів. У 1918 р. вступив до партії більшовиків та до лав Червоної армії.

У 1922–1925 рр. навчався у Юзівському гірничому технікумі. Обирали секретарем парторганізації. Після закінчення навчання М. Хрущова рекомендували на партійну роботу. У 1928 р. Каганович запропонував його на посаду заступника завідувача оргрозподілу ЦК КП(б)У. Далі почалось його швидке просування по партійній лінії. За рекомендацією Л. Кагановича, який на той час був уже секретарем ЦК ВКП(б), М. Хрущов у 1929 р. став студентом Промислової академії у Москві. Згодом очолив партосередок цієї академії, де став активним провідником боротьби з антисталінською опозицією. Така активність сподобалась Й. Сталіну. Відтак за рекомендацією Л. Кагановича і з відома Й. Сталіна Хрущов перейшов на партійну роботу в Москві. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦК ВКП(б). У 1939 р. увійшов до складу Політбюро ЦК ВКП(б).

У 1938–1949 рр. М. Хрущов очолював ЦК КП(б)У (з перервою з березня до грудня 1947 р., коли першим секретарем був Л. Каганович). На цій посаді він остаточно зробив поворот до русифікації, звівши нанівець політику «коренізації» («українізації»), «почистив» українські партійні кадри. Доклав своєї руки Хрущов і до жорсткого проведення радянської західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. і після війни.

За «м'якотілість» під час масового штучного голоду 1946–1947 рр. Хрущова звільнили з посади першого секретаря ЦК КП(б)У та замінили на Кагановича. Але вже у грудні 1947 р. його знову повернули на посаду, де він керував боротьбою з УПА, ліквідував УГКЦ, здійснював масову депортацію українців тощо.

З вересня 1953 р. – перший секретар ЦК КПРС.

З 1957 р. Хрущов зосередив у своїх руках всю повноту державної і партійної влади. Став ініціатором десталінізації і значних реформ у всіх сферах життя суспільства.

Проте боротьба за владу вступила у вирішальну фазу. М. Хрущов став діяти рішуче. Заручившись підтримкою військових (Г. Жуков та ін.), він домігся арешту Л. Берії під час засідання Президії ЦК КПРС у червні 1953 р. Берія був звинувачений в антипартійних й антидержавних діях і після суду розстріляний. Також від влади усунули й прихильників Берії в Україні.

Тривала робота М. Хрущова в Україні у попередні роки зумовила те, що його найближче оточення формувалося з осіб, які разом з ним працювали в республіці. У 1958 р. українці становили 60 % членів КПУ. Вихідці з України зайняли провідні посади і в союзному керівництві. Так, Р. Малиновський, А. Гречко та К. Москаленко досягли високого рангу Маршала Радянського Союзу, а два перші згодом стали міністрами оборони СРСР. В. Семичасний обійняв пост голови союзного КДБ, а чотири українці — О. Кириченко, М. Підгорний, Д. Полянський та П. Шелест — увійшли до складу Політбюро ЦК КПРС. Такі успіхи українців у радянській ієрархічній системі

*Олексій Кириченко,
перший секретар КПУ —
перший українець на цій
посаді*

можна пояснити їхніми тісними зв'язками з М. Хрущовим, особистими рисами лояльних виконавців волі системи, а також місцем, яке зайняла Україна в Радянському Союзі.

Зростання ролі й кількості українців у партійно-державному апараті супроводжувалося процесом перебудови і вдосконалення самого апарату. У міністерствах, відомствах та органах управління на місцях протягом 1955–1956 рр. ліквідували 4867 структурних підрозділів, організацій та установ, скоротили 92,5 тис. посад адміністративно-управлінського апарату. Водночас розширювались права місцевих органів влади. Ці процеси справили позитивний вплив на суспільно-політичне життя країни. Боротьба з бюрократичним апаратом зумовлювалася прагненням Хрущова усунути від влади Маленкова, опорою якого були структури виконавчої влади. У 1955 р. Маленкова усунули з посади голови Ради Міністрів СРСР, на

його місце призначили М. Булганіна.

Крім змін у партійному та державному керівництві, стартував процес поступового відходу від найбільш одіозних проявів сталінського режиму. Припинилися масові репресії, поступово починалася реабілітація репресованих у 1930–1940 роки і повернення депортованих осіб, пов'язаних з діяльністю ОУН–УПА.

Нове радянське керівництво, яке очолило державу після смерті Сталіна, усвідомлювало, що майбутнє країни залежить від успіхів СРСР в економічному змаганні із Заходом. Успіхи в цьому змаганні зміцнили б внутрішнє становище радянської системи, а з іншого боку — довели б переваги комуністичного шляху розвитку. Починаючи з 1953 р., стає помітним процес змін, та відразу постало питання, у якому напрямку їх проводити.

- Яку можна дати оцінку внутрішньому становищу УРСР на початку 1950-х рр.?

Висновки

- На початку 1950-х років Україна опинилася на порозі значних змін в її історії. Подолавши в основному руйнівні наслідки Другої світової війни, вона постала перед вибором подальшого розвитку. Панування радянської тоталітарної моделі визначило її подальший розвиток як складової частини СРСР з усіма позитивними і негативними рисами.

Запитання і завдання

1. Який стратегічний курс розвитку СРСР і, відповідно, УРСР було визначено на початку 1950-х років?
2. Чому почалося руйнування системи ГУЛАГу (ГУТАБу)?
3. Що зумовило гостру боротьбу за владу після смерті Й. Сталіна?
4. Як боротьба за владу в СРСР відобразилася на розвитку УРСР?
5. Підготуйте презентацію: «Повстання у таборах ГУЛАГу (ГУТАБу)».
6. Використовуючи додаткові джерела, спробуйте пояснити, чому М. Хрущов переміг у боротьбі за владу в СРСР?

§ 6. Десталінізація і лібералізація суспільного життя. Реабілітація жертв сталінських репресій

Основні поняття і терміни

реабілітація, Програма КПРС.

Основні дати

лютий 1956 р. — XX з'їзд КПРС; 30 червня 1956 р. — постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідки»; 24 грудня 1957 р. — пленум ЦК звільнив з посади першого секретаря ЦК КПУ О. Кириченка й обрав на цю посаду М. Підгорного; жовтень 1961 р. — XXII з'їзд КПРС ухвалив нову Програму КПРС; липень 1963 р. — пленум ЦК КПУ звільнив від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ М. Підгорного. На цю посаду призначили П. Шелеста.

1. «Відлига». XX з'їзд КПРС та його наслідки

Основним змістом «відлиги» є **десталінізація**, яка передбачала цілий ряд заходів у різних сферах життя суспільства.

Десталінізація

Складники десталінізації					
Ліквідація системи ГУЛАГу, системи масових репресій	Амністія. Реабілітація незаконно засуджених	Реформа силових відомств, судової системи. Впровадження в їхній діяльності принципу законності	Послаблення ідеологічного тиску. Тимчасове припинення кампанії проти «українського буржуазного націоналізму»	Децентралізація управління. Послаблення командно-адміністративної системи	Розширення прав і повноважень союзних республік. Зростання частки українців у партійному і державному апараті. Зростання впливу української партійно-державної еліти в союзному керівництві

! **Лібералізація** — в широкому розумінні — пом'якшення державного контролю над різними сферами суспільного життя: політикою, економікою, свободою слова, ЗМІ тощо.

Надзвичайно важливим кроком на шляху десталінізації і лібералізації радянського суспільства став XX з'їзд КПРС, що відбувся в лютому 1956 р. З'їзд розпочав свою роботу, як і всі попередні. У звітній доповіді М. Хрущова не містилось жодних сенсаційних заяв. У ній, навпаки, підтверджувався курс партії на розрядку міжнародної напруженості, розглядалися важливі економічні та соціальні проблеми, вихвалялися переваги «колективного керівництва», запровадженого в країні в останні роки. Лише наприкінці роботи з'їзду Хрущов повідомив делегатів, що вони мають зібратися на закриті засідання. *На ранковому засі-*

Виступ Хрущова. XX з'їзд КПРС в лютому 1956 р.

данні 25 лютого 1956 р. він протягом чотирьох годин зачитував делегатам з'їзду доповідь «Про культ особи і його наслідки».

З цієї доповіді делегати дізналися про «політичний заповіт» В. Леніна, існування якого довгі роки замовчувалося і заперечувалося керівництвом партії. В доповіді розповідалося про спотворення Й. Сталіним принципу демократичного централізму, пов'язані з цим «сталінські чистки» і масові репресії.

На з'їзді Й. Сталіна вперше було показано як жорстокого тирана і диктатора. Доповідь М. Хрущова буквально шокувала багатьох комуністів.

Варто зазначити, що критика культу особи Й. Сталіна на ХХ з'їзді партії була хоч і різкою, але все-таки поверховою. Вона не містила в собі серйозного аналізу системних засад і головних причин формування режиму особистої влади колишнього вождя радянської держави.

В доповіді засуджувалися лише зовнішні сторони тоталітаризму («культ особи») і найбільш вражаючі події зловживання державною владою (масові репресії). Політика ж партії в цілому вважалася правильною. Проте й ця обмежена критика **позитивно вплинула** на оздоровлення політичної і морально-психологічної атмосфери в суспільстві.

Закономірним наслідком ХХ з'їзду КПРС став справжній **переворот у суспільній свідомості**, перегляд сталих стереотипів мислення, критична оцінка подій минулого. Цей переломний період у житті радянських людей, за влучним висловом І. Еренбурга, був згодом названий «**хрущовською відлигою**», як своєрідне короточасне потепління серед зими.

Насправді ж, суть існуючого політичного режиму фактично не змінювалася. Але його провідники вже не наважувалися використовувати в управлінні державою жорстокі терористичні методи.

Розгортання десталінізації сприймалося в Україні неоднозначно. У багатьох партійних організаціях України критику культу особи Й. Сталіна сприймали як наклеп на радянську владу. Спираючись на це, представники партапарату вимагали припинити викриття злочинів доби «сталінщини» як шкідливу для розвитку країни кампанію. Так, перший секретар Київського міського комітету КПУ М. Синиця заявляв, що боротьба з культом особи Й. Сталіна ускладнить ідеологічну ситуацію в Україні й посилить небезпеку поширення «українського буржуазного націоналізму». Пер-

ший секретар ЦК КПУ О. Кириченко надіслав доповідну записку до ЦК КПРС, де переважали схожі думки.

В Україні процес десталінізації відбувався повільніше, ніж у центрі. Так, у республіканських періодичних виданнях дещо пізніше з'явилася низка статей «У світлі рішень XX з'їзду». Зміст більшості публікацій був поміркованим. Лише на початку липня 1956 р. на багатьох підприємствах республіки стали зачитувати Постанову ЦК КПРС «Про подолання культу особи і його наслідків». У столиці перший мітинг на підтримку десталінізації відбувся у Київському педагогічному інституті.

Реакція більшості населення республіки на засудження зловживань періоду «сталінщини» і новий політичний курс загалом була позитивною.

У липні 1956 р. у республіканських засобах масової інформації з'явилися перші повідомлення про реабілітацію українських письменників — жертв сталінського терору — В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, Г. Косинки, О. Досвітнього, М. Ірчана, І. Микитенка та ін. Поступово поверталися до культурного життя ті, хто залишився живим. Розпочалася кампанія з реабілітації таких видатних діячів, як кінорежисер О. Довженко, режисер театру Лесь Курбас, драматург М. Куліш.

Найвищою точкою в процесі десталінізації став XXII з'їзд КПРС, який відбувся в 1961 р. Після нього в Україні, як і в інших республіках, розгорнулася кампанія з демонтажу численних пам'ятників Й. Сталіну, закриття присвячених йому музеїв, перейменування населених пунктів, вулиць, установ, підприємств, шкіл, колгоспів тощо. У листопаді 1961 р. Сталінську область перейменовували в Донецьку, а місто Сталіно (колишня Юзівка) на Донецьк.

- ▶ Що таке «відлига»? Які її складові?
- ▶ У чому полягає значення доповіді М. Хрущова «Про культ особи і його наслідки», проголошеної на XX з'їзді КПРС?

2. Реабілітаційний процес

Процес реабілітації почався відразу після смерті Сталіна і набув свого найбільшого розмаху після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.).

Перший етап (1953–1956). Реабілітація торкалася лише незначної частини незаконно репресованих. Проголошується масова амністія. Відбувається демонтаж сталінської репресивної системи. Діяльність правоохоронних органів приводиться у відповідність з принципами законності.

- ❗ **Амністія** — повне або часткове звільнення від покарання та його правових наслідків, пом'якшення покарання, а також зняття судимості з осіб, що відбули покарання.
- ❗ **Реабілітація** — заходи з відновлення доброго імені й прав осіб, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності як за життя, так і після їхньої смерті.

Амністія 1953 р. стосувалась осіб, засуджених на термін до п'яти років, а також засуджених за посадові, господарські та військові злочини. Вона мало торкнулася політичних в'язнів, які мали значно більші терміни ув'язнення.

Амністія 1955 р. стосувалась осіб, що співробітничали з окупантами в роки війни, але не чинили злочинів. У 1956 р. були амністовані народи, які зазнали масової депортації. Проте кримським татарам заборонили повертатися на батьківщину.

Також проголошувались амністії для воїнів УПА, які складуть зброю, і тих, хто утримувався в таборах. До 1957 р. було звільнено понад 65 534 членів ОУН і бійців УПА.

Проте амністія не передбачала реабілітації. Звільнені політичні в'язні продовжували носити тавро «ворогів народу».

За 1954–1956 рр. реабілітували лише 8 тис. осіб.

Документи розповідають

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про звільнення з-під адміністративного нагляду кримських татар, балкарців, турків — громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їхніх сімей, виселених в період Великої Вітчизняної війни» (28 квітня 1956 р.)

Враховуючи, що існуючі обмеження у правовому становищі кримських татар, балкарців, турків..., курдів, хемшилів і членів їх сімей, які виселені в 1943–1944 рр. із Північного Кавказу, із Грузинської РСР і Криму та перебували на спецпоселенні, надалі продовжувати немає необхідності, Президія Верховної Ради СРСР постановляє:

1. Зняти з обліку спецпоселень і звільнити з-під адміністративного нагляду органів Міністерства внутрішніх справ СРСР кримських татар, балкарців, турків, курдів, хемшилів і членів їх сімей, які були виселені на спецпоселення...

2. Установити, що зняття обмежень, пов'язаних зі спецпоселенням, з осіб, які перераховані у статті першій цього указу, не тягне за собою повернення їм майна, яке було конфісковане при виселенні, і що вони не мають права повертатися у місця, звідкіля були виселені.

➤ У чому полягала суперечливість Указу Президії Верховної Ради СРСР?

У 1954 р. сформовано Комітет державної безпеки (КДБ) СРСР і УРСР. Нові органи були зобов'язані переглянути заведені на громадян політичні справи. У 1954 р. створено комісію Президії ЦК КПРС із розслідування злочинів Й. Сталіна. У 1955 р. запроваджено прокурорський нагляд.

Також було розпочато роботу зі створення нового кримінального, кримінально-процесуального, адміністративного кодексів, військового статуту.

Ліквідовано систему ГУЛАГу, в якому на 1954 р. утримувалося 949 тис. в'язнів.

Другий етап (1956–1959). Реабілітація стала масовою. Було створено 90 спеціальних комісій, які мали право розглядати справи безпосередньо в таборах.

Спочатку реабілітації підлягали репресовані діячі КПУ — В. Чубар, С. Косіор, В. Затонський, М. Скрипник, Ю. Коцюбинський та інші. У липні 1956 р. в пресі з'явилися повідомлення про виправдання драматурга М. Куліша, режисера Л. Курбаса та інших. Загалом за 1956–1963 рр. повністю реабілітували лише 250 тис. осіб. На 1959 р. за політичні злочини в таборах утримувалось 11 тис. осіб.

Довідка про реабілітацію. 1957 р.

Реабілітації не підлягали активні діячі ОУН та УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також всі репресовані за «український буржуазний націоналізм». Держава не визнала себе винною у депортації селян під час колективізації 1930-х років, вибіркової депортації із Західної України, депортації кримських татар, німців та інших народів з півдня України.

У подальші роки реабілітація тривала, але за період 1963–1986 рр. повністю реабілітували лише 80 тис. осіб.

Паралельно з реабілітацією жертв сталінських репресій відбулися нові політичні репресії, вносилися зміни до законодавства, які збільшували можливості влади в їх проведенні. Так, ВР СРСР ухвалила закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини». У кримінальний кодекс ввели статтю «антирадянська агітація і пропаганда». Протягом 1954–1959 рр. за антирадянську діяльність репресували 3,5 тис. осіб.

1. Як можна оцінити реабілітаційний процес за часів «хрущовської відлиги»?
2. Чому реабілітація не була повною?

3. Зміни вищого партійного керівництва УРСР

За період правління М. Хрущова у вищому керівництві УРСР відбувалися неодноразові зміни. Вони були зумовлені прагненням усунути від влади в республіці противників Хрущова, розширенням повноважень республіканських органів влади, зміною ролі УРСР в СРСР.

За період 1953–1964 рр. змінилось декілька перших секретарів ЦК КПУ.

Так, у 1953–1957 рр. керівником партійної організації був О. Кириченко. У період його правління відбувається «українізація» КПУ, здійснюється кампанія з реабілітації репресованих, ставиться питання про чистоту української мови, про розвиток національної науки.

У 1957–1963 рр. новим керівником республіканської партійної організації став М. Підгорний. Вихованець сталінської школи партійних кадрів був слухняним виконавцем волі вищого керівництва. У червні 1963 р. висунутий Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС.

У 1963–1972 рр. першим секретарем ЦК КПУ був П. Шелест.

- ▶ Які зміни у вищому партійному керівництві республіки відбулися за часів перебування при владі М. Хрущова?

4. Розширення повноважень союзних республік

У період хрущовської «відлиги» було здійснено ряд заходів, які розширили права республік, у тому числі й УРСР.

Українці стали частіше висуватися на керівні посади в республіці, а також в Союзі. Розширилися функції і підвищилась відповідальність КПУ. Активізувалась діяльність УРСР на міжнародній арені. Так, якщо в 1953 р. республіка була членом 14 міжнародних організацій, то в 1955 р. — 29. До 1959 р. УРСР підписала або приєдналася до 65 міжнародних договорів та інших актів. Унаслідок реформи управління економікою в 1957 р. під контроль Ради Міністрів УРСР, зокрема рад народного господарства і місцевих рад депутатів трудящих, перейшло 97 % підприємств проти 34 % у 1953 р.

Розширилися права республіки у формуванні свого бюджету, у питаннях матеріально-технічного постачання, збуту продукції, будівництва, використання капіталовкладень. У відання республіки переходили питання обласного адміністративно-територіального устрою, районування, віднесення міст до обласного й республіканського підпорядкування. До компетенції УРСР належали питання ухвалення кримінального, цивільного і процесуального кодексів, установлення основ законодавства про судоустрій та судочинство.

Та всі ці заходи здійснювалися під суворим контролем московського центру.

- ▶ Які зміни відбулися у статусі УРСР як складової СРСР?

Висновки

- Суспільно-політичне життя УРСР у другій половині 1950-х — на початку 1960 рр. проходило під знаком лібералізації радянського режиму. Вона передбачала демонтаж сталінської репресивної системи, засудження культу особи Сталіна, реабілітацію жертв масових репресій, послаблення контролю держави над суспільно-політичним життям, розширення прав республік тощо. Але зміни у політичній сфері були половинчастими і непослідовними. Вони не торкалися основ тоталітарного режиму, залишалася монополія КПРС у всіх сферах суспільного життя, недоторканими виявились догми марксизму-ленінізму.

Запитання і завдання

1. Чому період перебування М. Хрущова при владі в СРСР називають «відлигою»?
2. Що таке десталінізація? Які були її передумови? Якими були перші заходи десталінізації?
3. Як відбувався процес реабілітації жертв сталінських репресій?
4. Охарактеризуйте кадрові зміни, що відбулися у вищому керівництві Радянського Союзу й УРСР після приходу М. Хрущова до влади. Чим вони були зумовлені?
5. Коли відбувся XX з'їзд КПРС? Яке значення рішень з'їзду для розгортання процесів десталінізації?
6. У чому полягало розширення прав УРСР?
7. Обговоріть у групах. Чому партійне та державне керівництво СРСР не наважилось на подальше поглиблення процесів десталінізації?
8. Підготуйте презентацію на тему: «Хрущовська відлига в Україні».

§ 7. Зміни у соціально-економічному житті. Усунення М. Хрущова від влади

Основні поняття і терміни

раднаргосп, вертикальна і горизонтальна системи управління, екстенсивний та інтенсивний методи розвитку народного господарства, волюнтаризм.

Основні дати

1954 р. — початок освоєння цілинних земель; 1957 р. — запровадження системи раднаргоспів; початок масового житлового будівництва; 1958 р. — ліквідація МТС; 1959 р. — початок кампанії зі збільшення посівних площ для вирощування кукурудзи; 1960 р. — створення республіканського раднаргоспу УРСР; 1961 р. — грошова реформа; 1964 р. — запровадження пенсій для колгоспників.

1. Реформи в сільському господарстві та їхні наслідки

Найслабшою ланкою радянської економіки було сільське господарство. На 1945 р. воно становило 60 % довоєнного виробництва. Рівень зростання продукції в сільському господарстві за період 1949–1952 рр. становив лише 10 %, у той час як у промисловості — 230 %. До того ж — воно було збитковим. Усі повоєнні роки в історії сільського господарства заповнені всілякими реформаторськими планами, які лише завдавали йому нових ударів. У 1946 р., коли в українському селі лютував голод, з ініціативи М. Хрущова були розпочаті економічно необґрунтовані роботи щодо освоєння заплав Дніпра, його притоків (Ірпеня, Остра) та інших річок. У 1948 р. розгорнулася нова кампанія — меліорація земель і осушення боліт. Успереч очікуваним наслідкам на осушених землях укіс трав не збільшився, а навпаки, зменшився. Проте це не застергло М. Хрущова від нових експериментів. Однією з таких новацій було створення замість сіл «агроміст» з населенням п'ять тисяч мешканців (перше таке «агромісто» започаткували в Київській області). Ця кампанія супроводжувалась ліквідацією неперспективних сіл. І хоча від ідеї «агроміст» швидко відмовилися, кампанія з ліквідації неперспективних сіл мала своє продовження у наступні десятиліття.

Таким чином, всі спроби наприкінці 1940-х років стимулювати сільськогосподарське виробництво не мали успіху. Не допомогло й укрупнення колгоспів у 1950 р., кількість яких скоротилась на 42 % і становила на кінець року 19 295.

Початок нових експериментів на селі поклали на вересневому 1953 р. пленумі ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. Так, передбачалось укріплення матеріально-технічної бази господарств, матеріальне заохочення мешканців села, підвищення закупівельних цін на сільгосппродукцію, зменшення податків на присадибне господарство, списування заборгованості колгоспів, поліпшення якісного складу керівників сільськогосподарських підприємств тощо.

Завдяки цим заходам сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Середина 1950-х рр. була пе-

Садження картоплі

«Піднімай цілину!»
Пропандистський плакат

полягала в розорюванні майже 13 млн га цілинних і перелогових земель (пізніше цю цифру збільшили до 28–30 млн га) Казахстану, Сибіру та Північного Кавказу. Реально було освоєно 42 млн га. Україні в цій програмі відводилася роль джерела матеріальних і людських ресурсів. Уже 22 лютого 1954 р. на цілину відправили першу групу українських механізаторів. Загалом за 1954–1956 рр. на постійну роботу в цілинні райони виїхало 80 тис. осіб.

Другою надпрограмою стала «кукурудзяна епопея». У червні 1954 р. Хрущов звернувся із закликом про розширення посівів кукурудзи. Лютневий 1955 р. пленум ЦК КПУ прийняв рішення про збільшення площ посівів цієї культури понад 5 млн га земель (1953 р. посіви кукурудзи займали майже 2,2 млн га). Справжня кукурудзяна істерія почалася в 1959 р., після повернення Хрущова з візиту в США, де радянський лідер побачив, що кукурудза становить значну частину зернових. Проте ця кампанія не дала очікуваного результату. Натомість в багатьох районах невіправдано величезні посіви кукурудзи призвели до порушення сівозміни, структури ґрунтів, зниження врожайності зернових тощо.

Третя надпрограма полягала в різкому збільшенні виробництва м'яса та іншої продукції тваринництва та бажанні обігнати за цими показниками провідні капіталістичні країни. З цієї метою розпочалося будівництво гігантських відгодівельних комплексів. Це створило проблему забезпечення кормами і ветеринарного обслуговування худоби. Існуючі покоси багаторічних трав не могли дати необхідної кількості кормів, а спроба забезпечити тваринництво кормами за рахунок засіву луків кукурудзою та іншими рослинами, які дають значну кількість зеленої маси, викликала цілу низку нових проблем.

У 1957–1960 рр. була проведена нова кампанія з укрупнення колгоспів, у результаті якої посівні площі одного колгоспу збільшувалися втричі. Кількість колгоспів скоротилась до 9,5 тис. У цей же період набула поширення кампанія з перетворення

Пропандистський плакат під час кукурудзяної кампанії. 1961 р.

колгоспів на радгоспи. Значна кількість колгоспників підтримувала останні заходи, бо отримувала гарантовану оплату праці та пенсійне забезпечення у старості.

У 1958 р. ліквідували МТС. Сільгосптехніку, що їм належала, мали викупити колгоспи за завищеними цінами упродовж 1,5 року. Це був ще один удар по сільському господарству. Зросли борги колгоспів державі.

У 1962 р. у сільському господарстві запровадили територіальну систему керівництва: створювалися виробничі колгоспно-радгоспні управління, які об'єднували 3–4 адміністративні райони. Та й ця реформа не дала бажаних результатів.

Зрештою, непродумана реформаторська політика у сільському господарстві обернулася кризою. Посуха 1963 р. призвела до скорочення валового збору зернових на 30 %. Щоб уникнути голоду, радянське керівництво змушене було вдатись до імпорту зерна. За кордоном закупили 9,4 млн тонн — 10 % валового збору. Наступні роки кількість зерна, що імпортувалося, невпинно зростала і на 1985 р. становила 25% валового збору в СРСР.

- У чому головна причина невдач реформування сільського господарства?

2. Реформи промисловості та системи управління народним господарством

Незважаючи на те, що нове радянське керівництво багато уваги приділяло розвитку сільського господарства, все ж пріоритет залишався за важкою промисловістю. У 1955 р. було відкинуто стратегію на пріоритетний розвиток галузей промисловості групи «Б». У республіці розвивалися галузі, що закріплювали за УРСР статус паливно-енергетичної, металургійної бази СРСР, важливого району важкого машинобудування і військової промисловості. Промисловість України становила основу військово-промислового комплексу СРСР. Тут вироблялися носії ядерної зброї, транспортні літаки, танки, бойові кораблі і велика кількість різноманітного обладнання, вузлів, агрегатів тощо.

У 1952–1955 рр. збудували Каховську ГЕС, а до кінця десятиріччя — ще ряд електростанцій, які загалом збільшили виробництво електроенергії у 1,9 раза.

Перші реформи в системі управління розпочалися відразу після смерті Сталіна. У квітні 1953 р. було схвалено рішення про скорочення числа міністерств союзного (з 30 до 20) і союзно-республіканського (з 21 до 13) підпорядкування. Це був перший відчутний крок у бік зростання ролі республіканських органів влади. З 1953 по 1956 р. близько 10 тис. підприємств УРСР перейшли в підпорядкування республіканським органам влади. Таким чином, частка республіканської промисловості зросла з 30 до 76 %.

Перша спроба здійснити децентралізацію управління промисловістю й скорочення більшості союзних міністерств була зроблена на грудневому пленумі ЦК КПРС

Будівництво Каховської ГЕС. 1953 р.

1956 р., проте вона не вдалась. Лютневий пленум 1957 р. зрештою прийняв пропозицію Хрущова.

На виконання цього рішення 31 травня 1957 р. сесія Верховної Ради УРСР ухвалила закон «Про подальше вдосконалення організації управління промисловістю і будівництвом в УРСР». Стара система галузевого, вертикального, централізованого керівництва ліквідовувалася. На її місце прийшла система *раднаргоспів*, які здійснювали територіальне планування й керівництво промисловістю та будівництвом у межах відповідних економічних адміністративних районів. На території УРСР створили 11 раднаргоспів.

За цією реформою в Україні ліквідовувалося 11 промислових і будівельних міністерств, а два міністерства перетворено з союзно-республіканських на республіканські. У результаті вжитих заходів 97 % промисловості УРСР опинилося у підпорядкуванні республіканських органів влади.

Полтава. 1950-ті рр.

У рамках раднаргоспів підприємства об'єднувалися в трести і комбінати за галузевим принципом, підпорядковуючись відповідним галузевим управлінням. Також спрощувалася система управління і на рівні підприємств.

Мета такої реформи полягала в подоланні недоліків і помилок галузевої системи управління, яка створювала відомчі бар'єри між підприємствами різних міністерств.

Нова система управління породила певні труднощі і посилила так зване **місництво**, коли місцеві управлінські кадри ставили свої інтереси вище загальнодержавних. Для подолання цих тенденцій заснували Українську раду народного господарства. У 1962 р. замість 14 економічних адміністративних районів створили 7 економічних районів. Також указом Президії ВР УРСР республіканські Держплан і Держбуд та Українська рада народного господарства були реорганізовані на союзно-республіканські органи. Таким чином, на кінець правління Хрущова відбувається поступове відновлення вертикальної системи управління, обмежується роль республіканських органів, а особливо — місцевих органів влади.

Запровадження системи раднаргоспів призвело до збоїв у виконанні завдань шостої п'ятирічки. Щоб приховати від населення невдачі, схвалено рішення розробити новий **семирічний план** (1959–1965). Проте його реалізація не дала бажаних результатів. За 1959–1963 рр. обсяги промислового виробництва зросли лише на 56 %, а продуктивність праці тільки на 29 %.

Позитивні наслідки запровадження системи раднаргоспів:

- скоротився адміністративно-управлінський апарат;
- система управління стала більш раціональною у використанні матеріальних і трудових ресурсів;

- підприємства почали працювати в інтересах тих територій, де були розташовані, між ними налагоджувалися взаємовигідні зв'язки, скоротились безглузді перевезення;
- збільшилося виробництво товарів народного споживання;
- розширилися господарчі права республік і органів місцевого управління.

Негативні наслідки запровадження системи раднаргоспів:

- збої у виконанні шостої п'ятирічки;
- кожен раднаргосп намагався налагодити випуск повної номенклатури продукції, що іноді було нераціонально;
- поява місництва.

► Які основні здобутки в розвитку промисловості УРСР?

4. Зміни в соціальній сфері

Реформування соціальної сфери, крім досягнення мети поліпшення життєвого рівня населення і, відповідно, наближення до «світлого майбутнього», мало ще й іншу ціль. Успіх у соціальній політиці давав би Хрущову підтримку з боку народу і додаткові переваги в боротьбі за владу з його опонентами.

Навесні 1956 р. було здійснено перші заходи з поліпшення умов праці й підвищення рівня життя людей. Тривалість робочого дня в передвихідні й передсвяткові дні скоротили на дві години. Із 77 до 112 календарних днів збільшилися відпустки, пов'язані з вагітністю та пологами. Скасували норми, що прив'язували робітників до підприємств, де вони працювали. З 1958 р. селянам стали видавати паспорти, завдяки цьому вони могли вільно залишити свій колгосп чи радгосп. Розпочався поступовий (за галузями) перехід із восьми на семигодинний робочий день. Скасувалася плата за навчання в старших класах середніх шкіл та вищих навчальних закладах. Завдяки цим заходам М. Хрущов, суттєво не обтяжуючи бюджет значними витратами, одразу здобув прихильність мільйонів громадян.

Істотних змін зазнала пенсійна система. У липні 1956 р. ухвалено Закон про державні пенсії, за яким значно збільшено пенсії нижчих розрядів і обмежено розміри великих пенсій. Середній розмір пенсій збільшився майже вдвічі. Пенсійний вік знижувався до 55 років для жінок і 60 років для чоловіків. У липні 1964 р. право на пенсію отримали колгоспники: жінки з 60 років, чоловіки з 65 років.

Пенсійна реформа, підвищення зарплат та інші заходи значно обтяжили бюджет. Для того, щоб виправити ситуацію, за пропозицією М. Хрущова, на 20 років було відкладено виплати за державними облігаціями внутрішньої позики, які в напівдобровільному-напівпримусовому порядку купували громадяни.

Істотні зміни відбулися у ставленні до будівництва житла. У липні 1957 р. проголошено курс на забезпечення кожної сім'ї окремою квартирою у наступні 10–12 років. Для цього житлове будівництво переорієнтовувалося на спорудження будин-

Мікрорайон, забудований «хрущовками»

ків за типовими проектами, «без надмірностей», на основі індустріальних методів будівництва. Висота приміщень встановлювалася до 2,5 м, кількість поверхів у малих та середніх містах — 2–3, у великих — 4–5. Понад 3 млн квартир, споруджених у наступні роки в республіці, істотно пом'якшили житлову проблему. Якщо протягом 1918–1955 рр. в Україні загальна площа споруджених житлових будинків становила 62,78 млн м², то протягом 1956–1964 рр. — 66,49 млн м². Збудовані в цей період панельні та цегляні будинки з невеликою житловою площею пізніше стали презирливо називати «хрущовками», «хрущобами», але тоді вони дозволили декільком мільйонам громадян республіки залишити бараки й перенаселені комуналки та переїхати в нові квартири сімейного типу.

Дещо поліпшилося постачання населення товарами широкого вжитку тривалого використання. У побут поступово входили пылосмокты, холодильныкы, швейныкы та пральныкы машыны. Про позытывны зрушенны свідчыло те, що в загальныкы выдаткыкы трудящых особыво зрослы вытраты на прыдбанны взуття, швейных выробыв, хутра й культтоварыв. Нехай і повільно, але економыка почынала працьоваты на задоволенны потреб людыв. Позытывно був спрыянныкы населенным й інічыюванныкы на початкыкы 1960-х рр. перехыд підпрыемств на п'ятыденныкы робчыкы тыждень із двомы выхыдныкыкы дныкы.

- Які соціальні реформи були проведені за часів перебування при владі М. Хрущова?

5. Грошова реформа 1961 р. та її наслідки

«Реформаторська гарячка» розбалансувала фінанси СРСР. Для покриття все нових витрат у 1961 р. була проведена грошова реформа.

Старі сталінські купюри зразка 1947 р. «онучі» (так їх називали в народі за великі розміри) замінили без обмежень на нові хрущовські «фантики» (були у кілька разів меншими за розмірами, але більш дорогі за номіналом) у співвідношенні 10:1. У такому ж співвідношенні були змінені ціни всіх товарів, тарифні ставки заробітної плати, пенсії, стипендії та допомоги, платіжні зобов'язання і договори. Робилося це нібито лише «...з метою полегшення грошового обігу і надання більшої повноцінності грошам». Але реальна купівельна спроможність нових грошей порівняно зі старими була у співвідношенні 1:4, а не 1:10.

Купюри зразка 1961 р.

Реформа призвела до різкого подорожчання харчових продуктів. Уперше після 1950 р. ринкові ціни знову набагато перевищили магазинні й такими залишалися до кінця існування СРСР.

Як наслідок — магазинні овочі різко втратили в якості. Завмагам виявилось вигідніше «сплавити» якісний товар ринковим спекулянтам, покласти отриманий виторг у касу і відзвітувати про виконання плану. Різницю між закупівельною ціною спекулянта і держціною завмагы клалы собі в кышень. У магазынах же залышалось лыше те, від чого спеку-

лянти самі відмовлялися, тобто таке, що на ринку було неможливо продати. Внаслідок цього у людей сформувалося упереджене ставлення до продуктів з державних магазинів. Перевага віддавалась продуктам з ринків.

Перехід продуктів з магазину на більш дорожчий ринок боляче вдарив по добробуту народу. Якщо в 1960 р. при середній зарплаті в 783 крб. людина могла купити 1044 кг картоплі, то в 1961 р. при середній зарплаті в 81,3 крб. лише 246 кг.

Особливо важким було становище в регіонах. Якщо в Москві, Ленінграді, Києві та інших столицях союзних республік асортимент магазинів хоч якось контролювалося, то в обласних і районних центрах багато видів продуктів повністю зникли з держторгівлі. Їх можна було придбати лише у крамницях кооперативної торгівлі або на ринках.

Не поспішали здавати продукцію державі і колгоспники, адже закупівельні ціни теж помінялися в співвідношенні 1:10, а не 100: 444, як слід було б поміняти, виходячи з ринкового паритету. Більшу частину продукції вони теж стали вивозити на ринок.

Щоб переломити цю тенденцію, влада вдалася до укрупнення колгоспів і масового перетворення їх у радгоспи. Останні, на відміну від колгоспів, не могли вивозити продукцію на ринок, а були зобов'язані все здавати державі. Однак замість очікуваного поліпшення продовольчого постачання такі заходи, навпаки, призвели до продовольчої кризи 1963–1964 рр.

У 1962 р., щоб хоч якось компенсувати відтік продуктів на ринок, було вирішено підвищити роздрібні ціни в держторгівлі. Однак такий захід ще більше сприяв дорожнечі на базарах. Унаслідок цього тодішні ціни для тодішніх зарплат виявилися позамежними. Все це спровокувало народні хвилювання, а в Новочеркаську навіть призвело до великомасштабного повстання, придушуючи яке, було вбито 24 людини.

Всього в 1961–1964 рр. відбулося 11 великих народних виступів. Лише у другій половині 1960-х рр. базарні і магазинні ціни вдалося трохи вирівняти.

Ще одним наслідком реформи стало зростання експорту нафти з СРСР, видобуток якої зріс з 19,436 млн т у 1945 р. до 148 млн т у 1960 р. І саме тоді, в 1960 р., оприлюднюється рішення про широкомасштабний експорт нафти. Завдяки грошовим маніпуляціям її стало вигідно продавати на зовнішніх ринках.

Таким чином, реформа 1961 р. створила передумови залежності СРСР від нафтового експорту і хронічного дефіциту продовольства, що тягло за собою корупцію в сфері торгівлі. Так було покладено початок падіння економічної могутності СРСР.

- ▶ З якою метою проводилася грошова реформа 1961 р.?

6. Падіння авторитету й усунення М. Хрущова від влади

У 1961 р. М. Хрущов несподівано для всіх замінив М. Кальченка на посаді Голови Ради Міністрів УРСР представником молодшого покоління партійної номенклатури В. Щербицьким. Дії генсека, його самовпевненість, невміння прислухатися до чужих думок, схильність до різких кроків, які нерідко ламали людські долі, дедалі більше дратували його соратників. До цього додавалося погіршення ситуації в економіці країни, значною мірою спричинене авантюристичністю рішень М. Хрущова.

На початку 1960-х рр. в республіці відбулися кілька масових виступів робітників, незадоволених виробничими умовами й нововведеннями в оплаті праці. Вони мали місце на підприємствах Києва, Харкова, Черкаса, Краматорська та інших міст. Виступи були нетривалими і припинилися після втручання місцевих органів влади. У 1962 р. в Донецьку та Жданові (нині Маріуполь) відбулися значні робітничі страйки й маніфестації, спричинені різким підвищенням цін на м'ясо і молоко. У 1963 р. через заворушення на тиждень запровадили воєнний стан у Кривому Розі. Усе це свідчило про те, що М. Хрущов дедалі більше втрачав підтримку населення.

Кривий Ріг у 1960-х рр.

У 1963 р. М. Підгорний, що мав велику довіру Хрущова, був переведений до Москви і став секретарем ЦК КПРС. Новим першим секретарем ЦК КПУ в липні цього самого року став П. Шелест. Він був людиною, яка загалом підтримувала хрущовські перетворення і терпимо ставилася до українського національно-культурного відродження. Проте незабаром обидва ці партійні діячі, зобов'язані своєю кар'єрою М. Хрущову, приєдналися до учасників змови проти нього, що готувалася ще одним його висуванцем — Л. Брежнєвим за участю КДБ СРСР.

Скориставшись відсутністю М. Хрущова, який перебував на відпочинку, члени Президії ЦК КПРС висловили недовіру першому секретарю і скликали пленум ЦК КПРС, який 14 жовтня 1964 р. звільнив його з цієї посади «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я». Головним, у чому звинувачували М. Хрущова, були **волюнтаризм і суб'єктивізм**.

- ❗ **Волюнтаризм** — соціально-політична діяльність, яка нехтує об'єктивними законами історичного розвитку, керується суб'єктивними (власними) бажаннями і волею окремої людини та її довільними рішеннями.
- ❗ **Суб'єктивізм** — оцінка і винесення рішень залежно від особистих симпатій чи антипатій.

Новим першим секретарем обрали Л. Брежнєва. Через місяць П. Шелест став членом Президії ЦК КПРС. Незабаром інший активний учасник змови М. Підгорний обійняв посаду голови Президії Верховної Ради СРСР.

- ▶ Коли і чому М. Хрущова усунули від влади? Яку позицію щодо цього зайняло керівництво УРСР?

Висновки

- Зміни, що відбувалися в період «хрущовської відлиги» в економічній та соціальній сферах, загалом позитивно позначилися на Україні та її населенні.
- Суперечливий характер аграрної політики М. Хрущова негативно вплинув на розвиток сільського господарства республіки.
- Справжнім досягненням цієї доби була соціальна політика, яка, незважаючи на низку прорахунків і невдач, стала більш дієвою.

- ✎ Хрущовські реформи засвідчили, що соціалістична модель розвитку суспільства принципово не піддається реформуванню.
- ✎ Українська партійно-державна номенклатура активно підтримувала перетворення М. Хрущова. Однак останній своїми діями відштовхнув її від себе. Це зробило можливою змову, яка об'єднала основну частину партійно-державного керівництва і дозволила усунути М. Хрущова з посади цілком законними засобами.

? Запитання і завдання

1. Чому реформаторська діяльність Хрущова розпочалася з сільського господарства?
2. Заповніть таблицю: «Реформи у сільському господарстві».

Назва	Рік започаткування	Зміст	Наслідки реформ для УРСР	
			Позитивні	Негативні

3. Утворення раднаргоспів передбачало централізацію чи децентралізацію управління промисловістю? Визначте позитивні й негативні наслідки запровадження системи раднаргоспів.
4. Укажіть, чому реформаторська діяльність Хрущова не дала бажаного результату.
5. Як грошова реформа 1961 р. вплинула на подальший розвиток країни?
6. Проведіть дискусію. У якій сфері реформи М. Хрущова були найрезультативнішими?
7. Які причини падіння авторитету М. Хрущова й усунення його від влади?
8. Обговоріть у групах слова кінорежисера Михайла Ромма про Хрущова: «...Забудеться і Манеж, і кукурудза... а люди будуть довго жити в його будинках. Звільнені ним люди... і зла на нього ніхто не буде мати...».
9. Для характеристики політики М. Хрущова часто використовують поняття волюнтаризм, суб'єктивізм? Чи згодні ви з цим?
10. Складіть таблицю «Реформи М. Хрущова у соціальній сфері» за зразком. Зробіть відповідний висновок.

Населення	Реформи	Результати і наслідки
Міста		
Села		

§ 8. Культура і духовне життя в Україні наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х років

Основні поняття і терміни

русифікація, ідеологізація, шістдесятники, антицерковна кампанія, НТР.

Основні дати

1955 р. — стаття О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність»; 1956 р. — створення Міністерства культури УРСР; 1958 р. — запровадження обов'язкового восьмирічного навчання; квітень 1959 р. — Верховна Рада УРСР ухвалила Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР», за яким вивчення української мови дітьми здійснювалося за бажанням батьків.

1. Історичні умови розвитку української культури

Українська культура кінця 1950-х — початку 1960-х рр. розвивалася в умовах «відлиги», яка мала значний вплив на всі процеси культурного життя. Послаблення адміністративного тиску, політики самоізоляції, жвавий культурний обмін стимулювали культурне життя, сприяли духовному розкріпаченню.

Суттєвий вплив на формування ідеології суспільства справило святкування в 1954 р. 300-річчя Переяславської ради. На честь цієї події ЦК КПРС схвалив «Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654–1954)». У документі наголошувалося, що ця подія є важливою для всього радянського народу. Запорукою подальшого успішного розвитку українського народу мають стати взаємодопомога і дружба з «братнім російським народом».

Політична «відлига» зумовила нову хвилю «українізації». Знову постало питання про збереження і розвиток української мови.

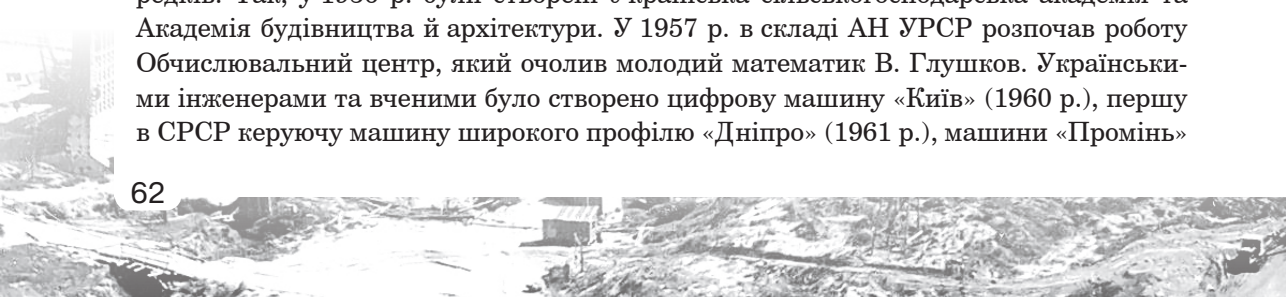
Такі історичні умови сприяли новому піднесенню української культури, можна навіть говорити про її чергове відродження. Проте воно виявилось вкрай коротким і обмеженим.

- Що найбільш впливало на розвиток української культури у період «відлиги»?

2. Розвиток науки

Усвідомлення радянським керівництвом масштабів змін, пов'язаних із розгортанням у світі науково-технічної революції, позитивно вплинуло на розвиток науки. Істотно збільшилися бюджетні витрати на наукові дослідження, фактично «за потребами» фінансувалися установи, що працювали на військово-промисловий комплекс. Головними центрами наукових досліджень у республіці були інститути Академії наук УРСР, президентом якої до 1962 р. залишався біохімік О. Палладін. У 1962 р. її очолив Б. Патон.

Доба «хрущовської відлиги» вважається найбільш динамічним періодом в історії української науки. У цей час у республіці з'явилося чимало нових наукових осередків. Так, у 1956 р. були створені Українська сільськогосподарська академія та Академія будівництва й архітектури. У 1957 р. в складі АН УРСР розпочав роботу Обчислювальний центр, який очолив молодий математик В. Глушков. Українськими інженерами та вченими було створено цифрову машину «Київ» (1960 р.), першу в СРСР керуючу машину широкого профілю «Дніпро» (1961 р.), машини «Промінь»

(1962 р.), «Мир» (1964 р.) тощо. Із 1962 р. Обчислювальний центр перейменували на Інститут кібернетики АН УРСР.

У 1961 р. колектив Науково-дослідного конструкторсько-технологічного інституту синтетичних надтвердих матеріалів АН УРСР отримав перші штучні алмази. В Інституті фізики АН УРСР у 1960 р. став до ладу атомний реактор, за допомогою якого відбувалися дослідження фізики атомного ядра. Насамперед з оборонною тематикою був пов'язаний розвиток найстарішої наукової установи — Інституту механіки АН УРСР. Фізико-технічний інститут у Харкові працював над програмою розвитку атомної енергетики, якою керував І. Курчатов. У 1958 р. виник Інститут проблем лиття, що розробляв новітні технології для чорної металургії. Провідні позиції займав Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, який із 1953 р. очолював його син Б. Патон. Розроблені вченими інституту технології електрошлакового зварювання та зварювання під флюсом дозволили СРСР вийти на перше місце в світі у зварювальній техніці.

Успішно розвивалася українська медицина. У середині 1950-х рр. під керівництвом кардіохірурга М. Амосова розпочато розробку і впровадження нових методів лікування серцевих захворювань. У 1956 р. виходець із Житомира С. Корольов став генеральним конструктором, через два роки — академіком СРСР і очолив його ракетну програму. Під його керівництвом було запущено першу міжконтинентальну балістичну ракету, перший штучний супутник Землі, здійснено перший політ людини в космос та вихід людини в космос.

У 1954 р. у Дніпропетровську (тепер Дніпро) було створено особливе конструкторське бюро, яке стало творцем більшості балістичних ракет СРСР, носіїв ядерної зброї, котрі до теперішнього часу стоять на озброєнні Росії. Очолив це КБ Михайло Янгель. На початку 1960-х рр. згадане КБ, яке отримало назву «Південне», долучилось і до створення носіїв космічних апаратів.

Лібералізація суспільно-політичного життя сприяла розвитку суспільних наук. Історики вперше отримали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Із 1957 р. у республіці розпочалося видавництво спеціалізованих гуманітарних журналів академічних установ — «Радянське право», «Український історичний журнал», «Економіка Радянської України», «Народна творчість та етнографія». Важливою подією наукового життя став початок видання Української Радянської Енциклопедії

Віктор Глушков — науковець і директор Обчислювального центру

Керуюча машина широкого призначення «ДНІПРО». Павільйон виставки народного господарства. Київ, 1960 рік.

Зліва направо: В. Скурухін, Л. Коритна, Л. Жук, В. Каленчук, В. Глушков, Б. Малиновський

в 16 томах. Проте партійні органи, як і раніше, слідували за тематикою публікацій із метою недопущення спроб критики політики КПРС, згадок заборонених тем і прізвищ. Проте інколи українські вчені долали ці перешкоди. Так, у лютому 1963 р. у Києві відбулася наукова конференція з питань культури української мови, у якій взяли участь понад 800 учасників. На ній пролунала гостра критика мовної ситуації в Україні. Доповідачі викривали принизливе становище української мови в республіці, вимагали усунення всіх обмежень для її застосування в державному житті тощо.

- Перелічіть основні здобутки української науки.

3. Реформи в системі освіти

Напередодні реформи в пресі розгорілась дискусія щодо принципів і напрямів реформування школи (1958). Багато суперечок спричинив пункт: батьки учнів самі повинні обирати мову, якою будуть навчатися їхні діти.

Така теза не отримала підтримки навіть серед вищого партійного керівництва КПУ, яке вважало, що українська мова має залишатися обов'язковою для вивчення. На захист української мови висловлювався і перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Було зрозуміло, що батьки з метою полегшення майбутньої кар'єри своїх дітей обиратимуть у школах російську мову навчання. Проти такої тези виступила й українська творча інтелігенція.

Однак Хрущов виявив твердість і наполіг на тому, щоб у республіканському законі про народну освіту залишився пункт про факультативність вивчення української мови. Як результат, з 1959 до 1965 р. кількість російських шкіл в УРСР зросла з 4192 до 4703, а кількість українських — скоротилась з 25 308 до 23 574.

На початку 1960-х рр. негативні прояви процесу русифікації ще не відчувалися наповну, а нові зміни у школі і суспільстві дали позитивний результат у справі національного відродження.

За реформою освіти передбачався перехід до обов'язкового 8-річного навчання. Десятирічки перетворювалися на одинадцятирічки.

- Які зміни відбулися у системі освіти?

Документи розповідають

3 листа В. Стуса, який працював учителем в Горлівці, до А. Малишка

На Донбасі (та й чи тільки) читати українську мову в російській школі — одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити. Одна усна заява батьків — і діти не будуть вивчати мову народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр — з горілкою і шароварами? Обов'язково — німецьку, французьку, англійську мову, крім рідної... Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх

Харківські школярі. 1962 р.

спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути гнів, і гнів, і гнів?

- ✚ Які факти викликали занепокоєння автора?
- ✚ У чому він вбачав їх небезпеку для розвитку України?

4. Вплив десталінізації на літературно-мистецьке життя. Шістдесятники

Десталінізація, яка була основним змістом «відлиги», сприяла духовному оновленню життя суспільства.

Першими проявами «відлиги» в галузі культури стали стаття В. Померанцева «Про щирість у літературі», що з'явилась у журналі «Новый мир», головним редактором якого був Твардовський, повість І. Еренбурга «Відлига», роман М. Дудінцева «Не хлібом єдиним». Ці твори порушили важливі питання: чому правда в літературі підмінялася брехнею, яке призначення інтелігенції, що в нашій історії замовчувалося або перекручувалося.

Першою «ластівкою» духовного пробудження в Україні стала публікація у червні 1955 р. в «Литературной газете» статті О. Довженка «Мистецтво живопису і сучасність». У ній містився заклик *«розширювати творчі межі соціалістичного реалізму»*. Цей заклик був сприйнятий українською інтелігенцією як сигнал для пошуку нових творчих можливостей. Прикладом своєї творчості Довженко демонстрував, наскільки плідним може це стати.

Ще більших сподівань у митців викликав XX з'їзд КПРС. У його резолюціях підкреслювалася необхідність розширення прав союзних республік у господарському та культурному будівництві. Теоретичною базою такого рішення була теза про те, що *«соціалізм не тільки не усуває національних відмінностей, а навпаки, забезпечує всебічний розвиток і розквіт економіки та культури всіх націй і народностей»*.

Раніше за інших на нову ситуацію відреагували письменники. З нових позицій були написані автобіографічна повість О. Довженка «За ширмою», поеми «Розстріляне безсмертя», «Мазепа» та повість «Третя рота» В. Сосюри, романи Л. Первомайського «Дикий мед» та «Вир» Гр. Тютюнника. Важливу роль у культурному процесі відіграли твори О. Гончара «Людина і зброя», М. Стельмаха «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда». З поезією та прозою активно виступали В. Симоненко, М. Руденко, Л. Костенко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Р. Лубківський, Ю. Мушкетик, І. Чендей, І. Драч, В. Шевчук. Літературну критику представляли І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, В. Мороз та інші.

Політична «відлига» спричинила нову хвилю «українізації». Знову було порушено питання про збереження української мови та розширення сфери її вживання. Пом'якшення у мовній галузі сприяли появі низки нових україномовних видань. За період з 1956 по 1958 р. їх збільшилося з 49 до 64. Україномовні газети в республіці на 1956 р. становили майже 77 %.

Олесь Гончар

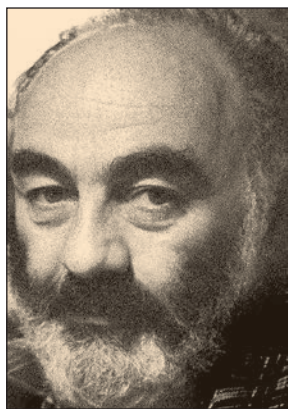
У другій половині 1950-х років більше уваги стали приділяти збереженню історико-культурної спадщини. Держава взяла під охорону пам'ятки історії та культури України.

Процеси лібералізації змусили компартійну верхівку визнати деякі свої помилки. Так, була розцінена помилковою критика опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький» та інших творів.

Та поряд з процесом «українізації» починається нова хвиля русифікації. Поштовхом до неї стала освітня реформа.

Покоління митців «відлиги» не вписувалось у жорсткі ідеологічні межі «будівника комунізму». Згодом вони отримали назву «шістдесятники» — молоде покоління талановитих літераторів і митців, які здобули собі визнання не тільки творчою, а й громадською діяльністю. Сприймавши десталінізацію як початок оздоровлення радянського суспільства, вони намагалися зробити якомога більше для оновлення, олюднення всіх сторін суспільного життя.

Провідне місце серед когорти молодих поетів належало В. Симоненку. Основною ідеєю його творчості була безмежна любов до рідної землі. Стрімко увійшла в українську літературу наприкінці 1950-х років Ліна Костенко. Її поезія засвідчувала непересічний талант поетеси, її природну мудрість глибоко філософськи осмислювати дійсність, генерувати нові оригінальні думки, подаючи їх у чудовій поетичній формі.

*Сергій Параджанов,
режисер фільму
«Тіні забутих предків»*

Плідною і багатогою в новій суспільно-політичній атмосфері була творчість українських композиторів як офіційного, традиційного, так і нетрадиційного напрямів у музиці. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б. Лятошинського, А. Кос-Анатольського, С. Людкевича, братів Г. та П. Майбородів, Ю. Мейтуса, Л. Ревуцького, А. Штогаренка, М. Скорика та інших. Новаторством була позначена авангардна музика Л. Грабовського, В. Годзяцького, В. Сільвестрова, В. Загоруєва.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика.

*Марія Приймаченко.
Гороховий звір*

Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородая, народних майстрів К. Білокур, М. Приймаченко, Г. Василяцук. Оригінальні форми й незвичний зміст принесла творчість художників О. Заливахи, А. Горської, В. Кушніра, В. Зарецького. З рухом шістдесятників тісно пов'язане ім'я талановитої художниці Т. Яблонської. Разом з В. Зарецьким вона стала основоположником і фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві, який, незважаючи на певні труднощі, зберігся і набув розвитку в наступні десятиріччя.

Художники А. Горська та Л. Семикіна постраждали у 1964 р. за створення вітражу для вестибюля Київського державного університету в зв'язку з відзначенням 150-річчя від дня народження Т. Шевченка. На ньому був зображений молодий і гнівний поет. Однією рукою він пригортав скривджену жінку, яка символізувала Україну, а другу простягав вгору, тримаючи у ній книгу. Композиція супроводжувалася шевченківськими словами: «...*Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх поставлю слово*». І зображення, і цитата, на думку партійних керівників, були ідеологічно небезпечними. Вітраж за їхньою вимогою безжально знищили.

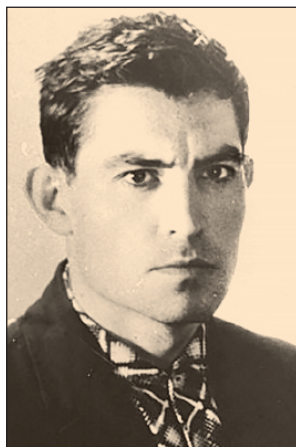

Постать в історії

«Лицарем українського відродження» називали молодого поета **Василя Симоненка** (1935–1963). У 1962 р. з'явилася його перша збірка поезій «Тиша і грім». Як журналіст у своїх статтях він критикував партійну бюрократію, за що зазнавав цькування офіційних владних структур. У 1963 р. його жорстко побили на вокзалі у Черкасах, після чого він невдовзі помер. Злочинців не знайшли. По смерті поета видано збірки «Земне тяжіння», «Поезії», «Лебеді материнства» та ін.

Непересічний поетичний хист виявив один з найяскравіших представників покоління «шістдесятників» **Василь Стус** (1938–1985). Йому належать збірки поезій «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Дороги болю», «Передчуття», «Під тягарем хреста» та інші, більшість з яких побачила світ лише в незалежній Україні. Стус став одним з небагатьох, хто наважився на відкриту боротьбу проти радянського режиму і став дисидентом. Під час другого ув'язнення у 1985 р. помер від нелюдських умов утримання. Посмертно відзначений Державною премією ім. Т. Шевченка та званням Героя України.

У цей час на літературному небосхилі України засяяла зірка **Ліни Костенко**. Три її перші збірки поезій «Проміння землі», «Вітрила» та «Мандрівки серця» продемонстрували здатність молодого митця поєднувати у поетичних рядках філософські роздуми, оригінальні думки й художнє слово. Проте з кінцем «відлиги» твори Л. Костенко тривалий час не публікувалися, хоча вона продовжувала плідно працювати.

Василь Стус

Василь Симоненко

Ліна Костенко

Пожвавлення в національно-культурному житті зумовило зростання в суспільстві інтересу до театрального мистецтва. Багатьох приваблювала творчість таких майстрів сцени, як В. Добровольський, Н. Ужвій, Ю. Лавров, Є. Пономаренко, М. Романов, К. Хохлов. Традиції Л. Курбаса творчо наслідували його учні — режисер Г. Юра, М. Крушельницький, Б. Тягло, В. Скляренко та інші.

З оригінальними ідеями та творчими знахідками влилися в рух шістдесятників І. Драч, М. Осадчий, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Горинь, С. Караванський, В. Мороз, М. Лукаш, В. Стус, М. Холодний, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та інші.

Ідеї шістдесятників приваблювали молодь. У Києві та Львові виникли клуби творчої молоді, що об'єднували молодих інтелектуалів. Характерною особливістю їхньої діяльності був пошук оригінальних форм художнього самовираження, культивування національних культурних традицій і здобутків.

Така діяльність шістдесятників не могла не налякати владні структури. 8 березня 1963 р. після зустрічі М. Хрущова з творчою інтелігенцією, на якій він піддав брутальній критиці митців, розпочалася чергова ідеологічна кампанія проти шістдесятників. Критика доповнювалася адміністративними заходами: не дозволяли друкувати твори, влаштовувати творчі вечори, забороняли діяльність клубів тощо. Під таким тиском частина інтелігенції відійшла від активної громадської роботи, зосередившись на професійній діяльності. Вона не конфліктувала з владою, висловлюючи свої ідеї в завуальованій формі. Інша частина — залишилася на своїх позиціях, ставши в опозицію до існуючої влади. Їх стали називати *дисидентами* (незгодними).

Шістдесятники

Представники	Твори
Поети і письменники	
О. Довженко	Автобіографічна повість «Зачарована Десна»
Б. Антоненко-Давидович	Роман «За ширмою»
Г. Тютюнник	Роман «Вир»
Л. Первомайський	Збірка новел «Материн солодкий хліб», роман «Дикий мед»
В. Симоненко	Збірки поезії «Тиша і грім», «Земне тяжіння»
Л. Костенко	Збірки поезії «Проміння землі», «Мандрівне серце»
Художники	
В. Зарецький, А. Горська, Л. Семикіна, Г. Севрук, О. Заливаха, В. Кушнір	
Композитори	
Б. Лятошинський	Третя симфонія
Г. Майборода	Опера «Мілана»
Ю. Мейтус	Опера «Украдене щастя»

- Кого називають шістдесятниками? Який їх внесок у розвиток української культури?

5. Культурні здобутки української діаспори 1953–1964 рр.

Поступальний розвиток культури української діаспори в цей період продовжувався. 1954 р. у Нью-Йорку (США) утворилося об'єднання українських письменників в еміграції «Слово». Серед його засновників були В. Барка, І. Багрянний, Т. Осемачка, У. Самчук та ін.

Знайомству англомовного світу з українською поезією сприяла перекладацька діяльність К. Андрусичина та В. Кірконела. 1963 р. вони випустили антологію англійською мовою «Українські поети 1189–1962 рр.». Вона охоплювала період від «Слова о полку Ігоревім» до сучасності. Наступного року вони видали англійською мовою «Кобзар» Т. Шевченка.

У Торонто (Канада) 1956 р. виникла Українська спілка образотворчого мистецтва. За її сприяння через два роки у тому ж місті відкрилася українська мистецька галерея «Ми і світ», де експонувалися понад 200 картин митців-українців Європи та Канади.

Широковідомий у світі український живописець з Канади Василь Курилик, який створив понад 7 тис. картин. У серії «Український піонер» він відтворив історію українських канадців.

Всесвітнє визнання здобув український скульптор з Канади Л. Молодожанин (його псевдонім Лео Мол). 1961 р. у Вінніпезі (Канада) встановили пам'ятник Т. Шевченкові його роботи, а через три роки — у Вашингтоні.

У науковому доробку української діаспори чільне місце посідала «Енциклопедія українознавства». З 1954 р. у ній оглядові статті змінилися словниковими. З'явилася її англомовна версія. Це зробило історію українського народу доступною широкій громадськості й науковцям країн Заходу. Серед істориків української діаспори чільне місце посідала М. Полонська-Василенко, яка 1955 р. видала «Історію Української академії наук». Відомий історик О. Оглоблин переїхав до США, де 1954 р. до річниці Переяславської угоди 1654 р. видав низку праць, присвячених її аналізу.

► Який внесок української діаспори у розвиток української культури?

6. Антицерковна кампанія

Упродовж 1950–1960-х років політика влади щодо релігії та церкви зазнала певної еволюції.

- 1954–1958 рр. — лібералізація, послаблення тиску на церкву;
- 1958–1962 рр. — масштабна кампанія наступу на церкву.

Процес десталінізації радянського суспільства зумовив деякі послаблення тиску на релігійні організації. Початок цьому поклала постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У постанові зазначалося: «...нерозумно і шкідливо ставити тих чи інших радянських громадян під політичний сумнів через їхні релігійні переконання». Наголошувалося на недопустимості «будь-яких образ віруючих і церковнослужителів, а також адміністративного втручання в діяльність церкви».

Нові акценти в політиці дали практичні наслідки: за 1955–1956 рр. збільшилась кількість православних церков і молитовень, у 1955–1957 рр. відчутно зросла чисельність православного духовенства. Збільшився набір до семінарій.

З 1955 р. почалось повернення із заслання священників греко-католицької церкви. Було звільнено 286 із 344 репресованих. Також вийшов на волю митрополит Й. Сліпий.

Процес повернення душпастирів призвів до активізації вірян, які сподівалися на відновлення УГКЦ. У деяких закритих греко-католицьких (уніатських) храмах самовільно розпочалися богослужіння. Проте сподіванням на відновлення УГКЦ не судилося збутися. РПЦ і партійно-державне керівництво вжили необхідних заходів, аби унеможливити відновлення УГКЦ. У 1957 р. відбулись повторні арешти декількох єпископів, посилювалися адміністративні переслідування Й. Сліпого, який був знову ув'язнений до 1963 р. На кінець 1957 р. будь-які спроби відродити УГКЦ були придушені.

Боротьба проти відновлення УГКЦ стала початком нового наступу на церкву. Компартія обрала курс на побудову комунізму й форсоване подолання релігійності. Місцевим органам влади було дано розпорядження про встановлення жорсткого контролю за священниками, фінансовою і господарською діяльністю храмів. З 1959 р. розпочалась кампанія закриття церков і монастирів. Протягом чотирьох років закрили більш ніж 3 тис. церков і молитовень.

Початок 1960-х років відзначався посиленням переслідування протестантських церков: християн-баптистів, адвентистів, єговістів, п'ятидесятників та інших. Над представниками цих церков відбулась ціла низка судових процесів, під час яких допускалися численні порушення, до підсудних застосовувалися максимальні міри покарань, хоча у більшості випадків звинувачення були надумані.

Таким чином, після короткого періоду лібералізації церковного життя відбувся черговий наступ на релігію.

- У який період прокотилася хвиля антицерковної кампанії?

Висновки

- Культурний розвиток і духовна атмосфера в українському суспільстві визначалися такими чинниками: смертю Сталіна і змінами в партійно-державному керівництві, засудженням «культу особи» Сталіна, реабілітацією і поверненням репресованих, спробою реформувати соціально-економічні відносини та реалізувати проголошені свободи творчої діяльності, новим ідеологічним наступом у зв'язку з проголошенням курсу на будівництво комуністичного суспільства і новою хвилею русифікації. З огляду на зазначені чинники відбулось нове короточасне піднесення української культури, з'явилося ціле покоління митців — шістдесятники. Проте нова хвиля ідеологічного наступу не дала можливості розвинути новим явищам в українській культурі.

Запитання і завдання

1. Обговоріть у групах. Чи можна стверджувати, що наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років українська культура зазнала відродження?
2. Назвіть здобутки українських вчених, які мали загальнолюдське значення.
3. Яка роль шістдесятників у розвитку української культури?
4. Що в освітній реформі 1958 р. сприяло русифікації системи освіти в УРСР?
5. М. Хрущову належить вислів: «У питаннях культури я — сталініст». Назвіть практичні підтвердження позиції М. Хрущова.

Кількість ліквідованих владою храмів (церков, костелів, синагог, молитовних будинків) в УРСР у 1957–1964 рр.

Рік	кількість
1957	10
1958	64
1959	260
1960	747
1961	997
1962	1144
1963	526

§ 9. Народження дисидентського руху

Основні поняття і терміни

дисидентський рух, шістдесятництво, самвидав, репресії.

Основні дати

1959–1961 рр. — Українська робітничо-селянська спілка (УРСС); 1959–1964 рр. — Клуб творчої молоді в Києві; 1964–1967 рр. — Український національний фронт; вересень–грудень 1965 р. — праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

1. Поява дисидентського руху. Дисидентський рух у першій половині 1960-х рр.

! **Дисидентство** — виступ проти існуючого державного ладу чи загальноприйнятих норм певної країни, протистояння офіційній ідеології й політиці; відступництво від учення панівної церкви.

«Хрущовська відлига» породила надії й водночас принесла розчарування. Процес оновлення суспільства розвивався надзвичайно непослідовно. Тим часом молодь, що відчула смак свободи, прагнула рішучих змін. Те, що реформи М. Хрущова мали поверховий характер, не торкалися підвалин тоталітаризму, а права, компетенції, реальне становище республіки істотно не змінилося, — все це примушувало незгодних з існуючими порядками шукати інших шляхів досягнення національного суверенітету.

З поразкою збройної боротьби ОУН та УПА український національно-визвольний рух не припинився, він лише набув нових форм. У другій половині 1950-х років в Україні в різних містах починають спонтанно виникати підпільні групи та об'єднання, які намагаються набути струнких організаційних форм і розгорнути пропагандистську діяльність з метою залучити нових прихильників і розгорнути більш активну роботу. Однією з найрозповсюдженіших форм боротьби на цьому етапі стало виготовлення і поширення листівок, наклад яких становив декілька тисяч.

Документи розповідають

Воля народам, Воля людині! Громадянині!

Чи зробив ти висновок, що дав українському народові жовтневий переворот 1917 р.?

Він зліквідував здобуту народами внаслідок повалення царизму волю, придушив молоду Українську Народну Республіку, принісши своєму народові ще гірше рабство, ніж було царське. І він спричинив до загибелі кращих твоїх братів і друзів, до загибелі української культури і до знищення твого добробуту.

Чи згоден ти і надалі терпіти більшовицьке ярмо?

Українські революціонери.

Прочитай і непомітно підкинь другому.

➤ Які ідеї містились у листівці?

➤ Чи могли мати вплив на громадян проголошені в ній тези?

Ця листівка була підготовлена і розповсюджена групою «Об'єднання», яка проіснувала з 1956 по 1959 рік. Вона налічувала 15 активних учасників (В. Леонюк, Я. Гасюк, Б. Христинич та інші), складалася переважно з колишніх політв'язнів, ідейно була близька до ОУН.

Інша організація, що діяла у Львові, — Український національний комітет, налічувала 20 активних учасників. Керівниками й організаторами групи були Б. Грицина та І. Коваль. Підпільники намагалися створити законспіровану мережу для подальшої організації збройної боротьби, а на початку своєї діяльності робили акцент на пропаганді й організації легальних форм боротьби. У програмі групи проголошувалося:

1. Повна національна незалежність.
2. Український уряд, вибраний народом.
3. Українські суверенні кордони.
4. Ліквідація колгоспної системи.
5. Проведення нової аграрної земельної реформи.
6. Запровадження нового законодавства.
7. Виселення за межі держави всіх інших націй.
8. Українська національна армія.
9. Розроблення нової конституції.
10. Свобода слова і друку.

Група проіснувала з 1958 по 1961 р., потім була викрита, а члени її засуджені.

У 1961 р. відбулась спроба організувати в с. Золотники Тернопільської області Українську національну партію. Ініціатором створення УНП був Є. Гогусь, колишній остарбайтер, вояк дивізії Ваффен-СС «Галичина». Своєю метою УНП проголошувала створення незалежної України. Учасники УНП поклали надії на міжнародний конфлікт і вступ на територію України іноземних військ.

Однією з найбільш теоретично підготовлених була **Українська робітничо-селянська спілка (УРСС)**, що утворена у 1959 р. на чолі з юристом Л. Лук'яненком. На відміну від попередніх груп, вона складалася з людей, що мали вищу освіту. Першочерговим завданням спілки було вироблення ідейних засад руху. Серед учасників групи не було єдності у цьому питанні. Одні пропонували марксизм-ленінізм, інші категорично це відкидали. Завдання спілки — несиловими методами домогтися виходу України зі складу СРСР, стати незалежною демократичною державою. Організація мала політичну програму і об'єднувала близько 30 членів.

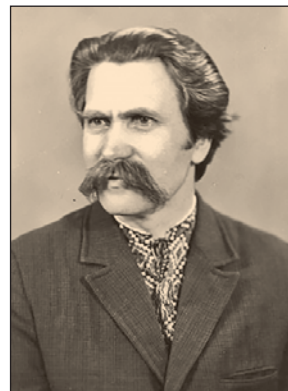
У травні 1961 р. в одному з приміщень тюремного ізолятора облуправління КДБ у Львові відбувся закритий судовий процес («Справа юристів») над членами УРСС. Л. Лук'яненка засудили до розстрілу, інших членів спілки — на різні терміни ув'язнення (від 10 до 15 років). Згодом смертну кару замінили 15 роками ув'язнення.

Постать в історії

Левко Лук'яненко

Народився у 1927 р. в багатодітній селянській родині на Чернігівщині. У 1944 р. був мобілізований до лав Червоної армії. У 1956 р. закінчив юридичний факультет Московського університету й одержав призначення на роботу в Західну Україну, де працював штатним пропагандистом у Радеківському і Глинянському райкомах партії, згодом — адвокатом. Під впливом ще свіжої пам'яті про збройну боротьбу ОУН–УПА, спілкуючись з місцевим населенням, Л. Лук'яненко вирішив присвятити себе боротьбі за незалежність України. У 1959 р. він разом з Іваном Кандибою (теж юрист) заснував осередок Української робітничо-селянської спілки. Л. Лук'яненко разом зі Степаном Віруном підготували проект програми УРСС, у якому теоретично обґрунтовувалося й осмислювалося положення нового, безкровного етапу боротьби за незалежність України. У документі піддавалась критиці соціально-економічна й національна політика КПРС.

*Левко Лук'яненко,
засновник УРСС*

Характерною особливістю УРСС було те, що її засновники для визначення та обґрунтування своїх ідеологічних засад використовували праці К. Маркса й В. Леніна.

Після повернення з таборів Л. Лук'яненко продовжив боротьбу за незалежність України, став одним із засновників Української Гельсінської групи. У 1978 р. був знову заарештований і засуджений до 10 років ув'язнення і 5 років заслання. У січні 1989 р. повернувся в Україну, очолив Українську Гельсінську спілку. У 1990 р. був обраний народним депутатом. У цьому ж році очолив Українську республіканську партію. Був автором Акта проголошення незалежності України. Помер у Києві 7 липня 2018 р.

«Справа юристів» засвідчила новий етап руху опору в Україні: його учасники не відокремлювали себе від існуючої радянської системи. Фактично вперше за часів тоталітарного правління в умовах нової історичної обстановки політичний опір владі набуває конкретних організаційних форм.

Найбільшою і найкраще теоретично і практично підготовленою підпільною організацією був Український національний фронт (УНФ). Він об'єднував майже 150 осіб. Створення УНФ пов'язане з Д. Квецьком. Організація уявлялась як широкий загальнонаціональний і антиколоніальний рух. Головною метою проголошувалось здобуття незалежності України. Діяльність УНФ збагатила український рух новими ідеями й сприяла розвитку суспільно-політичної думки. Так, діячі УНФ вважали за необхідне об'єднання всіх національних рухів країн Східної Європи в боротьбі проти московського поневолення.

За звітами КДБ, у другій половині 1950-х років в Україні викрито близько 50 антирадянських груп у різних регіонах України (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Луганська та інші області).

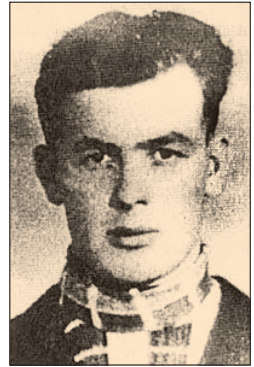
Всі ці групи та організації започаткували новий етап національно-визвольної боротьби, який взяв за основу ненасильницькі методи.

Інша течія, з якої згодом формувався дисидентський рух, був рух молодого творчої інтелігенції — шістдесятників.

У Києві вони об'єдналися в Клуб творчої молоді «Сучасник» (1959–1964). У 1962 р. подібний клуб «Пролісок» виникає у Львові під керівництвом М. Косіва. Його учасниками були брати М. і Б. Горині, І. Гель, М. Осадчий, І. Стасів, І. Калинець, Г. Чубай, С. Шабатура, М. Зваричев.

Поїздки з творчими вечорами, виставами членів клубів сколихнули громадськість. Творча молодь починає згуртовуватися в Харкові, Черкасах, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську.

Виявом творчої віддачі шістдесятництва і матеріально, і духовно став **самвидав**.

Дмитро Квецько,
засновник УНФ

! **Самвидав** — це літературні, публіцистичні, наукові твори, які розповсюджувалися в рукописах без офіційного дозволу і цензури. Поширювалися переважно таємно.

Першими і найбільш поширеними самвидавними творами були вірші В. Симоненка.

Серед самвидавних творів слід відзначити мемуари Л. Самуся «Чорні дні мого існування» — спогади про ГУЛАГ; І. Світличного «Українська інтелігенція перед судом КДБ» (матеріали про «Справу юристів»), І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1965 р. тощо.

Головним організатором і розповсюджувачем самвидаву був *І. Світличний*. Він поставив собі за мету створити альтернативну офіційній українську літературу.

Самвидав, поява різних молодіжних організацій, листи, звернення до партійних органів, публічні виступи на всьляких урочистостях засвідчили перехід руху шістдесятників з культурницького у політичне русло.

Найбільш знаковою працею того часу була стаття І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Звертаючись перш за все до керівників республіки, автор статті критикував їхню національну політику. На думку публіциста, компартійні лідери, прикриваючись ім'ям Леніна, порушують проголошені ним принципи національної політики. Так, Дзюба піддав критиці наявну дискримінацію українського народу в економічній, політичній, культурній, мовній та інших сферах, ідею майбутнього злиття націй при комунізмі, уявлення про «цивілізаторську» роль російського народу стосовно інших народів у складі СРСР, твердження стосовно добровільності «входження» народів до складу Російської імперії в період її виникнення і розширення. Влада оголосила працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» антирадянським твором. Іван Дзюба втратив роботу, був виключений зі Спілки письменників України і зазнав переслідувань з боку КДБ, а 1972 р. був ув'язнений на 18 місяців.

Схожий суспільний резонанс у тогочасній Україні та за кордоном здобула стаття історика М. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання», де автор аналізував українсько-московський договір 1654 р. та його наслідки, доводячи на фактах невідповідність нав'язаного в 1947 р. тодішнім першим секретарем ЦК КПУ Л. Кагановичем терміна «воз'єднання» реальному змісту боротьби Б. Хмельницького проти польського панування в середині XVII ст. Стаття була вкрай негативно сприйнята компартійними ідеологами й заборонена до друку.

*«Інтернаціоналізм чи русифікація?».
Французьке
видання*

Причини появи дисидентського руху.

1. «Хрущовська відлига» не зачепила основ радянської тоталітарної системи.
2. Активізація духовного життя суспільства.
3. Згасання збройної боротьби ОУН–УПА.
4. Антитоталітарний, антирадянський рух у країнах Східної Європи, зокрема Угорська революція 1956 р.

Джерелами формування дисидентського руху стали:

1. Підпільний рух, який був спадкоємцем діяльності ОУН–УПА, але відмовився від збройних методів боротьби.
2. Рух шістдесятників.

Ідеологічною основою дисидентського руху попервах став марксизм-ленінізм, але вже скоро діячі дисидентського руху переконалися, що без свободи і демократії Україна не може здобути справжньої незалежності.

Слід чітко розмежувати поняття «дисидентський рух», «шістдесятництво» і «національно-визвольний рух».

Більш широке з цих понять — національно-визвольний рух. Дисидентський рух був лише однією зі складових національно-визвольного, бо торкався проблем національних. У 1960–1980-ті роки дисидентський рух був домінуючою складовою національно-визвольного руху.

Шістдесятництво — це широкий мистецько-громадський рух української інтелігенції. За даних історичних обставин шістдесятництво і дисидентство дещо тотожні, але належність до шістдесятників не дає підстав називати того чи іншого діяча дисидентом. До дисидентів слід зараховувати тих, хто висловлює політичне невдоволення шляхом поведінкових акцій, що підпадають під каральні дії влади, включаючи арешт і ув'язнення.

- ▶ Які дисидентські організації виникли у 1950–1960-ті рр.?

2. Робітничий і страйковий рух

У русі опору активну участь брали також робітники й службовці; їх активні протидії існуючому ладові виявлялися в різних формах: страйках, організаційному опорі, бунтах. У 1953 р. в м. Христинівка на Донеччині вибухнуло повстання будівельників, які споруджували комсомольські шахти. Вони рішуче виступили на захист свого товариша, молодого будівельника, який помер внаслідок дій міліції.

Виступи робітників були некоординованими. У той самий час подібний випадок трапився у м. Прилуки Чернігівської області. Тут робітники взяли участь у страйковому виступі у зв'язку з вбивством їхнього товариша в місцевому відділі міліції. Перелякана міська і обласна влада намагалися заспокоїти розгніваних людей; фактично всі вимоги, які вони висували, були виконані.

У багатьох регіонах України робітники виступали проти махінацій керівництва підприємств під час нарахування зарплати. У 1963 р. в Кривому Розі відбувся страйк у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування. Того ж року робітничі заворушення відбулися в Горлівці, Одесі, Львові. Виступи відображали невдоволення політикою тоталітарної держави, механізмом визискування трудового люду, сильним пресом експлуатації, невідповідністю дій урядових інстанцій конституційним положенням, систематичними порушеннями органами влади конституції. Але загалом у цей період робітничий рух мав неорганізований, стихійний характер.

- ▶ Які причини робітничих виступів у 1950–1960-ті рр.?

Висновки

- Дисидентство — рух незгодних, рух інакодумців. Його представники в Україні спочатку виступили проти недоліків існуючої системи, ігнорування марксистсько-ленінських ідей, порушення законів, прав людини, свободи слова, совісті (віросповідання), друку, за вільний розвиток української мови і культури, за правду історії. Ідеологія дисидентства, зароджена як сумнів у доцільності окремих ланок існуючої системи, поступово викристалізувалась у тверде переконання необхідності докорінних змін у суспільстві, повалення комуністичного тоталітарного режиму.

? Запитання і завдання

1. Які причини виникнення дисидентського руху?
  2. Обговоріть у групах. Чим дисидентський рух відрізнявся від попереднього етапу боротьби?
  3. Чому спроба утворити дисидентські організації та партії не вдалася?
  4. Підготуйте презентацію: «Українська робітничо-селянська спілка (УРСС). Л. Лук'яненко».
  5. Що таке «самвидав»? Які причини його появи? Яка роль самвидаву у дисидентському русі?
  6. Проведіть дискусію. Як у державі, яка проголошувала себе державою робітників і селян, міг виникнути робітничий рух?
  7. У спогадах, написаних приблизно через 30 років після заснування УРСС, її очільник Л. Лук'яненко писав: «Перехід до агітації впливав не з ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її застосування. З історії ми знаємо, що після поразки народу у всенародній боротьбі та широкому масовому русі наступає період суму і розчарувань завдовжки в ціле покоління».
- Поясніть, як ви розумієте подану характеристику. Наведіть факти з історичного минулого України, на підставі котрих можна зробити висновок, якого дійшов Л. Лук'яненко.

Практичне заняття № 2

Входження Кримської області до складу УРСР: міфи та реальність (дослідження документів)

Мета: на підставі здобутих знань, аналізу документів й ознайомлення з думками експертної спільноти визначити міфи і реальність цієї проблеми.

Пригадайте:

1. Якими були причини входження Кримської області до складу УРСР.
2. Коли Кримська область увійшла до складу УРСР?
3. Як відбулася ця подія?
4. Вкажіть наслідки приєднання Кримської області до УРСР.

Завдання для підготовки до практичного заняття (теми розподіляє вчитель)

1. Здійснити дослідження наявної документальної бази стосовно входження Кримської області до складу УРСР. Визначити особливості процесу приєднання та його наслідки.
2. За Інтернет-ресурсами проаналізувати думки української експертної спільноти щодо цієї проблеми. Визначити, що об'єднує і в чому відмінність у позиціях експертів.
3. За Інтернет-ресурсами проаналізувати думки закордонної експертної спільноти щодо входження Криму до складу УРСР та його наслідки. Визначити, що об'єднує, а що відрізняє їхні позиції.

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовчих завдань, обговоріть результати їх виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Презентуйте класу визначені в групах найцікавіші з підготовлених до уроку завдань.
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Додатковий матеріал

Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР (19 лютого 1954 р.)

Ураховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв'язки між Кримською областю та Українською РСР, Президія Верховної Ради Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

Затвердити спільне подання Президії Верховної Ради РРФСР і Президії Верховної Ради УРСР про передачу Кримської області зі складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Із Постанови Президії Верховної Ради УРСР про подання Президії Верховної Ради РРФСР щодо питання передачі Кримської області до складу Української РСР

...Президія Верховної Ради Української РСР висловлює сердечну подяку Президії Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки за цей великодушний благородний акт російського народу.

...Український народ із почуттям глибокого задоволення і палкої вдячності зустрине рішення про передачу Криму до складу Української РСР як нове яскраве виявлення безмежної довіри і широкої любові російського народу до українського народу, нове свідчення дружби між російським і українським народами.

Уряд України подбає про подальший розвиток і процвітання народного господарства Криму...

- 1) Коли і як Крим опинився під російською владою?
- 2) У чому, на вашу думку, була доцільність передачі Криму Українській РСР?

Син Микити Хрущова, професор, доктор технічних наук, учений і публіцист Сергій Хрущов про передачу Криму Україні

«У передаванні Криму до складу УРСР у 1954 році не було політичного підґрунтя... Якщо ви подивитесь на карту, то побачите, що Крим до України пристебнутий. Коли там почали займатися економікою, будувати головний канал, який зараз, на жаль, ви закопали, то Держплан сказав: краще, якщо все це відбудуватиметься під однією юридичною особою. І півострів передали Україні... Нічого того, про що в Росії зараз люблять говорити: мовляв, спроба догодити українській бюрократії або навіть подарунком моїй мамі, яка в Західній Україні народилася... Ні, це суто структурно правильне рішення. Крим почав відроджуватися, там насадили винограду...»

- 1) На якій причині передачі Криму Україні наголошує С. Хрущов?
- 2) Як входження до складу України вплинуло на розвиток Криму?

Шлюз на Північно-Кримському каналі (1960-ті). Гігантська іригаційна споруда, зведена у 1961–1971 рр., постачала дніпровську воду з «материка» в Крим

Зі статті в газеті «Кримская правда» 17 січня 1954 р.

«Не залишаються в боргу і українці. Вони діяльно допомагають кримчанам будувати прекрасні міста і курорти, розвивати промислове виробництво. На будовах міста-героя Севастополя, курортної Ялти безперервним потоком йдуть з України потужні вітчизняні механізми та обладнання.

Столиця України — Київ шле сюди потужні механічні навантажувачі, автоматичні дозаторні пристрої для бетонних заводів; Харків дає баштові й електромостові крани, трактори; Миколаїв — транспортери для бетонних заводів, бульдозери; Дніпропетровськ і Дебальцеве — корита-мийки для підприємств, які

виробляють флюсовий вапняк; Осипенко (Бердянськ) — дорожні машини; Кременчук — асфальтно-бетонні змішувачі; Прилуки — розчиноноси для механізації штукатурних робіт; Мелітополь надсилає компресори останніх випусків».

- Яка роль українських підприємств у розвитку Криму?

Узагальнення знань за розділом II «Україна в умовах десталінізації»

1. Складіть перелік подій з історії України 1953–1964 рр., які ви вважаєте найважливішими. Аргументуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять: «десталінізація», «культ особи», «відлига», «лібералізація», «амністія», «реабілітація», «шістдесятники», «атеїзм», «раднаргоспи», «децентралізація управління», «зросійщення», «формалізм», «абстракціонізм».
3. Назвіть тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
4. Охарактеризуйте внутрішньополітичне та соціально-економічне становище України на початку 1950-х рр.
5. Які наслідки для подальшого розвитку України мав період «відлиги»?
6. Яке історичне значення XX з'їзду КПРС?
7. За додатковими джерелами ознайомтеся з точками зору різних дослідників на процеси лібералізації в Україні в цей період. Порівняйте їх і дайте власну оцінку.
8. Проаналізуйте тенденції та суперечності реформування економіки республіки у другій половині 1950 — першій половині 1960-х рр.
9. Чи відповідав рівень розвитку промисловості УРСР розгортанню процесів НТР?
10. Охарактеризуйте зміни в системі управління господарством на межі 1950–1960-х рр. Яке значення вони мали для України?
11. Що зумовило появу дисидентського руху? Визначте особливості дисидентського руху в Україні в період його зародження.
12. Вкажіть характерні риси шістдесятництва як явища культурного й суспільного життя тогочасної України.
13. У чому, на вашу думку, полягає взаємозв'язок між розвитком культури, освіти, науки і внутрішньополітичними процесами в державі?
14. Наведіть факти, що свідчать про вплив процесів лібералізації доби «хрущовської відлиги» на зростання національної самосвідомості українців.
15. Чим було викликане зростання впливу української номенклатури в керівництві СРСР? Як впливало це явище на розвиток республіки?

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом II.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ2.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ2.pdf)

Україна в період системної кризи радянського ладу

§ 10. Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні

Основні поняття і терміни

застій, політико-ідеологічна криза.

Основні дати

1964–1985 рр. — період застою; 14 жовтня 1964 р. — усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова. Обрання на цю посаду Л. Брежнєва; 25 травня 1972 р. — увільнення від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Обрання на цю посаду В. Щербицького; 19–20 квітня 1978 р. — ухвалення нової Конституції УРСР.

1. Криза радянської моделі суспільно-політичного розвитку

Період 1964–1985 рр. в історичній і публіцистичній літературі отримав назву «застій». Ця назва не зовсім точно відображає процеси, що відбувалися в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр., але відзеркалює загальну тенденцію соціально-економічного і політичного розвитку радянської системи. Застій не передбачає припинення розвитку країни. Здійснювалися реформи (доволі значні у другій половині 1960-х рр.), реалізовувалися п'ятирічні плани, велось активне будівництво тощо. Для тих часів характерне досягнення відносно соціальної та матеріальної стабільності, порівняно з попередніми періодами рівня життя основної маси населення. Проте навіть у межах СРСР Україна за рівнем споживання посідала п'яте місце серед союзних республік, хоча мала другий у Союзі рівень економічного потенціалу.

! **Системна криза** — криза базових цінностей, на яких побудована певна модель розвитку.

СИСТЕМНА КРИЗА РАДЯНСЬКОЇ МОДЕЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ

Економічна криза:	дефіцит товарів;
	відмова або повільне запровадження нових технологій;
	невисока якість більшості товарів;
	продовольча криза; хронічна криза сільського господарства;
	прихована інфляція (зростання цін при незмінних розмірах заробітної плати);
	переважно екстенсивний шлях розвитку економіки;
Політична криза:	висока затратність виробництва, енергоємність і матеріалоємність продукції.
	воєнні авантюри і нездатність вийти з них (Афганістан, Ефіопія, Ангола тощо);
	нездатність вищого керівництва реагувати на нові тенденції розвитку світу. «Старіння» керівництва;
	недієздатність законодавчих органів;

Політична криза:	втрата динамічності в розвитку радянської моделі і, відповідно, її привабливості для інших країн;
	корупція у вищих ешелонах влади: хабарництво, криміналізація, просування по службовій драбині за принципом знайомства, родинних зв'язків, особистої відданості;
	посилення репресій проти інакомудців.
Ідеологічна криза:	розчарування у правильності обраного шляху розвитку (побудова комунізму);
	розбіжності між ідеологічними догмами і реаліями життя;
	усвідомлення нереальності досягнення мети побудови комунізму;
	зростання дисидентського руху і настроїв у суспільстві;
Екологічна криза:	посилення ідеологічного тиску на суспільство.
	бездумна експлуатація природних ресурсів;
	відсутність наукового обґрунтування у розміщенні виробничих потужностей;
	руйнування природного середовища, придатного для життя людей (забруднення водоймищ, атмосфери тощо);
	поступова деградація нації (генетичні зміни, зростання дитячих захворювань і народжуваності нездорових дітей, скорочення народжуваності, зростання числа хронічних захворювань тощо).

Етапи періоду застою

I етап (1965–1970) — спроба проведення економічних реформ, які мали б упорядкувати економіку СРСР після «реформаторської гарячки» хрущовського періоду (реформи Косигіна).

II етап (1970–1982) — наростання кризи, «консервація» існуючої в СРСР системи.

III етап (1982–1985) — зміни у партійному керівництві. Усвідомлення кризового стану радянського суспільства.

► Які прояви кризи радянської моделі розвитку?

! **Корупція** — негативне суспільне явище, яке проявляється в злочинному використанні службовими особами, громадськими і політичними діячами їх прав і посадових можливостей з метою особистого збагачення.

2. Офіційні ідеологічні концепції. Неосталінізм

З усуненням М. Хрущова від влади відбувається поступовий відхід від проголошеного курсу на безпосереднє будівництво комунізму. У 1967 р. була висунута концепція «розвинутого соціалістичного суспільства», яка стверджувала, що неможливо здійснити негайний «стрибок» у комунізм. Має минути час, упродовж якого соціалізм повинен розвиватися на власному ґрунті. Саме такий соціалізм називається «зрілим», «розвинутим». Характеристики розвинутого соціалістичного суспільства були зафіксовані в преамбулі Конституції СРСР 1977 р. Основні складові «розвинутого соціалізму» — це «загальнонародна держава» і «нова історична спільнота людей — радянський народ».

Леонід Брежнєв,
генеральний секретар
ЦК КПРС (1964–1982 рр.)

Період застою в СРСР характеризують як **неосталінізм** — відновлення всієї економічної, політичної, репресивної системи, культу особи, з певним врахуванням сучасного розвитку.

Уже з самого початку усунення Хрущова від влади брежньєвське керівництво намагається реабілітувати сталінізм і особисто Сталіна. Уперше таку спробу здійснили на XXIII з'їзді КПРС (1966). З підручників вилучили тексти про культ особи Сталіна, почали з'являтися книги й фільми, які показували цього діяча з позитивного боку.

► Чим було зумовлено відновлення ідеології сталінізму?

3. Політико-правовий статус УРСР у складі СРСР. Конституція УРСР 1978 р.

УРСР за період існування радянської влади мала основні атрибути державності: Основний закон, систему органів влади, герб, гімн, прапор, столицю, кордони, а насправді перебувала у стані державного безправ'я.

У 1977 р. Верховна Рада СРСР ухвалила нову конституцію, а в 1978 р. позачергова сесія Верховної Ради УРСР затвердила відповідний до союзного новий Основний закон республіки.

Згідно з нею УРСР мала право приймати Основний закон, вносити до нього зміни та доповнення, ухвалювати поточні закони, вийти із складу Союзу, організувати діяльність органів державної влади та управління, здійснювати керівництво економікою, розробляти і затверджувати плани соціально-економічного розвитку, керувати галузями народного господарства республіканського підпорядкування, житловим і комунальним господарством, освітою, культурою, наукою, медициною; установлювати порядок використання землі, надр, лісів; забезпечувати охорону державного порядку, прав і свобод громадян.

Проте кожне з цих положень обмежувалося союзними органами. Право на вихід зі складу СРСР не було підкріплене жодними правовими нормами. Центр фактично перебрав на себе управління промисловістю республіки, використанням її надр і природних ресурсів. Тільки незначну частку бюджету можна було витратити республіці на власний розсуд. Самостійну зовнішню і зовнішньоекономічну діяльність УРСР проводити не могла.

УРСР мала свої органи державної влади. Функції вищого законодавчого органу покладалися на Верховну Раду УРСР. До її компетенції входило: схвалення конституції і внесення до неї змін і доповнень, визначення основних засад внутрішньої і зовнішньої політики, затвердження планів соціально-економічного розвитку, бюджетів, визначення порядку діяльності місцевих органів влади, ратифікація та денонсування міжнародних договорів.

Верховна Рада УРСР

Проте насправді більшість вказаних функцій перебрав на себе партійні органи, які постановами і резолюціями ЦК КПУ розв'язували ті питання, що мав вирішувати вищий законодавчий орган держави.

Вибори до Верховної Ради проводились один раз на 5 років. Проте реального вибору не було. Виборці голосували за єдиний

список партійних і безпартійних, який був заздалегідь укладений. Верховна Рада мала сесійну форму роботи і скликала двічі на рік.

Постійно чинним вищим органом влади була Президія ВР УРСР. Вона, зокрема, приймала чинні законодавчі акти, вносила до них зміни, утворювала і ліквідувала міністерства та державні комітети, здійснювала керівництво і контроль над місцевими органами влади.

Вищим виконавчим і розпорядчим органом була Рада Міністрів УРСР, яка керувала цілою системою міністерств, відомств, державних комітетів. Реально вона була лише однією з управлінських ланок союзних виконавчих органів влади. Більшість постанов, розпоряджень, рішень дублювали союзні документи.

Місцеві органи влади були представлені системою рад різних рівнів: від обласних до сільських. Ради виконували як законодавчу, так і виконавчу функції. Але насправді не мали жодної. Уся їхня діяльність залежала від партійних органів.

Над усією цією структурою влади стояла комуністична партія. У новій конституції (стаття 6) вперше запроваджувалася норма: *«Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є КПРС»*.

1. Як визначалася у конституції роль комуністичної партії в політичній системі?
2. Чи могла така норма існувати в конституціях тогочасних західноєвропейських демократичних держав? Поясніть свою думку.
3. Чому, на вашу думку, у конституції республіки закріплювалася керівна роль КПРС, а не КПУ?

4. Суспільно-політичне життя республіки в період перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста

Із липня 1963 р. республіканську партійну організацію очолював **Петро Шелест**. Свій кар'єрі й посаді першого секретаря ЦК КПУ він завдячував М. Хрущову, хоча в 1964 р. Шелест відіграв активну роль в усуненні останнього від влади.

У своїй діяльності П. Шелест обстоював вірність компартійній ідеології з поміркованим українофільством. Так, він був ініціатором активного придушення будь-яких проявів дисидентського руху і рішучої боротьби з поширенням антирадянських настроїв в Україні. Саме П. Шелест санкціонував здійснення масових арештів опозиційних до радянського режиму представників української інтелігенції у серпні–вересні 1965 р.

Одночасно з цим період перебування на посаді першого секретаря партійної організації республіки П. Шелеста (1963–1972 рр.) став, на думку багатьох вітчизняних істориків, періодом найвищого прояву автономістських тенденцій в українському керівництві. Він намагався обстоювати перед союзним керівництвом економічні інтереси України, виступав за надання республіці більших прав у внутрішній та зовнішній політиці. Шелест також не погоджувався

На передньому плані зліва направо Микита Хрущов і Петро Шелест на відкритті Північно-Кримського каналу

з тогочасною політикою поступової русифікації України. Так, у 1966 р. у промові на З'їзді письменників України він рішуче виступив на захист рідної мови, заявивши: *«Слід дбайливо, із повагою ставитися до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і насамперед ви, письменники, повинні берегти і розвивати»*. Завдяки підтримці П. Шелеста в Україні з'явилися нові україномовні газети, збільшилася кількість програм українською мовою на республіканському телебаченні. Українською мовою почала виходити наукова література, що дало поштовх розвитку спеціальної україномовної термінології.

Він також намагався зробити мовою діловодства в УРСР українську й здійснити українізацію управлінського апарату.

Шелест захищав від звинувачень у націоналізмі письменників О. Гончара та І. Дзюбу. У 1970 р. він сам видав книгу «Україна наша Радянська». Багатьох здивувало, як прихильно перший секретар ЦК КПУ писав про призабуті за радянські часи сторінки української історії. Союзне керівництво й особисто Л. Брежнєв тривалий час спокійно сприймали «українофільство» П. Шелеста. Однак у березні 1972 р. на політбюро ЦК КПРС П. Шелест й очолюване ним керівництво ЦК КПУ зазнало нищівної критики за *«недоліки у справі інтернаціонального виховання трудящих і примиренське ставлення до проявів націоналізму»*. Наприкінці травня цього самого року його звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ й обрали на цю посаду **Володимира Щербицького**. У квітні 1973 р. в журналі «Комуніст України» з'явилася розгромна рецензія на книгу П. Шелеста «Україна наша Радянська», де автора відкрито звинуватили в буржуазному націоналізмі. На пленумі ЦК КПУ, що відбувся після цього, колишнього першого секретаря звинуватили в ідеалізації українського козацтва і Запорізької Січі, недооцінці ролі й значення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу, недостатній увазі до братерської дружби українського і російського народів. П. Шелеста вивели зі складу політбюро ЦК КПРС і відправили на пенсію «за станом здоров'я».

Поштовхом до такого повороту у ставленні союзного центру до керівництва союзної республіки стали події «празької весни» 1968 р. попри те, що Шелест засуджував реформаторську діяльність комуністів Чехословаччини. Після подій у Чехословаччині Москва стала непокоїтися будь-якими проявами самостійності своїх ставлеників.

Документи розповідають

З передовиці газети «Правда»

«У книзі, яка має назву «Україна наша Радянська», непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабко показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ. Розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилося ряд книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україна наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях».

Зі спогадів П. Шелеста

«Мені Суслєв (головний ідеолог брежньєвської доби) кричав: «Архаїзм — ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було — козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке баїкаєте. Образливо...»

- Що в книзі П. Шелеста могло стати підставою для її нищівної критики?
- Чи справді П. Шелест висловлював сепаратистські наміри?

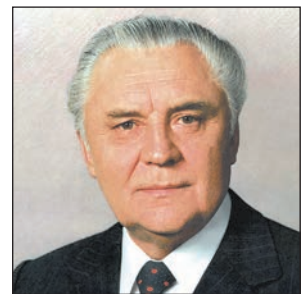
КЕРІВНИЦТВО УРСР		
Керівники партії Перші секретарі ЦК КПУ	Керівники держави Голови Президії Верховної Ради УРСР	Голови урядів Голови Ради Міністрів УРСР
П. Шелест (1963–1972) В. Щербицький (1972–1989)	О. Ляшко (1969–1972) І. Грушецький (1972–1976) О. Ватченко (1976–1984) В. Шевченко (1985–1990)	І. Казанець (1963–1965) В. Щербицький (1965–1972) О. Ляшко (1972–1987)

- ▶ Чи можна стверджувати, що П. Шелест був прихильником ідеї широкої автономії УРСР?

3. Суспільно-політичне життя республіки в період перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького

Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький розпочав свою діяльність в республіці з показової ідеологічної «чистки» партійно-радянського апарату від прибічників П. Шелеста та його українофільського курсу. Її провідником став новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології, науки та культури В. Маланчук. Достатньою підставою для звинувачень у націоналізмі, на його думку, були зацікавленість історією України та українською мовою. Новим завданням українських суспільствознавців, як вважав В. Маланчук, стало «не культивування національної свідомості й національного характеру», а «наукова розробка таких соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей». Поширення уявлень про необхідність протидії націоналізму сприяло тому, що в 1970-х рр. на вулицях столиці України стали з підозрою дивитися на людину, яка розмовляла українською мовою. Сам В. Щербицький, вільно володіючи українською мовою, показово вживав на офіційному рівні виключно російську. Його приклад наслідувала багатотисячна армія партійно-радянського чиновництва республіки.

В. Щербицький, очолюючи партійну організацію республіки (1972–1989 рр.), приділяв чимало уваги питанням розвитку економіки України, за що, за спогадами співробітників його апарату, здобув шанобливе прізвисько «го-

Володимир Щербицький,
перший секретар
ЦК КПУ (1972–1989)

сподар». Він намагався сприяти ефективному розвитку національної промисловості, сільського господарства і науки. Однак при цьому він однозначно підтримував лінію союзного центру, що Україна повинна мати статус «другої серед рівних». Така лояльність керівника партійної організації республіки оцінювалася належно, що й дозволило В. Щербицькому займати цю посаду найдовше.

- ▶ Чим характерний період перебування при владі в УРСР В. Щербицького?

Висновки

- Із приходом до влади у вищому партійному керівництві Л. Брежнєва в суспільно-політичному житті країни посилюються консервативні тенденції. Ідеологічний наступ консерваторів мав прояв у теорії «розвинутого соціалізму» і закріпленні в конституції керівної ролі КПРС у суспільстві.
- Проте консервування системи лише поглиблювало її кризу.
- Період, коли партійну організацію республіки очолював П. Шелест, став добою поміркованого українофільства, а В. Щербицький увійшов в українську історію як здібний господарник, але ревний прибічник русифікації.

Запитання і завдання

1. Чому період історії СРСР та УРСР з 1964 по 1985 рік називають «застоем»?
2. Назвіть прояви кризи радянської моделі розвитку. Яку ідеологічну концепцію запроваджувало радянське керівництво в другій половині 1960-х — 1980-ті роки?
3. Проаналізуйте суспільно-політичний розвиток УРСР за перебування на посаді першого секретаря КПУ П. Шелеста.
4. Які риси були притаманні суспільно-політичному життю України після призначення на цю посаду В. Щербицького? Чи завжди В. Щербицький був слухняним виконавцем волі центру?
5. Складіть політичний портрет П. Шелеста або В. Щербицького.
6. Проведіть дискусію. Чи існували в українському керівництві дві лінії: націонал-комуністична і проімперська?

§ 11. Стан економіки України та визрівання економічної кризи

Основні поняття і терміни

реформи Косигіна, госпрозрахунок, «золота» п'ятирічка.

Основні дати

1966–1970 рр. — восьма п'ятирічка; 1976–1980 рр. — десята п'ятирічка; 1982 р. — схвалення «Продовольчої програми». Створення агропромислових комплексів (АПК).

1. Реформи О. Косигіна

Адміністративно-командна система управління, що домінувала в СРСР у період неосталінізму, в цілому згубно впливала на економічний розвиток країни.

Разом з тим — не можна заперечувати, що в умовах існування цієї системи все ж робилися окремі спорадичні спроби розв'язати складні економічні проблеми, зробити економіку більш дієздатною і ефективною. Однак ці спроби були приреченими на невдачу, оскільки в СРСР, в тому числі й в Україні, традиційно **на перше місце ставилися проблеми політики та ідеології**, а не економіки. Економіка розвивалася переважно на екстенсивній основі.

! **Екстенсивна система господарювання** — система господарювання, при якій збільшення валового обсягу виробництва досягається за рахунок розширення виробничих потужностей, а не за рахунок підвищення його ефективності.

На початок 1960-х років сповільнилися темпи розвитку промисловості й сільського господарства. За 1958–1964 рр. удвічі скоротився приріст національного прибутку. Зріс розрив між попитом і його реальним товарним покриттям, особливо це стосувалося окремих продуктів харчування. Розпочалося підвищення цін, причому не тільки офіційне, а й приховане, пов'язане зі зміною асортименту продукції. На початку 1960-х рр. з'явилися елементи стагнації, явища передкризового характеру, що посилювало соціальну напруженість у суспільстві.

Пошуки нового механізму господарювання, який забезпечував би високу ефективність виробництва, почалися ще за М. Хрущова. Ініціатором широкої дискусії з економічних питань виступив професор Харківського інженерно-економічного інституту О. Ліберман. У вересні 1962 р. в газеті «Правда» з'явилась його стаття «План, прибуток і премія». У ній автор пропонував посилити господарську самостійність підприємств, звільнити централізоване планування від дріб'язкової опіки над фабриками і заводами.

Дискусія навколо пропозицій О. Лібермана вплинула на підготовку господарської реформи, що увійшла в історію під назвою «Реформи Косигіна» (за прізвищем Голови Ради Міністрів СРСР).

Починаючи з 1964 р., почалась на практиці перевірка і відпрацювання нових методів господарювання, яка вилілась у проведення низки економічних експериментів:

Олексій Косигін, Голова Ради Міністрів СРСР

- У 1964 р. деякі об'єднання швейної промисловості УРСР перейшли на роботу за прямими зв'язками з крамницями. Виробництво продукції залежало від її реалізації. Перші результати вселяли оптимізм. Передбачалося поширити цей досвід і на інші галузі легкої промисловості та на суміжні сфери економічної діяльності.
- У 1965 р. у Львівському раднаргоспі на підприємствах машинобудівної, вугільної, приладобудівної галузей, а також у легкій промисловості було запроваджено госпрозрахунок, змінено систему планування, поліпшено матеріальне стимулювання.
- У 1965 р. була опробована нова система преміювання інженерно-технічного персоналу (на 85 підприємствах) і робітників (на 90 підприємствах).

*Швейна фабрика в Одесі.
1969 р.*

Позитивні результати експериментів засвідчили необхідність переходу від адміністративних до економічних методів управління господарством.

Перехід на нові умови роботи відбувався поступово: у 1966 р. на нових умовах господарювання працювало 100 підприємств УРСР (1,5 %), на 1970 р. — 8,2 тис. підприємств (83 %).

Реформи в промисловості та системі управління

У вересні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив програму реформ у промисловості.

На пленумі ухвалили рішення про ліквідацію раднаргоспів і відновлення галузевої системи управління через союзні та союзно-республіканські міністерства (фактично галузеві монополії). У результаті створили 9 нових загальносоюзних та 11 союзно-республіканських міністерств.

У жовтні 1965 р. на пленумі ЦК КПУ та на засіданні сесії ВР УРСР шостого скликання ухвалили рішення про проведення економічних реформ. Так, було здійснено перебудову управління, після якої в УРСР налічувалося 22 союзно-республіканські та 7 республіканських міністерств. Таким чином, реальні можливості щодо управління економікою республіки зменшилися.

Одним із найголовніших напрямків реформи стало вдосконалення планування. Другим важливим напрямом реформи вважалося посилення стимулювання виробництва. Замість фонду підприємства утворювалися три самостійні фонди: розвитку виробництва (для поповнення основних фондів, запровадження нової техніки, технологій тощо); матеріального заохочення (для преміювання, одноразового заохочення, матеріальної допомоги); соціально-культурних заходів та житлового будівництва (використовувався для будівництва і капітального ремонту житла, культурно-побутових установ, для поліпшення обслуговування працівників).

Такими були основні риси реформи, яка не мала комплексного характеру. На практиці вона обмежилась промисловістю. Реформа прагнула поєднати непередбачуване: розширити самостійність підприємств і відновити всевладдя галузевих міністерств. Зрештою, останні звели нанівець будь-яку самостійність підприємств. Не

діяло на практиці й матеріальне стимулювання праці. Чим краще працювало підприємство, тим жорсткіші були норми утворення фондів стимулювання.

Таким чином, реформи були приречені — через внутрішню суперечливість і непослідовність. До того ж, вище партійне керівництво до їх проведення не проявляло жодного інтересу. А після «Празької весни» (1968) стримане ставлення до реформ змінилось на їх заперечення. Після цього партійно-державна верхівка відмовилась від будь-яких спроб «поліпшити» соціалізм.

- Який основний зміст «реформ О. Косигіна»?

2. «Золота» п'ятирічка

Попри провал реформ, вони забезпечили виконання основних показників восьмої п'ятирічки. Її навіть називають «золотою» п'ятирічкою, єдиною, яка була виконана. За офіційною статистикою, протягом 1966–1970 рр. випуск промислової продукції збільшився в УРСР на 50 %, причому 2/3 приросту були одержані за рахунок підвищення продуктивності праці; валова продукція сільського господарства — на 16,6 %; національний дохід — на 30 %. За п'ятирічку збудували 250 нових підприємств, створено єдину енергетичну систему республіки, завершилась електрифікація сіл України.

Пропагандистський плакат на вулиці

Проте існують і альтернативні точки зору. Окремі дослідники стверджують, що за цей період економічні показники навіть погіршилися: в цілому по СРСР національний прибуток збільшився на 22 % проти 24 % за попередні п'ять років, продуктивність праці — на 17 % проти 19 % тощо. Гірше стали використовуватися основні виробничі фонди, зросла матеріалоємність продукції, причому швидко знижувалися показники в машинобудуванні. Високі звітні цифри досягалися за рахунок прихованого підвищення гуртових цін. У підсумку реформи 1960-х років швидше розладали старий господарський механізм, ніж створили новий. Вони лише визначили раціональні економічні перспективи.

- Яку можна дати оцінку восьмій п'ятирічці?

3. Розвиток сільського господарства у другій половині 1960 – на початку 1980-х рр.

У листопаді 1964 р. були скасовані всі рішення 1959–1963 рр. які обмежували розвиток власних підсобних господарств. Проте нові документи стосовно галузі свідчили, що держава не відмовилась від регламентації особистих селянських господарств. Були запроваджені норми утримання худоби.

У березні 1965 р. відбувся пленум ЦК КПРС, який визначив заходи щодо розвитку сільського господарства. На ньому оголосили про зміну практики планування: аграрним підприємствам план заготівлі продукції встановлювався не на рік, а на тривалу перспективу. Підвищено основні закупівельні ціни. Запроваджувалась вільна заготівля сільгосппродукції у населення за сталими цінами. За здачу колгоспами понадпланової норми встановлювалась 50-відсоткова надбавка від основної закупівельної ціни. Зросли капітальні вкладення, обсяги зрошення і меліорації земель.

Ці заходи на певний час стимулювали розширення виробництва. Проте практика показала, що причини відставання аграрного сектору економіки кореняться значно глибше і без розвитку різних форм власності й господарювання, без ініціативи та підприємливості селянства позитивні зрушення в сільському господарстві неможливі.

У 1970-ті рр. активно запроваджувались **глобальні програми** меліорації земель, механізації та хімізації сільського господарства. Упродовж десятиліття на аграрний сектор спрямували 27% усіх капіталовкладень в економіку.

Але в підсумку всі ці заходи виявилися **малоефективними**, принесли здебільшого зовсім протилежний, неочікуваний результат.

Зокрема, **механізація** на практиці перетворилася на звичайне постачання господарствам низькоякісної і малопродуктивної техніки; **хімізація** спричинила забруднення українського чорнозему і сільськогосподарської продукції шкідливими хімікатами; **меліорація**, на яку було витрачено 16 млрд карбованців, зіпсувала родючі землі та серйозно порушила екологічний баланс республіки.

До зазначених недоліків слід додати також низьку ефективність використання людських ресурсів на селі, безгосподарну систему переробки та зберігання сільськогосподарської продукції, внаслідок якої щорічні **втрати зібраних урожаїв** становили 30–33%.

Складними залишалися також умови життя і праці сільських жителів. У господарствах, незважаючи на процеси механізації, залишалось багато **ручної праці**.

У сільській місцевості, як і раніше, **не вистачало** шкіл, дитсадків, клубів, упорядкованих доріг, закладів медичного та побутового обслуговування населення. Колишні методи примусового прикріплення селян до землі вже не спрацьовували, і тому трудівники села почали **масово виїжджати** до більш цивілізованого міста. Протягом 1966–1985 рр. до цього рішучого кроку вдалися 4,6 млн осіб. Унаслідок такої активної міграції з карти України в 1972–1986 рр. зникли як «**неперспективні**» 1502 села.

Ці зміни зумовили болючі проблеми, пов'язані з **нестачею людських ресурсів** на селі.

Однак, маючи такі проблеми, республіка не лише забезпечувала свої власні потреби в продовольстві, але й поставляла сіль-

Збирання зерна

ськогосподарську продукцію в інші регіони СРСР. Зокрема, на межі 70–80-х рр. вона виробляла 60% союзного обсягу цукру, 40% соняшнику, 26% тваринного масла, 23% м'яса тощо.

Зростаюче відчуження селян від результатів їхньої праці у колгоспах і радгоспах продовжувало неухильно **знижувати продуктивність** сільськогосподарського виробництва, темпи зростання якого постійно падали. Якщо в 60–70-ті рр. вони становили в середньому 4,5% на рік, то в 1981–1985 рр. — 3,9%.

З огляду на надзвичайно скрутне становище із продовольчим забезпеченням, керівництво країни в 1982 р. схвалило спеціально розроблену Продовольчу програму, виконання якої оголосили всенародною справою. Численні пленуми, активи, наради і конференції доволі слабо впливали на поліпшення ситуації з постачанням продовольства.

Адміністративно-командні методи ведення сільського господарства зрештою призвели до **катастрофічних наслідків**.

З 1966 по 1985 рр. внаслідок небаченої **безгосподарності** посівні площі України скоротилися більш ніж на 1 млн га. Зібраний урожай зернових у 1981–1985 рр. становив 39,3 млн тонн на рік, тоді як у 1976–1980 рр. він становив 43 млн тонн.

Незважаючи на значні капіталовкладення в сільське господарство (101 млрд. крб. у 1966–1985 рр.), їхня віддача залишалась низькою. Загалом **продуктивність праці** в сільському господарстві СРСР була вдвічі нижчою, ніж у США. Екстенсивний шлях розвитку аграрного сектору довів свою неефективність. *Глобальний характер продовольчої проблеми став однією з ознак кризи тоталітарної системи.*

- ▶ Які зміни проводилися в сільському господарстві для підвищення його ефективності?

4. Кризові явища в економіці УРСР

Яскравими проявами кризових явищ стала реалізація на території республіки **гігантських, але економічно необґрунтованих та неефективних проєктів**. За порівняно короткий термін були споруджені «рукотворні» моря на Дніпрі, найбільші в Європі Придніпровська, Зміївська, Бурштинська теплові електростанції та інші гігантські новобудови. Вони нерідко були шкідливими і небезпечними для навколишнього середовища і, перш за все, — для життя людини. Водночас ця «гігантоманія» у поєднанні з прихованою інфляцією призвела до того, що вартість таких об'єктів в середньому перевищувала заплановану на 25–50%. Відповідно — стало не вистачати ресурсів для інших об'єктів. Зрештою, це породило таке явище, як **довгобуд** — багато об'єктів залишилися незавершеними.

На території України з ініціативи центрального керівництва розміщувалися техногенно **шкідливі виробництва**, у тому числі близько 1 тис. хімічних заводів,

Студентський загін під час збирання врожаю картоплі

На Кременчуцькому автомобільному заводі. 1967 р.

причому лише кілька відсотків продукції, що на них вироблялася, республіка використовувала у своїх інтересах.

У республіці в цей період без належного наукового обґрунтування занадто високими, непродуманими темпами розвивалася атомна енергетика. Зокрема, розгорнулося будівництво потужних АЕС в густонаселених і маловодних *Південно-Західному та Південному* економічних регіонах республіки. У межиріччі Дніпра, Десни та Прип'яті поруч з Києвом ударними темпами споруджувалася незабаром фатальна

для долі України *Чорнобильська атомна електростанція*.

Унаслідок такого бездумного ставлення до природних багатств української землі в республіці, що займала лише 2,6% території СРСР, побудували 40% атомних енергоблоків Радянського Союзу. При цьому вироблена ними електроенергія використовувалася не для власних потреб, а постачалася, як правило, в європейські країни.

Значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, необхідних для освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу, викачувалася з України. На освоєння перспективних східних родовищ нафти та газу виділялися величезні кошти. До того ж з України для роботи в цих регіонах мобілізували тисячі кваліфікованих працівників. Як наслідок, в Тюменській області, наприклад, нині мешкає понад півмільйона українців.

Через незбалансований розвиток народного господарства частка галузей, що працювала на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29%, тоді як у розвинутих країнах світу вона сягала 50–60%.

Тенденція до уповільнення темпів економічного зростання з часом набула постійного характеру, що врешті-решт зумовило справжній застій в економіці.

Десята п'ятирічка (1976–1980 рр.) була проголошена *«п'ятирічкою ефективності та якості»*, однак реально вона такою не стала. При цьому ставка робилася на імпорт промислового обладнання і товарів широкого вжитку з-за кордону в обмін на експорт енергоносіїв. Після восьмикратного підвищення світових цін на нафту в 1970-ті рр. в СРСР ринув справжній потік «нафтодоларів». Але витратний економічний механізм миттєво поглинав ці величезні кошти, спрямовуючи їх на чергові безперспективні та екологічно небезпечні «довгобуду».

Унаслідок такої економічної політики в Україні хронічно не виконувалися завдання п'ятирічних планів. Зокрема, національний дохід республіки у **дев'ятій** п'ятиріччі (1971–1976 рр.) за планом мав збільшитись на 37–39%, але показник виконання (причому явно завищений) становив 25%. У наступній, **десятій**, п'ятиріччі (1976–1980 рр.) зростання цього показника передбачили на рівні досягнутого, але одержаний результат становив лише 18%.

СЕРЕДНЬОРІЧНІ ПОКАЗНИКИ ТЕМПІВ ЗРОСТАННЯ*				
(за п'ятирічками, відсотки)				
Показники	П'ятирічки			
	VIII (1966–1970)	IX (1971–1975)	X (1976–1980)	XI (1981–1985)
Валовий суспільний продукт	6,7	5,6	3,4	3,5
Національний дохід	6,7	4,6	3,4	3,7
Капіталовкладення	6,8	6,4	2,1	3,1
Продуктивність праці	6,1	4,1	3,0	3,8
Промислова продукція	8,4	7,2	3,9	3,5
Сільськогосподарська продукція	3,2	3,0	1,6	0,5

- ▶ Чому в 1970–1980-ті роки відбувалось погіршення показників економічного розвитку?

Висновки

- Реформи в економіці, розпочаті в 1965 р., не були доведені до кінця. Вони не дали вагомих результатів, розбившись об стіну бюрократизму. Міністерства і відомства доволі швидко звели нанівець госпрозрахунок, ліквідували самостійність підприємств. Провал реформ другої половини 1960-х років ще раз довів принципову неможливість реформування соціалістичної системи. У 1970–1985 рр. негативні тенденції в економіці республіки наростали, хоча говорити про «застій» у буквальному розумінні цього слова, мабуть, неправомірно. Водночас очевидно, що в господарському і політичному житті, соціальному і духовному розвитку республіки залишалося чимало елементів і «традицій» сталінської доби, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом.

Запитання і завдання

1. Назвіть причини, які зумовили проведення реформ у другій половині 1960-х років. У чому полягає суть цих реформ? Чи мали вони шанс на успіх?
2. Чому позитивні результати «реформ О. Косигіна» були швидко зведені нанівець? Які причини зумовили провал реформ?
3. Охарактеризуйте результати восьмої п'ятирічки.
4. Обговоріть у групах. Які прояви кризи радянської моделі розвитку?
5. Які негативні явища мали місце у розвитку сільського господарства? Чому воно було хронічно відстаючим у радянській економіці?
6. Створіть презентацію: «Дефіцит — прояв кризи радянської економіки».
7. У чому виражався застій в розвитку економіки УРСР у 1970–1980-ті рр.?

§ 12. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

Основні поняття і терміни

етнічні процеси, депопуляція, соціальні процеси, рівень життя, номенклатура.

Основні дати

1989 р. — Всесоюзний перепис населення.

1. Зміни в чисельності, соціальному та національному складі населення УРСР у другій половині 1960-х — першій половині 1980-х рр.

Протягом 1960–1980-х рр. виявилася загальна тенденція до збільшення абсолютної кількості населення України. Між державними переписами населення 1959 і 1989 рр. його кількість збільшилася з 41,8 до 51,7 млн осіб. Водночас темпи абсолютного приросту населення республіки з кожним роком істотно скорочувалися (у 1960-ті рр. близько 300 тис. на рік, у 1970-ті рр. — 120 тис.), і вже у 1990-х рр. ця тенденція почала стрімко наростати.

Виявилися й інші чинники, котрі негативно впливали на демографічні процеси в українському суспільстві. Якщо раніше ними були голодомори та війни, то останнім часом найбільшою мірою впливала економічна незабезпеченість населення, загальний стан здоров'я, а також надзвичайно згубні наслідки Чорнобильської катастрофи.

У проміжку часу між 1959 і 1989 рр. визначальною тенденцією змін у соціальному складі населення України було збільшення кількості жителів міст, індустріальних центрів з одночасним зменшенням абсолютної кількості сільського населення. Так, у 1959 р. чисельність сільського населення України становила 22,6 млн осіб (53 %). Перепис 1989 р. зафіксував скорочення кількості сільського населення до 17,1 млн осіб (на 20 %).

Одночасно протягом 1959–1989 рр. кількість міського населення збільшується з 19,1 до 35,4 млн осіб (у 1,8 раза). Значно зросла кількість міського населення на Львівщині — з 821,3 до 1630,5 тис. осіб, або майже удвічі.

З 1979 р. в Україні спостерігається неприємне соціально-демографічне явище — **депопуляція**, тобто переважання смертності над народжуваністю в розрахунку на 1000 осіб. Цей процес зафіксовано в сільській місцевості спочатку на Чернігівщині та Сумщині, потім на Полтавщині й Вінниччині, а починаючи з 1990-х років — у державі загалом.

Значних масштабів набула **міграція**, що становила в названі роки в міграційному середньорічному обігу близько 3 млн осіб. Приблизно 30 % населення мігрували із села в місто, 40 % мігрантів переміщувалися між містами.

На зміну національного складу населення впливали такі чинники:

- політика союзного центру на «зближення», «злиття» націй, формування «єдиної радянської нації», яка була прикриттям курсу на русифікацію і денационалізацію самотутніх культур народів СРСР;

Площа Жовтневої революції в Києві, 1985 р. (сьогодні — Майдан Незалежності)

- міграція робочої сили. Значна частка українців виїздила на новобудови до Сибіру, Далекого Сходу, Крайньої Півночі (БАМ, Тюмень, Воркута тощо);
- розселення на території республіки (особливо в Криму і великих містах) сімей офіцерів, що вийшли у відставку;
- від'їзд євреїв до Ізраїлю (за 30 років виїхало 353 тис. осіб) та інші.

Унаслідок цих чинників за період 1959–1989 рр. в абсолютному і процентному обчисленні відбулося скорочення частки українців серед населення республіки (з 76,7 % до 72,1 %), проте зросла частка росіян (із 16 % до 22 %).

- ▶ Чим було зумовлено зростання населення в Україні в 1959–1989 рр.?

2. Рівень життя населення. Привілейоване становище партійно-державної номенклатури

Доходи радянських громадян склалися з двох частин: заробітна плата і фонди соціального споживання (безкоштовна освіта, медичне обслуговування, дотації на оплату житла, транспорт та інші соціальні програми). Фонд соціального споживання перевищував заробітну плату громадян у декілька разів.

Упродовж другої половини 1960-х — першої половини 1980-х рр. відбувалося зростання життєвого рівня населення. На середину 1980-х рр. середня заробітна плата в сільському господарстві становила 134–163 крб. (за період з 1965 р. вона зросла у 2,3–2,7 раза), а в промисловості — на 20–46 % більше.

Офіційна статистика свідчить, що на середину 1980-х рр. реальний дохід колгоспника на одного члена сім'ї був вищим, ніж робітника чи службовця. Але важкі умови праці, сезонний характер виробництва, брак належних побутових умов та інші чинники призводили до значного відпливу населення із сіл у міста.

Низькими залишались пенсії по старості та інвалідності в більшості категорій працівників. Незначними були й виплати різним слабозахищеним категоріям громадян: матерям-одиначкам, сім'ям, що втратили годувальника, інвалідам тощо. Це зумовлювало те, що п'ята частина громадян жила за межею бідності, отримуючи дохід, менший за прожитковий мінімум.

- ❗ **Прожитковий мінімум** — вартісна величина достатнього для забезпечення нормально функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Незважаючи на доволі відчутне зростання добробуту населення за вказаний період, Україна на початку 1980-х рр. перебувала серед держав, що посідали 50–60 місця у світі за рівнем життя.

Збільшення кількості товарів вимагало появи нових, більш досконалих і ефективних форм торгівлі. У результаті цього з'явилися магазини самообслуговування, універмаги, універсами з широким асортиментом товарів. Сільські трудівники в цей період стали регулярно обслуговуватися працівниками торгівлі в місцях масових робіт — на польових станах, фермах, у тракторних бригадах.

Разом із торгівлею розвивалося й побутове обслуговування. Служба побуту перетворилася на важливу галузь народного господарства. Велику популярність у населення мали створені в цей період будинки побуту, побутові комбінати, фірми побутових послуг.

Статистика доходів громадян не зовсім об'єктивно відображає реальний стан життєвого рівня населення. Зростаючі доходи громадян не покривалися достатньою масою товарів народного споживання, що призвело до утворення такого хронічного явища, як **товарний дефіцит**. З 1971 по 1985 р. грошова маса зросла у 3,1 раза, а товарна — лише удвічі. Таке становище призводило до прихованої інфляції, появи черг, зниження якості продукції (бо не вистачало і неякісної), поширення явища спекуляції (на «чорному ринку» ціна престижних товарів перевищувала реальну в десятки разів).

Також у ці роки відбувається зміна в структурі споживання товарів. Населення прагне до комфортного життя. Відповідно — зростає попит на побутову техніку (холодильники, пылесосы, пральні машини, телевізори та ін.), килими, посуд, меблі, автомобілі тощо. Проте радянська промисловість не була орієнтована на масовий випуск такої продукції. Навіть при завищених цінах на ці товари та низькій якості вони були в постійному дефіциті.

Намагаючись покрити нестачу товарів широкого вжитку, радянське керівництво вдається до широких закупівель за кордоном.

Крім того, з кожним роком почали зростати державні роздрібні ціни на окремі види товарів народного споживання.

Незважаючи на декларовану конституційну рівність, отримання національних благ у суспільстві не було справедливим. Деформації в соціальній сфері посилювалися необ'єктивним характером розподілу загальних надбань. Номенклатурні верхи утворили власну закриту систему постачання продовольства і промислових товарів, що не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Рада Міністрів і ЦК Компартії мали спеціальні господарства, де вирощувалися городина і фрукти для представників номенклатури. Переробкою сільгосппродукції для верхівки займалися спеціальні цехи.

Отримуючи заробітну плату, яка в 2–3 рази була вищою, ніж у робітників і колгоспників, представники номенклатури могли придбати на неї у 5–10 разів більше товарів. За умов тотального дефіциту вони мали можливість за державними цінами купувати необхідне, у той час як основна маса людей або взагалі не мала доступу до якісних товарів, або змушена була робити покупки за спекулятивними цінами.

*Еталон радянського благополуччя.
Килими, телевізор, магнітола, меблі (стінка),
кришталі, люстра, книги, закрутки
консервації*

*Черги стають неодмінним атрибутом
життя радянських людей*

Верхівка користувалася закритими санаторіями, поліклініками, лікарнями, будинками відпочинку, пансіонатами, мисливськими господарствами.

Керівництво компартії, держави, котре постійно твердило про свої наміри побудувати справедливе безкласове суспільство, насправді створило з вигодою для себе суспільство витонченої соціальної нерівності.

Нечуваного розмаху в цей час набули крадіжки на підприємствах. Навіть виник такий термін — «**несуни**» (тобто ті, хто ніс щось із роботи додому).

Усе це страшним тягарем лягло на виробництво й забезпечення товарами, руйнуючи господарські структури, що й так ледве животіли.

Боротьбу з корупцією та тіньовою економікою фактично припинили. Час від часу, щоправда, відбувалися гучні процеси над «розкрадачами народної власності». Було навіть **відновлено смертну кару** за «розкрадання соціалістичного майна в особливо небезпечних розмірах». Але ці «зразково-показові» заходи лише симулювали захист закону і породжували *правовий нігілізм, аморальність і безчестя*.

Одним з основних негативних наслідків процесів, які відбувалися в Радянському Союзі та, зокрема, в УРСР у 60–70-ті рр., був моральний занепад суспільства.

- ▶ Які фактори найбільш впливали на рівень життя населення?

3. Здобутки і проблеми соціальної сфери

Починаючи з XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КПУ (1966), на всіх високих партійних форумах завдання підвищення життєвого рівня населення декларувалося як одне з найголовніших завдань партії та держави.

З 1965 по 1985 р. національний дохід в Україні збільшився в 2,5 рази і становив 96,6 млрд карбованців. Три чверті цієї суми надходило у розпорядження робітників, службовців, колгоспників у вигляді фонду споживання. Якщо ж урахувати щорічні видатки на спорудження й експлуатацію житлового фонду, шкіл, лікарень, культурно-освітніх закладів, спортивних споруд, підприємств комунального обслуговування, то безпосередньо на задоволення матеріальних потреб населення припадало *80% національного доходу*.

Великі асигнування виділялися на охорону материнства й дитинства, поліпшення умов праці та побуту жінки-матері, виплату пенсій, стипендій учням технікумів і студентам ВНЗ. Загальна сума виплат і пільг за рахунок суспільних фондів споживання на душу населення була теж доволі значною і зросла в республіці з 1968 по 1985 р. майже в 5 разів.

Проте **різке падіння темпів** зростання виробництва — провідного фактора, що впливає на поліпшення якості життя людей, — призвело до відчутного **зниження і темпів зростання національного доходу**.

Одним із важливих показників зростання добробуту населення є житлове будівництво. Головним засобом розв'язання цієї традиційно складної для України проблеми в зазначений період стало розширення індустріального будівництва. Щоправда, новозбудовані житлові масиви не відзначалися оригінальними архітектурними формами. Проте в 1974 р. понад 70% сімей володіли **окремими квартирами**.

Бурхливе будівництво у 1960–1980-ті рр. розгорталось і на селі. Але держава поклала це завдання на колгоспи, які мали здійснювати його з власних доходів. З 1965 р. в Україні практикувалося створення **експериментально-показових**

сіл. Незважаючи на ідеологічний характер такої практики, досвід будівництва експериментально-показових сіл засвідчив, що зручні для життя і роботи сільські будівельні комплекси виникали тоді, коли в них органічно поєднувалися кращі народні традиції із досягненнями сучасної архітектури. У 1966–1970 рр. виникло 15 таких населених пунктів, наступної п'ятирічки їх кількість зросла майже вдвічі.

Предметом особливої уваги архітекторів і будівельників була столиця України — **Київ**. Завдяки їхній творчій праці головне місто республіки перетворилося на одне з найкрасивіших міст світу. Органічно поєднавши в собі чарівну природу й оригінальну архітектуру, Київ отримав своє власне, неповторне обличчя. В місті з'явилися цілі квартали багатоповерхових будинків, були споруджені нові лінії метрополітену, розбиті чудові парки та сквери. Саме в цей час у Києві народжуються *Русанівка, Відрадний, Сирець*, завершується формування *Березняків, Борщагівки, Лісового* й інших житлових масивів.

Аналогічні мікрорайони будувалися в Харкові, Дніпропетровську, Вінниці, Львові. У цей період з'явилися на карті України нові міста — *Світловодськ, Комсомольськ (сьогодні — Горішні Плавні), Нововолинськ, Українка, Придніпровськ, Вільногорськ* та інші.

З 1970 р. пріоритетним напрямом забудови сільської місцевості була проголошена **реконструкція старих сіл**. Проте у більшості сіл використовувалося чимало *невдалих, стандартних, невизначених проектів* житлових, господарських і культурно-побутових споруд.

Падіння рентабельності колгоспного і радгоспного виробництва, дефіцит будівельних матеріалів, їх дорожнеча спричинили зниження темпів будівельних робіт, змушували сільських трудівників зводити житло власними руками. Як наслідок — у сільській місцевості на тисячу мешканців зводилося житла вдвоє менше, ніж у містах, питома вага сільських населених пунктів, забезпечених природним газом, становила менше 7%, водопроводом користувалися мешканці лише 14,6% сіл республіки.

Зберігати високі темпи будівництва державного житла виявилось неможливим. У першій половині 1980-х років воно значно уповільнилося, а на тлі зростання населення, особливо у містах, це породило житлову проблему. Черга на очікування квартири розтягувалася на десятиліття. Багато нарікань викликала і низька якість збудованого державного житла.

Доволі неоднозначна ситуація склалася і в сфері охорони здоров'я населення республіки. На перший погляд, держава робила багато для того, щоб медичне обслуговування трудящих було, як говорили радянські керівники, на рівні, відповідному світовим стандартам.

Житловий масив в Києві. 1970-ті рр.

Для цього виділялися значні **кошти**, які вкладалися в будівництво нових поліклінік, лікарень, санаторіїв, будинків відпочинку. Постійна увага приділялася підготовці кваліфікованих медичних **кадрів** та їхньому удосконаленню. Так, в Україні в 1960–1970-ті рр. функціонувало 15 медичних ВНЗ і десятки середніх спеціальних медичних навчальних закладів.

Завдяки їхній діяльності в 1960–1975 рр. чисельність лікарів і середнього медичного персоналу зросла більш ніж у 1,5 раза, що дало змогу забезпечити на кожні 300 жителів республіки одного лікаря і трьох медсестер.

Але ці статистичні дані відображали лише зовнішній бік розвитку вітчизняної медицини. *У роки застою внаслідок зниження рівня добробуту населення, незадовільних умов праці й побуту, поширення пияцтва, наркоманії проблема охорони здоров'я людей вирішувалася надзвичайно незадовільно.*

Коштів, які виділялися на потреби охорони здоров'я, вже не вистачало на те, щоб забезпечити медичні заклади новітньою апаратурою і препаратами. Гострою залишалася кадрова проблема. Адже кваліфікація переважної більшості медичних працівників була далеко не на найвищому рівні.

- ▶ Які основні проблеми існували в УРСР в соціальній сфері?

Висновки

- ✎ У 1960–1980-ті рр. відбулись значні зміни у кількості, соціальному і національному складі населення УРСР. Вони були як позитивні, так і негативні. Проте останні були переважними. Так, зменшувалася частка українців у населенні республіки, до того ж демографічному процесу було притаманне таке явище, як депопуляція.
- ✎ Радянська економіка не могла забезпечити населенню гідні умови життя. Стрімко нарастали такі проблеми, як дефіцит, спекуляція, господарчі злочини, падіння реального доходу громадян тощо.
- ✎ Водночас номенклатура створила собі окрему власну систему, яка забезпечувала їх усім необхідним.

Запитання і завдання

1. Які основні тенденції етносоціальних процесів в Україні в 1960–1980-ті рр.?
2. Як можна охарактеризувати рівень життя населення на середину 1980-х рр.?
3. У чому суть житлової проблеми в СРСР та УРСР?
4. Які здобутки і недоліки розвитку соціальної сфери радянського суспільства в 1960–1980-ті рр.?
5. Обговоріть у групах. Чим було зумовлено зростання товарного дефіциту у роки «застою»?
6. Підготуйте презентацію «Життя номенклатури у роки «застою».

§ 13. Опозиційний рух

Основні поняття і терміни

дисиденти, опозиційний рух, УГС.

Основні дати

серпень–вересень 1965 р. — перша велика хвиля арештів інтелігенції (дисидентів), працівників культури України (брати Б. і М. Горині, О. Заливаха, С. Караванський, В. Мороз, М. Осадчий, А. Шевчук та інші); 4 вересня 1965 р. — маніфестація проти арештів української інтелігенції у кінотеатрі «Україна» в Києві; квітень 1965 р. — демонстрація у Львові під час судового процесу над Богданом і Михайлом Горинями; квітень 1968 р. — протест 139 діячів України проти арештів і утисків української культури. Лист творчої молоді Дніпропетровська проти русифікації; червень 1969 р. — лист українських політв'язнів (М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко) до Комісії з охорони прав людини в ООН про жорстокість щодо політв'язнів; січень 1970 р. — судовий процес над ініціаторами листа молоді Дніпропетровська (І. Сокульський, М. Кульчицький, В. Савченко); 1970 р. — початок нелегального виходу опозиційного журналу «Український вісник» (редактор В. Чорновіл); січень–травень 1972 р. — друга велика хвиля арештів інтелігенції України (В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, М. Осадчий, В. Стус, І. Калинець, І. Стасів-Калинець, О. Романюк, Н. Світлична, Ю. Шухевич та інші); 9 жовтня 1976 р. — заявля про своє існування Українська Гельсінська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ) на чолі з М. Руденком; початок 1980-х рр. — третя хвиля арештів українських дисидентів.

Особливості опозиційного руху в другій половині 1960-х — першій половині 1980-х років. Форми діяльності дисидентів. Течії дисидентського руху.

Особливості дисидентського руху другої половини 1960-х — першої половини 1980-х років:

- стає більш масовим і організованим;
- були відкинуті ілюзії щодо ідей соціалізму й комунізму, рух став яскраво вираженим антитоталітарним;
- у поглядах дисидентів прослідковувався майже весь ідеологічний спектр;
- зв'язок з громадськістю країн Заходу і міжнародними правозахисними організаціями;
- заперечення насильницьких методів боротьби;
- прагнення легалізувати свою діяльність;
- 80 % дисидентів становила інтелігенція.

Течії дисидентського руху в 1960–1980-ті роки:

- за соціалізм з «людським обличчям»;
- національно-визвольна;
- демократична правозахисна;
- релігійна.

Методи боротьби дисидентів:

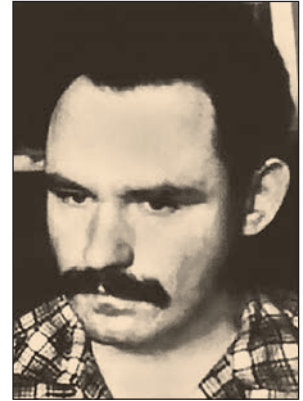
- масові заходи;
- листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР;
- протести, відкриті листи, звернення на адресу міжнародних організацій, урядів демократичних країн;
- виникнення і розповсюдження самвидаву;
- акції солідарності з іншими народами, що зазнали утисків від тоталітарної системи; підтримка кримських татар у їх прагненні повернутися на батьківщину; обстоювання ідеї рівноправності народів;
- вивішення синьо-жовтих прапорів;
- розповсюдження листівок;
- індивідуальні протести;
- створення правозахисних організацій.

1. Активізація опозиційного руху

Наприкінці серпня — на початку вересня 1965 р. в республіці прокотилась **перша масова хвиля арештів дисидентів**. Було заарештовано кілька десятків представників молоді творчої і наукової інтелігенції. Серед постраждалих були мистецтвознавець Б. Горинь, художник О. Заливаха, літературний критик І. Світличний, літературознавець М. Косів та інші. Арешти здійснювалися здебільшого в Києві та західних областях України. Це була перша хвиля арештів у республіці після приходу до влади нового керівництва, під час якої ув'язнили 25 опозиціонерів. У пресі про них не повідомлялося, жодних звинувачень затриманим не висували. **4 вересня 1965 р.** у київському кінотеатрі «Україна» відбулася **прем'єра фільму** С. Параджанова «Тіні забутих предків». Перед її початком виступили І. Дзюба і В. Стус, які повідомили аудиторію, що в Україні відбуваються арешти інакодумців. У залі виникло заворушення, припинене зусиллями адміністрації та прибулих пізніше працівників органів держбезпеки. Ця подія вважається першим громадянським політичним протестом в СРСР післясталінських часів.

Іван Світличний

Документи розповідають

Зі спогадів М. Роженка про події 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»

І раптом на сцену піднялася худорлява людина. Оголосили, що слово надається Івану Дзюбі. Зал помітно хитнувся... Приєднавшись до попередніх виступів щодо оцінки фільму, Дзюба несподівано для присутніх, зокрема для мене, повідомив, що, на жаль, свято від фільму потьмарюється арештами серед української інтелігенції у Львові та інших містах України. Це повідомлення викликало шок. Принишкли актори, заціпенів зал.

Хтось із адміністраторів підбіг до Дзюби, почав забирати мікрофон, підштовхуючи Дзюбу до краю сцени. «Це провокація!» — почувлися вигуки, а Дзюба на краю сцени, мало не падаючи з неї в зал, продовжував щось говорити. Зал захвилювався.

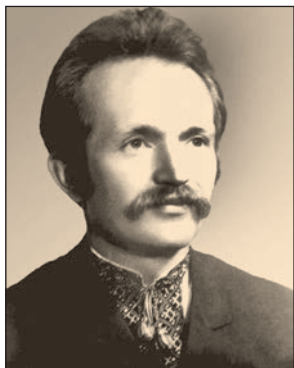
І тут залунав новий голос, я глянув разом з усіма праворуч від сцени й побачив Василя Стуса. Це говорив він. Закликав глядачів на знак протесту проти арештів піднятися зі своїх місць. Очі Василя горіли. Під його поглядом люди почали спочатку несміливо, а потім сміливіше вставати, відтак сідати, коли він звертався до інших, і знову вставати...

Промайнула думка, що сеанс зірвано, але в цей час мікрофонний голос попросив почати перегляд фільму. Світло в залі погасло. З темряви востаннє долинуло Василеве «Я вам розповім про Леніна», перекрите голо-сом гучномовця, — сеанс розпочався.

- Які факти наводить автор джерела?
- Які висновки ви можете зробити на підставі інформації М. Роженка про характер подій, що відбулися 4 вересня 1965 р. у кінотеатрі «Україна»?

Кінотеатр «Україна», де 1965 р. відбувся перший громадянський політичний протест в СРСР післясталінських часів

Український дисидент
В. Чорновіл (1937–1999)

Крім прилюдних виступів, найбільш дієвим у діяльності дисидентів був «самвидав» і «тамвидав» (видання, які нелегально завозилися із-за кордону). У республіці основними місцями його розповсюдження стали великі міста — Київ, Львів, Харків, Одеса, Дніпропетровськ.

Широковідомою серед українських дисидентів і за кордоном стала перша «самвидавська» стаття молодого журналіста В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору», видана в 1966 р. Через рік він видав документальну збірку «Лихо з розуму» (портрети дванадцяти «злочинців»). Обидві праці розкривали неправомірність арештів і засудження українських дисидентів у 1965–1966 рр. В Україні влада жорстоко покарала журналіста. У листопаді 1967 р. за підсумками судового процесу у Львові В. Чорновіл був засуджений до трьох років ув'язнення за антирадянську агітацію. Вважається, що своєю діяльністю В. Чорновіл започаткував появу в середовищі переважно української інтелігенції **правозахисного руху**, спрямованого проти порушень радянською владою прав і свобод людини.

! **Правозахисний рух** в УРСР у 1960–1980-х рр. — складова дисидентських рухів 1960–1980-х рр. в Україні, сконцентрована передусім на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР, — свободи слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.

► Що спонукало дисидентів до проведення акції у кінотеатрі «Україна»?

2. Розгортання правозахисного руху

Навесні 1968 р. група творчої інтелігенції, робітників та студентів країни звернулася з листом до вищого керівництва СРСР, у якому вони заявляли, що закриті політичні процеси, ініційовані владою для розправи над інакодумцями, є порушенням прав, гарантованих громадянам Конституцією. Зокрема, автори листа звертали увагу на грубе порушення процесуальних норм під час процесу над В. Чорноволом, проти якого не було виставлено жодного свідка. Вони висловлювали глибоку стурбованість такими речами, вбачаючи

Алла Горська

Петро Григоренко

в них виразні прояви відновлення практики сталінізму в Україні. Лист-звернення підписали 139 осіб. Серед «підписантів», як їх називали в той час, були І. Дзюба, В. Шевчук, М. Вінграновський, І. Драч, Ліна Костенко, В. Стус, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська, С. Параджанов та інші. Завдяки цим протестам, як вважається, вдалося призупинити першу хвилю арештів української опозиції.

Проте переслідування інакодумців у республіці не припинилися. Улітку 1969 р. виключили з партії і звільнили зі служби інженер-майора Г. Алтуняна, звинувативши його в зустрічах із дисидентами, читанні «самвидаву» та підписанні листів на захист заарештованого генерала П. Григоренка і переслідуваних інакодумців до газети «Известия» тощо. Київський учений-кібернетик Л. Плющ разом із Г. Алтуняном увійшли до першої в СРСР легальної, не контрольованої владою, громадської організації — Ініціативної групи захисту прав людини в УРСР, яка звернулася до Організації Об'єднаних Націй із листом про порушення прав людини в країні. На початку 1970-х рр. Плюща заарештували й відправили на примусове лікування до Дніпропетровської психіатричної лікарні.

Наприкінці 1960-х рр. за ініціативою влади в Україні розгорнулася кампанія цькування І. Дзюби. Від нього вимагали визнати помилковими свої погляди, а від Спілки письменників України — виключити І. Дзюбу зі своїх лав. Лунали звинувачення в тому, що його «ідейно хибні статті та промови взяли на озброєння українські буржуазні націоналісти».

Важливою подією українського правозахисного руху став початок видання в січні 1970 р. у Львові «самвидавського» журналу «Український вісник». Його засновником і першим редактором став **В. Чорновіл** (у 1969 р. його звільнили за амністією). До березня 1972 р. вийшло шість випусків журналу.

Леонід Плющ

Засновник, редактор, видавець і автор «Українського вісника» В. Чорновіл у вступному слові, яке відкривало всі шість номерів, наголошував, що видання подаватиме об'єктивну інформацію про порушення гарантованих Конституцією СРСР прав і свобод громадян, судові й позасудові репресії, прояви шовінізму й українофобії, становище українських політ'язнів, акції протесту та друкуватиме твори «самвидаву». Примірники журналу передавалися на Захід, де передруковувалися видавництвами української діаспори в США, Німеччині, Великій Британії, Канаді тощо. У республіці «Український вісник» поширювався «самвидавом». За довідкою органів держбезпеки, «журнал друкувався на друкарських машинах, а потім шляхом розмноження перших примірників розповсюджувався серед різних осіб» надрукованим на цигарковому папері, ксерокопійованим або перефотографованим. У 1972 р., коли Україну охопила нова хвиля арештів інакодумців, за розпорядженням В. Чорновола (заарештованого в січні того самого року) видання журналу припинили.

Твори українського «самвидаву», дисидентська й правозахисна література й творчість українських письменників, заборонених в УРСР, стали доступними читачам в країнах Заходу завдяки видавництву «Смолоскип». Воно було засноване 1967 р. у м. Балтиморі (США) українськими емігрантами. У 1968–1990 рр. «Смолоскип»

видавав збірки поезій Л. Костенко, О. Теліги, М. Руденка, О. Бердника, прозові твори О. Гончара, Б. Антоненка-Давидовича, М. Осадчого, дослідження й документи В. Мороза, В. Стуса, Є. Сверстюка, п'ятитомник творів М. Хвильового, самвидавські журнали «Український вісник», документи і бюлетені Української Гельсінської групи, брошури українською й англійською мовами про українських політ'язнів. «Смолоскипом» було видано англійською мовою енциклопедичний довідник «Рух опору в Україні: 1960–1990 рр.».

У липні 1971 р. ЦК КПУ, відповідно до вказівок із Москви, схвалив спеціальну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному поширенню антирадянських та інших політично шкідливих творів». Згідно із нею органи були зобов'язані виявляти тих, хто виготовляє і розповсюджує «самвидав», а також перекрити канали його вивезення за кордон та надходження антирадянської літератури звідти.

У січні 1972 р. розпочалася друга хвиля переслідувань опозиціонерів в Україні, яка тривала практично без перерви майже два роки. Загалом заарештували понад 100 осіб. За ґратами опинилися В. Стус, Л. Плющ, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, С. Параджанов, І. Світличний, С. Глузман, В. Марченко та багато інших. Було складено «чорні списки» письменників і перекладачів, праці яких не підлягали публікації. Розгорнулася кампанія чисток від інакодумців видавництв, творчих спілок, інститутів Академії наук УРСР, вищих навчальних закладів.

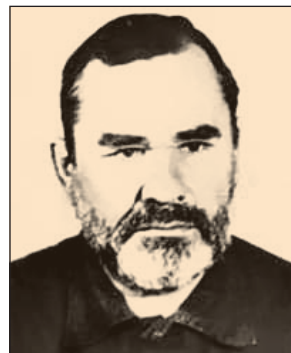
За даними дослідників, у 1960–1972 рр. загальна кількість учасників дисидентського і правозахисного руху в Україні становила близько 1 тис. осіб. При цьому було чимало тих, хто не брав активної участі в діяльності опозиції, але підтримував її своєю допомогою. Погром 1972–1973 рр. завдав болючого удару опозиційному руху, але не зміг його зупинити.

- ▶ Чому ключовим питанням дисидентського руху стає захист прав людини?
- ▶ Коли прокотилася друга хвиля арештів дисидентів?

3. Утворення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод (Українська Гельсінська група)

У 1975 р. СРСР, підписавши Заключний акт Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва в Європі, взяв на себе зобов'язання не переслідувати громадян за політичні переконання. Спираючись на цю норму, правозахисники в СРСР стали намагатися легально обстоювати право на інакомислення. У травні 1976 р. в Москві утворилася Група сприяння виконанню Гельсінських угод в СРСР, а 9 листопада того самого року в Україні виникла **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ)**. Очолював її письменник М. Руденко, а членами-засновниками були О. Бердник, О. Тихий, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, П. Григоренко тощо. Штаб-квартира УГГ розташовувалась у Львові.

Своєю головною метою група вважала ознайомлення країн-учасниць Гельсінських угод і світової громадськості з фактами порушень на території України Декларації прав

Микола Руденко,
голова УГГ

людини та гуманітарних статей, ухвалених Гельсінською нарадою. Крім цього, у документах завданнями групи визначалося:

- стежити за виконанням владою гуманітарних статей Гельсінських угод;
- сприяти ознайомленню громадян республіки з міжнародними стандартами з прав людини;
- домагатися, щоб на міжнародних конференціях, де обговорюватиметься виконання Гельсінських угод, була присутня українська делегація;
- вимагати акредитування в Україні представників незалежних зарубіжних прес-агентств.

«Декларація» та «Меморандум Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод» були написані М. Руденком. Усі члени групи підписали декларацію власними іменами і подали свої адреси, підкреслюючи намір діяти виключно легальними методами. Проте дуже швидко проти них розпочалися репресії. У 1977–1978 рр. були заарештовані й засуджені М. Руденко, О. Тихий, М. Маринівич, М. Матусевич, Л. Лук'яненко, О. Бердник. Зокрема Л. Лук'яненка як «особливо небезпечного рецидивіста» засудили до десяти років таборів і п'яти років заслання.

Документи розповідають

Із заключного слова на суді керівника Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод М. Руденка 1 липня 1977 р.

...Для оцінки суспільства — прогресивне воно чи регресивне — існує одне мірило — свобода слова, свобода інформації.

Понад три місяці мене допитували — і щоденно підполковники КДБ втовмачували мені в голову ось таку істину: у нас за переконання не судять, у нас судять за діяльність. Але що таке діяльність письменника, діяльність філософа?

Наша діяльність — це висловлення наших переконань. Наша діяльність — це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною. Не комахою, не безмолвною черепахою, а Людиною.

Де ж діяльність, у чому вона полягає? У тому, що я сказав, у нас порушують Загальну Декларацію Прав Людини... Декларація підписана нашим Урядом і повинна бути законом нашого суспільства.

✎ У чому М. Руденко вбачав безпідставність висунутих йому обвинувачень?

✎ Яке ваше ставлення до громадської позиції М. Руденка?

З 1976 до 1980 р. УГГ зробила 30 заяв, видала 18 меморандумів і 10 бюлетенів. У СРСР серед п'яти подібних груп УГГ була найчисленнішою і найактивнішою. Вона діяла в межах чинного законодавства і підтримувала контакти з аналогічними об'єднаннями в СРСР, ставлячи за мету «інтернаціоналізувати» захист громадянських і національних прав.

Ні поміркованість УГГ, ні вимоги Заходу дотримуватися прав людини не перешкодили радянським органам вчинити її погром.

На початку 1980-х рр. відбулися чергові арешти й судові процеси над українськими правозахисниками. За ґратами опинилося близько 60 осіб. Серед ув'язнених були О. Шевченко, С. Хмара, В. Чорновіл та ін. У таборах, не витримавши суворого режиму, померли В. Стус, В. Марченко, Ю. Литвин, О. Тихий. Фактично на цей період

влада придушила дисидентство. Серед головних причин цього було те, що воно не мало масового характеру, серед дисидентів переважали представники української інтелігенції. При цьому розрізнені опозиційні організації за відсутності координації в діях не могли протистояти репресивному апарату радянської влади.

Незважаючи на розгром, українське дисидентство відіграло важливу історичну роль. Перш за все воно сприяло вкоріненню в суспільній свідомості уявлень про можливість і доцільність створення незалежної Української держави, де будуть забезпечені демократія, права і свободи людини.

Форми і методи боротьби з дисидентським рухом.

1. Арешти:

- перша хвиля арештів: серпень–вересень 1965 р. (заарештовано 25 осіб);
- друга хвиля арештів: 1970–1972 рр. (заарештовано понад 100 осіб);
- третя хвиля арештів: початок 1980-х років (заарештовано близько 60 осіб).

2. Ізоляція в психіатричних лікарнях.

3. Позасудові переслідування:

- звільнення з роботи;
- виключення з партії, громадських, громадсько-політичних організацій, спілок;
- позбавлення радянського громадянства;
- організація громадського осуду.

► Яка головна мета діяльності УГГ?

4. Релігійне дисидентство

Відповідно до Конституції УРСР населенню гарантувалася свобода совісті, проте в реальному житті дії влади не відповідали нормам права. Діяльність Української автокефальної православної (УАПЦ), Української греко-католицької церков (УГКЦ) та деяких інших релігійних об'єднань була заборонена. Після підписання Гельсінських угод СРСР стали звинувачувати у порушенні прав людини в релігійній сфері.

Визначальним для змісту відносин між церквою і державою у період «застою» стало релігійне дисидентство й репресії влади проти нього. Для боротьби з ним режим застосовував агресивну атеїстичну пропаганду, обмеження релігійних публікацій, закриття культових споруд, заборони навчати дітей релігії тощо. Це обумовило виникнення релігійного дисидентства, спрямованого на захист вірянами своїх прав.

Особливо активно боролися за свої права греко-католики. Формально ліквідована УГКЦ діяла у західних областях підпільно. Її називали «церквою у катакомбах». Близько 300–350 греко-католицьких священників на чолі з декількома єпископами таємно проводили служби для вірян.

1982 р. правозахисник і політв'язень Й. Тереля створив Групу із захисту прав вірян і церкви в Україні. У своєму зверненні до ЦК КПРС організація обґрунтовувала незаконність рішень Львівського собору 1946 р. про ліквідацію УГКЦ. Від імені вірян і духовенства УГКЦ вона вимагала

Релігійний дисидент
Йосип Тереля

ліквідувати усі існуючі заборони стосовно неї й дозволити відновити свою діяльність. Відповіддю на звернення став арешт Й. Терелі.

Православна церква, яка мала офіційну назву Російська православна церква (РПЦ), також зазнавала різноманітних обмежень, але була визнана й дозволена владою. Вона дотримувалася курсу на співробітництво з режимом й намагалася не дратувати його своїми діями.

У Східній Україні доволі значним був вплив баптистських та інших протестантських церков. Войовничість, динамічність і відданість вірі робила їх привабливими для багатьох вірян. Головним проповідником баптистів в Україні до виїзду у США був пастор Георгій Вінс. Серед «в'язнів совісті» у республіці протестанти становили більшість. Станом на 1980 р. серед 90 ув'язнених учасників українського опозиційного руху 78 покарали за «віру». Серед них було 2 православних, 14 греко-католиків і 62 представники протестантських церков.

- ▶ Чим було зумовлено існування релігійного дисидентства?

5. Кримськотатарський національний правозахисний рух

Виникнення кримськотатарського національного правозахисного руху відбулося у місцях, куди депортували з півострова кримських татар. Сталося це після XX з'їзду КПРС. У різні роки в русі активну участь брали С. Аметхан, А. Решидов, С. Сеїтвелієв, У. Абдураманов, М. Джемільєв, Ю. Османов, А. Сейтмуратова, С. Меметов, Р. Чубаров та ін.

Учасники руху, намагаючись протидіяти антитатарській пропаганді в СРСР, здійснювали роз'яснювальну роботу серед населення, зверталися з петиціями до політичного керівництва країни. У відповідь влада застосовувала репресії проти незгодних та робила незначні поступки у сфері культури.

На початку 1960-х рр. виник «Союз кримськотатарської молоді за повернення на Батьківщину». Влада заарештувала його лідерів С. Умерова та М. Оперова, однак це не зупинило рух. Його головною метою стала агітація за повернення до Криму й відновлення Кримської автономної РСР як національної республіки. З приводу цього проводили демонстрації й організували делегації до Москви. У 1967 р. у Таджикистані в м. Ленінабаді (нині — Худжанд) відбулися перші нелегальні збори представників кримськотатарських «ініціативних груп».

У 1967 р. боротьба кримських татар дала певні, доволі обмежені, результати. Президія Верховної Ради СРСР повернула їм громадянські права й передбачила можливість проведення обмеженого «оргнабору» переселенців до Криму. Проте одночасно з цим тисячі кримськотатарських активістів зазнали переслідувань.

З початку 1970-х рр. стала поступово збільшуватися кількість кримських татар, які самочинно поверталися до Криму. Влада взялася перешкоджати цьому силовими методами. З 1973 р. «оргнабори» припинили й почали примусово виселяти тих, хто повернувся на півострів.

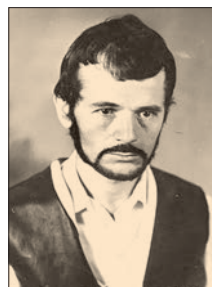
Активізація кримськотатарського національного руху у 1970–1980-х рр. була пов'язана з масовими міжнародними кампаніями на підтримку одного з його лідерів М. Джемільєва. Вимоги його звільнення з місця ув'язнення набували форми міжнародних акцій солідарності з усім кримськотатарським народом.

Постать в історії

Мустафа Абдулджеміль Джемільєв (народився в 1943 р.) — радянський правозахисник і дисидент, український політичний діяч, один з лідерів кримськотатарського національного руху, голова Меджлису кримськотатарського народу в 1991–2013 рр. За свої політичні погляди й антирадянську діяльність Джемільєв був виключений з ВНЗ і сім разів поставав перед судом. Перебуваючи в ув'язненні, Джемільєв неодноразово оголошував голодування. Після найтривалішого, у 1975 р., він був врятований лише завдяки підтримці міжнародної громадськості. Один із засновників і член Ініціативної групи із захисту прав людини в СРСР. Після проголошення незалежності України Джемільєв включився в її політичне життя. З 1998 року — народний депутат України, член комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин.

Мустафа
Джемільєв

► Які основні вимоги кримськотатарського руху?

Документи розповідають

3 листа М. Джемільєва другу (5 вересня 1975 р.)

«...Справи у мене, загалом, без особливих змін. 18 серпня оглянули лікарі, дані були такі: пульс — 57, температура 35,5, тиск 90 / 60, вага 45 кг...

...Кажуть, що тут «вмирати не дають». Це схоже на правду, тому що в той же день 18 серпня мене перевели в тюремну лікарню, де, крім щоденних вливань, робили ще ін'єкції глюкози та В1. 26 серпня знову перевели у свою камеру в підвал, але 1 вересня змушені були знову забрати у санчастину, бо дуже недобре стало зі шлунком. Протримали там 4 дні, і ось сьогодні, 5 вересня, я знову у підвалі.

Слідчі органи не турбують.

І ще ось що: 12 серпня стався такий інцидент. У той ранок, десь о 3–4 годині ночі, у камеру ввійшов начальник в'язниці підполковник Суров. Він запитав, коли я збираюся закінчувати голодування і, почувши, що я не збираюся, накинувся з образами. Казав, що він дізнався, який я негідник і антирадянщик, і що наївно думати, ніби голодування допоможе мені вийти на свободу. На закінчення він оглянув камеру і, помітивши на стінах якісь написи, розпорядився, щоб мені видали щітку з вапном і щоб я замазав ці написи, хоча він прекрасно бачив за характером записів, що я до них стосунку не маю, і бачив також, що я насилу тримаюся на ногах.

«Якщо не підкориться — покарайте», — сказав він черговому наглядачеві. А покарання могло виразитися в тому, що у мене відняли б ліжко і зачинили б відкидні нари, так що лежати довелося б на мокрій цементній підлозі.

Коли черговий натякнув йому вже в коридорі, що подібне свавілля може викликати з мого боку реакцію відчаю, начальник сказав: «Нехай вішається, це навіть краще!» — З цього я усвідомив собі, що моє самогубство розцінювалося в деяких колах як найбажаніший результат...

► Які факти наводить автор джерела?

► Які висновки можна зробити за ними про ставлення до нього влади?

Висновки

► Дисидентський рух в Україні, що виник у середині 1950-х років, був загальноукраїнським явищем. Він ставив за мету вільний розвиток української культури та мови, забезпечення громадянських прав і був проявом національно-визвольного руху. Ключовою дисидентською організацією у 1970–1980-ті рр. була Українська Гельсінська група.

? **Запитання і завдання**

1. Яка головна відмінність дисидентського руху в Україні в 1970–1980-ті рр. від попереднього етапу?
2. Що сприяло активізації дисидентського руху в другій половині 1970-х рр.?
3. Які форми і методи боротьби з дисидентським рухом застосовувала влада?
4. Чим вирізнялася Українська Гельсінська група?
5. Охарактеризувати кампанії з масового арешту дисидентів у середині 1960-х, на початку 1970-х років і наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років. Чим були викликані хвилі масових арештів?
6. Скористайтеся додатковими джерелами і визначте: який зв'язок між зовнішньою політикою СРСР й етапами розвитку дисидентського руху? (При відповіді на запитання слід звернути увагу на події «Празької весни», Гельсінський процес, війну в Афганістані).
7. Чому радянське керівництво намагалось перешкоджати еміграції з України, особливо з політичних мотивів, але до російських дисидентів доволі часто застосовували висилку за межі СРСР?
8. Чи можна вважати, що дисидентський рух зазнав поразки?
9. Проаналізуйте розгортання релігійного дисидентства. Випишіть найгучніші акції протесту дисидентів у другій половині 1960-х — першій половині 1970-х років згідно із наведеними методами боротьби.
10. На підставі наведених фактів визначте особливості боротьби радянської влади з інакомисльцями:
  - а) після участі у виступі в кінотеатрі «Україна» В. Стуса виключили з аспірантури Інституту літератури АН УРСР за «систематичне порушення норм поведінки аспірантів і працівників наукового закладу»;
  - б) Ю. Бадзя, за те, що він на знак протесту проти арештів підвівся у кінотеатрі «Україна», виключили з партії й відразу після цього звільнили з видавництва, де він працював редактором;
  - в) київського письменника В. Некрасова за підпис під колективним листом на захист В. Чорновола і виступ у день 25-річчя розстрілу євреїв у Бабиному Яру виключили з КППС, записавши в рішенні: «...за те, що дозволив собі мати власну думку, яка не збігалася з лінією партії»;
  - г) співробітника Інституту філософії АН УРСР М. Роженка, який в своєму листі до керівників республіки написав про неправомірність кваліфікування літературної діяльності заарештованих дисидентів як «антирадянської пропаганди», «ворожої радянському ладові», звільнили з роботи, звинувативши в «націоналізмі»;
  - г) колишній Голова КДБ УРСР М. Голушко писав: «У карних кодексах було передбачено відповідальність за антирадянську агітацію та пропаганду, наклепи на існуючий лад, застосування яких асоціюється з переслідуванням за інакомислення. Диспозиції цих законів були нечіткими, що давало змогу зарахувати до «антирадянських» і «наклепницьких» найрізноманітніші дії та судження. Був доволі широкий простір для суб'єктивізму в оцінці, у тому числі й для судових рішень».
11. Проаналізуйте кримськотатарський національний правозахисний рух у цей період. За додатковими джерелами складіть історичний портрет М. Джемільєва.
12. Чим було зумовлене посилення переслідувань дисидентів наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років?
13. Які наслідки мала діяльність дисидентів?

§ 14. Культура і духовне життя

Основні поняття і терміни

русифікація, ідеологізація.

Основні дати

1972–1976 рр. — перехід до обов'язкової загальної середньої освіти в УРСР.

1. Наступ тоталітаризму на українську культуру

Посиленням ідеологічного тиску системи на українську культуру характеризувалися 1970–1980-ті рр. Будь-яке обстоювання прав української культури, відступ від ідеологічних догм розцінювалися як «буржуазний націоналізм», «антирадянщина». Активізувалася цензура, відбулась справжня «чистка» редакцій газет, журналів, видавництв, академічних інститутів гуманітарного профілю. Посилився ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію. Під керівництвом секретаря ЦК КПУ з питань ідеології Ю. Маланчука проходила кампанія цькування митців, які не бажали працювати в чітко визначених партією ідеологічних межах. Так, засудили й заборонили друкувати роман «Собор» О. Гончара, вилучили з продажу роман Р. Іваничука «Мальви». З великими труднощами до читача пробивала собі дорогу творчість Л. Костенко. У 1989 р. у таборі помер В. Стус. Було зламано долю І. Світличному. Ті ж самі процеси відбувалися і в кінематографі, образотворчому мистецтві та інших галузях культури.

У той час як незначна частина митців намагалася боротися з ідеологічним тиском тоталітарного режиму, інша у своїй творчості слухняно виконувала вказівки і зауваження компартійних ідеологів, віддаючи свій талант служінню системі: О. Корнійчук, М. Бажан, Ю. Смолич, М. Стельмах та інші.

► У чому проявлявся наступ тоталітаризму на українську культуру?

2. Освіта

У 1966–1967 рр. було розпочато переведення шкіл на програму 10-річної школи. Одночасно посилювалася централізація управління освітою. В 1969 р. було створено Міністерство освіти СРСР, яке взяло ряд основних функцій Міністерства освіти УРСР, суттєво урізавши його автономію. Далі політизувався навчально-виховний процес. До навчального плану увійшли нові предмети — основи Радянської держави і права у восьмих класах та суспільствознавство в десятих класах. Із 1972 р. в усіх середніх школах ввели також обов'язкову початкову військову підготовку. Запровадження загальної обов'язкової середньої освіти впродовж десяти років навчання було закріплено в Конституції СРСР 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. Після восьмого класу (отримання неповної середньої освіти) молодь продовжувала навчання або в старшій школі, або в середніх спеціальних навчальних закладах — профтехучилищах та технікумах. Перехід до загальної середньої освіти став значним культурним досягненням. Усіх тих, хто не мав середньої освіти у віці до 45 років, примушували йти навчатися до вечірніх і заочних шкіл.

Радянські студенти

Велике значення надавалося трудовому навчанню учнів. Для опанування робітничих і сільськогосподарських професій створювалися міжшкільні навчально-виробничі комбінати, де старшокласники навчалися один день на тиждень. Наприкінці 1970-х рр. такою формою навчання в республіці охопили 2 млн учнів.

У 1984 р. розпочалася шкільна реформа, за якої встановлювався одинадцятирічний термін навчання. Було започатковано навчання дітей у школах (за бажанням батьків) із шестирічного віку.

Розвиток економіки республіки висував потребу в збільшенні кількості висококваліфікованих робітників та фахівців із вищою освітою. У 1959–1980 рр. кількість закладів професійно-технічної освіти в Україні збільшилася в 1,3 раза, а їхніх учнів — більш ніж удвічі.

У цей період неухильно розширювалася мережа вищих навчальних закладів. У 1972 р. заснували Сімферопольський, в 1985 р. — Запорізький університети, а згодом — Прикарпатський та Волинський. Загальнотехнічні факультети та філіали ВНЗ відкривалися при великих промислових підприємствах. Загалом протягом 1960–1980 рр. у республіці підготували 3,8 млн фахівців із середньою спеціальною та 2,5 млн з вищою освітою. Однак кількість студентів на 10 тис. населення в Україні в цей період була приблизно на 25 % меншою, ніж у Росії. Загалом якість підготовки фахівців як у республіці, так і в СРСР поступалася провідним країнам світу.

РОЗВИТОК ОСВІТИ	
Позитивні явища	Негативні явища
<ol style="list-style-type: none"> 1. Перехід до загальної середньої освіти 2. Зростання обсягів методичного і матеріального забезпечення школи 3. Ґрунтовна підготовка учнів з базових дисциплін. Запровадження нових дисциплін. Загальний високий рівень навчання 4. Формування педагогічних шкіл передового досвіду 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Зростання ідеологізації та русифікації освіти 2. Жорсткий партійний контроль над учителями 3. Підвищення навантаження на учнів у зв'язку з ускладненням навчальних програм 4. Накопичення розриву між вищою і середньою освітою. Базової підготовки в школі стає недостатньо для вступу до ВНЗ 5. Поглиблення розриву між сільською і міською школами 6. Школи орієнтувалися на оволодіння учнями знань, а не практичного життєвого досвіду 7. Система освіти відставала від потреб нового етапу НТР 8. Майже відсутня диференціація шкіл

► Які зміни відбулися у системі освіти в 1970–1980-ті рр.?

3. Розгортання русифікації

У період «застою» в Україні в усіх сферах культурного життя швидко поширювалася русифікація. Новий наступ на національну школу започаткувала в **1978 р.** постанова ЦК КПРС «Про подальше вдосконалення вивчення російської мови у союзних республіках». Згідно з цією постановою Міністерство освіти УРСР поставило вимогу перед усіма навчальними закладами сприяти поліпшенню вивчення в загальноосвітніх школах республіки російської мови.

Наприкінці 1970-х рр. кількість україномовних шкіл у республіці зменшилася на 8,7 тис. У більшості обласних центрів частка українсько-російських і українських шкіл не перевищувала 28 % від загальної кількості. Жодної української школи не існувало в Донецьку та Кримській області.

У травні 1979 р. у Ташкенті відбулася Всесоюзна науково-практична конференція «Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР», у документах якої (обов'язкових до виконання керівниками закладів та установ народної освіти) пропонувалося з 1979 р. «запровадити вивчення російської мови в національних дошкільних закладах для дітей із п'яти років життя».

У травні 1983 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили таємну постанову «Про додаткові заходи щодо удосконалення вивчення російської мови в загальноосвітніх і навчальних закладах союзних республік». Виконуючи розпорядження центру, партійно-державне керівництво УРСР у червні 1983 р. схвалило власну постанову, якою, зокрема, передбачалася надбавка в розмірі 15 % учителям російської мови і літератури.

Така цілеспрямована русифікація призвела до того, що в східних регіонах УРСР українські школи зникають. В обласних центрах українські школи становили тільки 22 %. У столиці України лише п'ята частина учнів навчалася українською мовою. Українська мова знову стала сприйматися як мова села, а російська — міста.

Русифікація охопила також засоби масової інформації. Переважна більшість газет і книг, які читали в Україні (як тих, що надходили з Росії, так і надрукованих у республіці), були російськомовними. Так, у 1981–1985 рр. серед 52,6 тис. назв книг, надрукованих в Україні, лише одна чверть (10,3 тис. назв) були українською мовою. Російськомовні фільми займали також перші місця в кінопрокаті. За десятиліття (з 1976 по 1986 р.) українські кіностудії створили 200 кінострічок, і лише 126 було продубльовано або знято українською мовою.

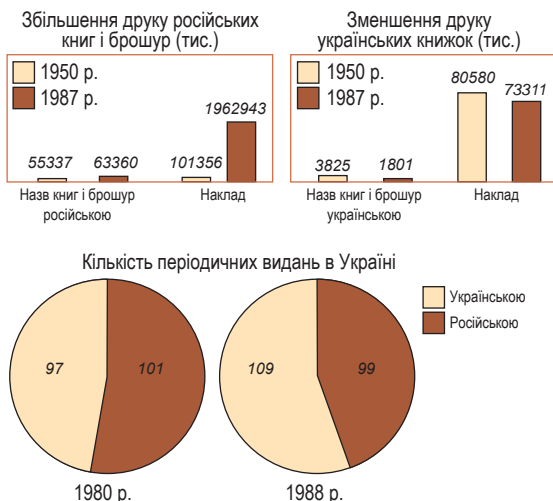
- Укажіть прояви процесу русифікації в УРСР?

4. Наука

Головна роль у розвитку науки в республіці належала Академії наук УРСР. Кількість науковців, які працювали в її установах, зростала — з 3,6 тис. у 1960 р. до 15,3 тис. у 1985 р. Загалом у різних центральних і регіональних установах України на початку 1980-х рр. працювало понад 200 тис. науковців.

У багатьох галузях науки українські вчені здійснили важливі відкриття, розробки, деякі з них не мали аналогів у світі. Провідною в СРСР установою зі створення автоматизованих систем проектування електронно-обчислювальних машин став Інститут кібернетики, очолюваний упродовж двох десятиліть академіком В. Глушковым, а потім академіком В. Михалевичем.

Теоретичні розробки українських математиків використовувалися для розрахунку орбіт штучних супутників Землі. Фундаментальні дослідження здійснювалися у фізиці плазм і керованого термоядерного синтезу, фізиці напівпровідників,

радіофізиці, теоретичній та експериментальній ядерній фізиці, вивченні твердого тіла й низьких температур, надпровідності, астрономії та радіоастрономії. У 1966 р. в розпорядженні українських вчених-фізиків перебував найбільший в Європі прискорювач електронів.

Україномовний двотомник «Енциклопедія кібернетики» (1973)

Перша у світі «Енциклопедія кібернетики» вийшла у Києві у видавництві «Українська радянська енциклопедія» — спершу українською (1973), а потім російською (1974).

Містить близько 1700 статей з інформатики, кібернетики (теоретичної, економічної і технічної) та обчислювальної техніки.

В циклі статей з біологічної кібернетики розглянуто проблеми, що пов'язані з управлінням біологічними системами.

Окремий цикл статей охоплює філософські та соціологічні питання кібернетики.

Інститут електрозварювання, очолюваний Б. Патоном, став усесвітньо відомим науковим центром із розробки технологій зварювання металів на землі, під водою та в космосі. Так, у жовтні 1969 р. за розробленою українськими вченими технологією на космічній станції «Салют-6» відбулося неможливе в земних умовах зварювання алюмінію, титану і нержавіючої сталі. Істотне значення для розвитку генетики мало відкриття українськими дослідниками механізму передавання генетичної інформації. Спільними зусиллями науковців 25 науково-дослідних інститутів аграрного профілю було здійснено дослідження багатьох проблем, що мали практичну цінність для розвитку сільського господарства. Так, Миронівський інститут селекції і насінництва пшениці під керівництвом академіка В. Ремесла вивів нові сорти цієї культури, якими в республіці засівали до 8 млн га ріллі.

Борис Патон

Плідною була наукова і проектна діяльність вченого-кардіохірурга М. Амосова. В очолюваній ним Клініці серцевої хірургії у Києві за його особистої участі відбувалися щороку тисячі операцій на серці, які рятували життя хворим. У Києві жив і працював у цей час ушлавлений авіаконструктор О. Антонов.

О. Антонов, за спогадами сучасників, надавав допомогу родині політ'язня В. Стуса, звертався до органів влади з листами на захист поетеси Ліни Костенко. У 1965 р., разом з 77 представниками інтелігенції, підписав відкритий лист до ЦК КПРС з протестом проти політичних репресій стосовно української інтелігенції й обмежень стосовно української літератури.

Загалом упродовж 1970–1985 рр. впроваджено у виробництво понад 13 тис. розробок учених Академії наук УРСР. Однак відбувалося це складно, оскільки командно-адміністративна економіка не сприяла поширенню у виробничій сфері

Хірург Микола Амосов

досягнень науково-технічної революції. Велика кількість наукових новацій так і не була впроваджена, а деякі з них швидше втілювали за межами СРСР. Виняток становили розробки й винаходи, здійснювані для військово-промислового комплексу, розвитку якого надавалася першочергова увага.

Складним і суперечливим був процес розвитку суспільних наук. Найбільш помітним явищем стала підготовка і видання колективами науковців республіки таких фундаментальних багатотомних праць, як «Історія Української РСР», «Археологія Української РСР», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Українська радянська енциклопедія», «Радянська енциклопедія історії України», «Словник української мови», «Українсько-росій-

ський словник». Особливо помітним явищем стало завершення видання підготовленої за ініціативою П. Шелеста 26-томної «Історії міст і сіл УРСР».

Негативно впливав на розвиток суспільних наук постійний контроль партійних органів. Так, за невідповідне до існуючих ідеологічних штампів висвітлення історії українського козацтва звільнили з роботи відомих учених О. Апанович та Я. Дзиру.

Підсумовуючи, основними рисами розвитку науки в УРСР у роки «застою» можна визначити такі:

- центром наукових досліджень залишалась АН УРСР;
  - зростання чисельності наукових працівників;
  - прогресували ті галузі науки, які не потребували складного лабораторного обладнання, й ті, що були пов'язані з військовими і космічними розробками;
  - майже цілковитий занепад суспільних дисциплін. Їх ідеологізація;
  - залишкове фінансування більшості наукових установ, крім досліджень для військово-промислового комплексу.
- Назвіть видатних представників української науки цієї доби.

5. Література. Формування опозиційних течій у культурі

Розвиток української літератури в період «застою» відбувався доволі динамічно, але під пильним контролем компартійних ідеологів. Це стало головною перешкодою для повноцінного розвитку літературно-художнього процесу в республіці. Проте навіть у цих умовах література України збагатилася новими високохудожніми творами. У 1960–1980-х рр. вийшли нові книги О. Гончара («Циклон», «Берег любові», «Тронка», «Собор»), М. Стельмаха («Дума про тебе», «Правда і кривда»), І. Білика («Меч Арея»), Г. Тютюнника («Батьківські пороги»), В. Дрозда («Катастрофа»), В. Земляка («Зелені млини», «Лебедина зграя»). До скарбниці української поезії увійшли збірки нових творів Д. Павличка («Таємниця твого обличчя»), І. Драча («Корінь і крона»), В. Коротича («Перевтілення»), М. Вінграновського («На срібному березі»), П. Скунця («Розп'яття»), Ліни Костенко («Над берегами вічної ріки», «Нескореність»).

Справжнім шедевром став надрукований 1979 р. віршований роман Ліни Костенко «Маруся Чурай», де поетеса на тлі бурхливої епохи боротьби Б. Хмельницького

за звільнення українських земель від панування Речі Посполитої зобразила популярну в ті часи народну співачку і поетесу Марусю Чурай. Шість років Ліна Костенко не могла видати цей твір через цензурні перешкоди. Компартиїні ідеологи звинувачували поетесу в «художній неповноцінності» її творів, ідеалізації козацьких часів і буржуазно-об'єктивістському підході до історії України.

На початку 1968 р. вийшов роман О. Гончара «Собор», у якому автор сміливо виступив на захист поваги до вірувань, традицій і звичаїв українського народу, проти деформацій суспільного життя в республіці в повоєнні роки. Українська інтелігенція зустріла роман із захопленням, а компартиїні ідеологи розпочали кампанію цькування автора.

Утисків і переслідувань зазнавали також інші представники тогочасної української літератури. В. Симоненко десять років (до 1961 р.) не міг видати свою збірку поезій «Лебеді материнства». У 1970 р. на пленумі Спілки письменників України, за дорученням партійних керівників, секретар Київської письменницької організації В. Козаченко піддав нищівній критиці роман Р. Андрияшика «Полтва» за сумнівну історичну вартість, роман І. Чендея «Березневий сніг» — за зображення радянської дійсності у кривому дзеркалі, роман В. Дрозда «Катастрофа» — за створення занадто похмурої атмосфери.

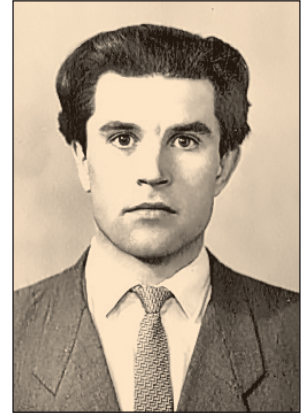
Постійних переслідувань за безкомпромісну боротьбу з радянським режимом зазнавав поет В. Стус. Свою збірку поезій «Зимові дерева» він зміг опублікувати лише за кордоном.

- ▶ Діяльність яких українських письменників і поетів виводила українську літературу за межі «соціалістичного реалізму»?

6. Мистецтво

Найбільш масовим видом тогочасного мистецтва залишалося кіно. В Україні в цей час діяло понад 30 тис. кінотеатрів і пересувних кіноустановок. Протягом 1976–1986 рр. на українських кіностудіях зняли близько 200 фільмів, з яких 126 були створені або продубльовані українською мовою. Закордонні, або зняті в інших республіках СРСР фільми українською мовою не дублювалися. Тому в переважній більшості кінотеатрів республіки панували російськомовні покази.

Більшість українських кінофільмів у цей час створювалися на Київській кіностудії ім. О. Довженка. Саме тут працювали такі відомі режисери, як Л. Биков, Ю. Іллєнко, В. Івченко, М. Мащенко, К. Муратова, Л. Осика та ін. Видатним явищем в історії

Григір Тютюнник

Кадр із фільму «Тіні забутих предків». Головних героїв фільму зіграли Іван Миколайчук та Лариса Кадочникова

кінематографу цього періоду стала поява нового своєрідного напрямку — українського поетичного кіно. Його започаткували фільми С. Параджанова («Тіні забутих предків»), Ю. Іллєнка («Криниця для спраглих»), Л. Осики («Камінний хрест»), І. Миколайчука («Вавилон ХХ», «Білий птах з чорною ознакою»).

Театральне і музичне мистецтво, як і раніше, зберігало елітарний характер і займало незначне місце в культурному житті населення республіки. У 1985 р. в Україні діяло 90 театрів, щорічна кількість відвідувачів яких становила близько 20 млн осіб. Репертуар театрів перебував під жорстким партійно-радянським контролем.

Найбільш яскравими зірками тогочасної театральної сцени були такі актори, як В. Дальський, В. Добровольський, О. Кусенко, А. Роговцева, Н. Ужвій, Л. Кадочникова. Серед майстрів оперного мистецтва визначалися Д. Гнатюк, М. Кондратюк, Є. Мірошниченко, А. Солов'яненко, М. Стеф'юк.

У 1970-ті рр. свого злету сягнула українська естрадна пісня завдяки діяльності композитора Володимира Івасюка та плеяди талановитих співаків: Софії Ротару, Василя Зінкевича, Назарія Яремчука й інших. Пісні Івасюка «Червона рута», «Водограй» та ін. залишаються популярними по теперішній час. У складних умовах зуміли зберегти і розвинути свій творчий потенціал добре відомі в Україні та за її межами професійні музичні колективи: Заслужена академічна хорова капела «ДУМКА», Заслужений ансамбль танцю ім. П. Вірського, Заслужений державний хор ім. Г. Верьовки, творче об'єднання «Трембіта», Київський камерний хор.

Переважна більшість українських живописців у цей період створювали те, що замовляла влада, — цикли картин «ленініани», передовиків соціалістичного змагання, сцени праці в колгоспах та на промислових підприємствах тощо. Велика частина з них мала незначну художню цінність й була цікавою лише як свідчення історичної епохи. Однак у цей час в українському живописі з'явилися нові високохудожні твори М. Дерегуса, А. Ерделі, А. Горської, О. Заливахи, М. Приймаченко, Т. Яблонської, В. Чеканюка, Ф. Манайла та інших.

Найбільш обмеженими у творчій діяльності були скульптори-монументалісти, твори яких розглядалися переважно як складова монументальної пропаганди. Так, у період «застою» в населених пунктах республіки з'явилося близько 500 нових гранітних і бронзових скульптур В. Леніна. Деякі з них, незважаючи на визначеність сюжету і обмеженість можливостей для творчості майстра, мали високу художню цінність.

Чимало нових монументальних споруд з'явилося в Києві в 1982 р. напередодні святкування 1500-річчя міста. На набережній Дніпра встановили пам'ятний знак на честь засновників міста — братів Кия, Щека, Хорива та їхньої сестри Либеді (скульптор В. Бородай). Площу Перемоги прикрасив обеліск містові-герою Києву. Біля підніжжя Володимирської гірки збудували музей В. Леніна (нині «Український дім»), що виходив фасадом на сучасну Європейську площу, а в парку над схилами Дніпра неподалік встановили арку, що мала відображати символічне братерство російського та українського народів.

Основні тенденції розвитку літератури і мистецтва.

1. Панування методу соціалістичного реалізму.
  2. Паралельне існування офіційного і «справжнього» мистецтва та літератури.
  3. В умовах русифікації та ідеологізації боротьба за збереження національного колориту й самобутності.
  4. Поширення в обмеженій кількості кращих зразків світового класичного мистецтва. Гасло «мистецтво належить народу».
  5. Замкненість, відірваність від світового мистецького процесу.
- Які тенденції були притаманні українському мистецтву у добу «застою»?

7. Досягнення українських спортсменів

У цей період спорт в республіці продовжував успішно розвиватися. Чимало українських спортсменів і спортсменок в цей час здобули всесвітнє визнання, виступаючи у складі збірних команд СРСР з різних видів спорту. Успішно розвивався олімпійський рух. У складі олімпійської збірної СРСР українські спортсмени становили не менш ніж 25 % кожної команди. Неодноразово ставали чемпіонами Європи, володарями кубків світу і призерами Олімпійських ігор важкоатлет Л. Жаботинський, веслувальник С. Чухрай, гімнастки І. Дерюгіна, О. Тимошенко, О. Скалдїна та ін. У 1956–1964 рр. гімнастка Л. Латинїна (Дирїй) здобула найбільшу кількість нагород за всю історію Олімпійських ігор — 18 медалей (у Мельбурні, Римі, Токіо — 9 золотих, 5 срібних, 4 бронзові).

Тринадцятиразовим чемпіоном СРСР була футбольна команда «Динамо» (Київ). У 1975 та 1986 рр. вона завоювала Кубок володарів кубків Європейських країн, а 1975 р. — Суперкубок Європи. Гравців «Динамо» Олега Блохіна та Ігоря Беланова визнали найкращими футболістами Європи, їх нагороджено «Золотим м'ячем».

13 разів ставали володарками Кубку європейських чемпіонів гандболістки «Спартак» (Київ), яким керував ушавлений тренер І. Турчин. Неодноразово визнавалися найкращими гравцями на чемпіонатах Європи і світу гандболістки З. Турчина та Л. Карлова. 35 світових рекордів встановив шестиразовий чемпіон світу у стрибках із жердиною, олімпійський чемпіон С. Бубка. Він також неодноразово перемагав у світовій серії Гран-прї й отримав почесне звання «найкращого спортсмена світу».

Київське «Динамо» здобуло Кубок володарів кубків. 1986 р.

- Які визначні досягнення українських спортсменів у 1970–1980-ті рр.?

8. Молодіжний неформальний рух

У республіці, як і в СРСР в цілому, молодіжний неформальний рух розгорнувся наприкінці 1950-х рр. під впливом демократизації радянського суспільства в результаті хрущовської «відлиги». На його виникнення впливали процеси урбанізації, розвиток телебачення, «нова романтика» першовідкривачів і далеких мандрів. Прототипами неформальних молодіжних об'єднань стають клуби самодіяльної і туристичної пісні. Їхніми учасниками були студенти, молоді робітники, інженери і вчені.

! **Неформали** — загальна назва представників різних субкультурних молодіжних рухів в СРСР 1960–1980-х рр., а також на сучасному пострадянському просторі. Назва «неформали» виникла як протиставлення «формальним» об'єднанням, що дозволялися владою.

! **Андеграунд** — протестний напрямок в літературі, музиці, образотворчому мистецтві, що виявляється в порушенні загальноновизнаних традицій.

У 1960-х рр. виникає рух «комунарів». Він об'єднує представників молодих робітників та учнів старших класів. «Комунари» виступають за соціальну справедливість, закликають боротися проти тих, хто заважає будувати комуністичне суспільство. У ці ж роки з'являються перші групи «*xinni*», які переважно склалися зі студентів. Ще одним напрямком самодіяльних рухів стає рок-музика. Завдяки своїй емоціональності, у поєднанні з інтонаціями соціального протесту вона тривалий час зберігає популярність серед молоді.

У 1970–1980-х рр. неформальний молодіжний рух досяг вищої точки свого розвитку. Заформалізованість усіх сфер життя, соціальна несправедливість й подвійна мораль, які запанували в період «застою», посилювали прагнення молоді до протестів. Значного поширення набуло захоплення рок-музикою. Виникають групи молоді, які називають себе «металістами», «бітломанами», «панками», «брейкерами», «волпістами» та ін. Спроби комуністичних ідеологів підпорядкувати їх були марними. Місцями їх спілкування залишалися квартири, вулиці, кафе, підвали тощо.

Xinni

На початку 1980-х рр. виникли неформальні молодіжні об'єднання «*рокерів*» — прихильників швидкої їзди на мотоциклах. Вони склалися переважно з осіб 14–20 років.

У 1979–1982 рр. досяг свого піку рух юних футбольних уболівальників. Виникли перші угруповання «спортивних фанатів». Запровадження жорстких правил поведінки на стадіонах і дії міліції спричинили його тимчасовий спад. До «спортивних фанатів» в основному належали юнаки старшого віку. Фанатські групи діяли в Києві, Харкові, Львові, Дніпропетровську і Донецьку. Ознаками приналежності до «спортивних фанатів» вважалися символіка і кольори їхніх улюблених команд.

На другу половину 1970-х рр. припадає розквіт руху «хіппі». Його прихильники, не сприймаючи навколишню дійсність, заявляли, що людина повинна бути внутрішньо вільною, прагнути миру і вільного кохання. Їхній зовнішній вигляд був підкреслено недбалим — довге волосся, джинсовий або брезентовий одяг, налобні стрічки, вишивка на одязі, саморобні прикраси. Переважну більшість «хіппі» становили особи у віці від 14 до 30 років.

► Що зумовило появу молодіжних неформальних об'єднань?

9. Здобутки культури української діаспори

Українська діаспора у ці роки, як і за попередніх періодів, збагатила культуру багатьма здобутками. Про її діяльність небезпідставно кажуть, що вона будувала мости між українською та світовою культурами.

Художник і письменник С. Городянський був людиною енциклопедичних знань. Він створив декілька поетичних збірок, найкращий, на думку фахівців, переклад «Слова о полку Ігоревім». Йому належать переклади українською мовою віршів Овідія, Горація, В. Гюго, Ш. Бодлера, Дж. Байрона, Й. Гете, Ф. Міллера та ін. Городянський — автор блискучої статті про Т. Шевченка — художника та про український іконопис.

Світове визнання здобула творчість українського живописця зі США Я. Гніздовського. Серед створеного ним у цей період — портрет М. Скрипника, картина «Селянський хліб». У розвиток музичної культури значний внесок зробив А. Рудницький, який жив у США. 1967 р. він створив оперу «Анна Ярославна», а наступного року — оперу «Княгиня Ольга».

З 1968 р. при Гарвардському університеті у США працював Український науковий інститут. Вирішальна роль у розвитку цього наукового закладу належала його директору, вченому зі світовим ім'ям, історичу-енциклопедисту О. Пріцаку.

Важливим здобутком української діаспори залишалася діяльність відродженого Наукового товариства ім. Т. Шевченка. У цей період воно продовжувало видання словникової десяти томної «Енциклопедії українознавства». 1979 р. постав один із наймолодших наукових центрів української діаспори у Західній Європі — філіал Римського Українського католицького університету у Великій Британії. Головним призначенням цього закладу було дати знання з українознавчих предметів студентам-українцям, які навчаються в британських вищих навчальних закладах.

Один з найвидатніших танцівників ХХ ст. Серж Лифар, якого сучасники вважали «богом танцю», завжди пишався своїм українським походженням. У 1922 р. він разом із сім'єю емігрував до Парижа, де й прожив усе життя. Проте, за його словами, «навіть прекрасний блискучий Париж не зміг змусити мене, киянина, забути про мій широкий, величавий Дніпро». Під час вручення ордена Почесного легіону президентом Франції Ш. де Голлем на питання, чи не збирається він отримати нарешті французьке громадянство, Лифар відповів, що він українець і батьківщина його Україна.

Українська діаспора здійснила величезну працю із відродження пам'яті про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та інформування про геноцид українського народу, а також громадськості у країнах Заходу. Саме завдяки цьому стала можливою поява наукових праць, присвячених цій та іншим трагічним сторінкам історії України. Англо-американський історик Р. Конквест опублікував 1986 р. працю «Жива скорботи: радянська колективізація і терор голодом». Помічником Р. Конквеста, за запрошенням О. Пріцака, став Д. Мейс. Саме завдяки його дослідженням світ дізнався про Голодомор в Україні. Чимало уваги вивченню історії України приділяє

колишній директор Українського наукового інституту Гарвардського університету Р. Шпорлюк.

Українознавчі проекти на Заході (діяльність Українського наукового інституту Гарвардського університету та Канадського інституту українських студій, видання «Енциклопедії українознавства») з'являлися завдяки фінансуванню канадського мецената українського походження П. Яцика.

- ▶ Які основні здобутки української культури за кордоном?

Висновки

- Реформа освіти забезпечила загальне обов'язкове навчання в обсязі середньої школи. Водночас посилилась русифікація національної школи, ідеологізація навчального процесу.
- Розвиток наукових досліджень спрямовувався тоталітарною державою передусім на потреби ВПК. Розвиток гуманітарних наук перебував у повному занепаді.
- У культурному житті велику роль відігравали письменники і поети, які засобами художнього слова протистояли русифікації України. Чільне місце серед них посідали «шістдесятники».

Запитання і завдання

1. Які нові навчальні предмети були запроваджені у програмі середньої загальноосвітньої школи у 1970-ті рр.? З якою метою це було зроблено?
2. Коли було встановлено 11-річний термін набуття загальної середньої освіти в школі?
3. Наведіть факти, що свідчать про посилення русифікації в Україні в добу «застою».
4. Охарактеризуйте здобутки і досягнення тогочасної української науки.
5. У чому полягали втрати і досягнення української літератури цього часу?
6. Визначте внесок українських спортсменів у розвиток радянського спорту у цей період.
7. Проаналізуйте особливості молодіжного неформального руху у тогочасній УРСР.
8. У чому полягав внесок української діаспори у розвиток тогочасної культури України?
9. Заповніть таблицю за темою: «Розвиток української літератури і мистецтва в період «застою».

Галузь	Здобутки, представники	Основні проблеми
Література		
Образотворче мистецтво		
Музика		
Кіно, телебачення		
Театр		

10. Проведіть дискусію. Як ви вважаєте, 1960–1980-ті роки були періодом піднесення чи занепаду української культури? Свою думку обґрунтуйте.

Практичне заняття № 3

Повсякденне життя в місті та селі: переваги і проблеми (на прикладі України 1970–1980-х рр.)

Мета: на підставі матеріалу, отриманого способом інтерв'ювання представників різних верств населення, зробити висновки про переваги і проблеми тогочасного повсякденного життя у місті та на селі.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Використовуючи «метод усної історії», проведіть інтерв'ювання представників різних груп міського і сільського населення, які мешкали у тогочасній Україні, й визначте, які переваги і проблеми були у їхньому житті.
2. Перегляньте документальні фільми про повсякденне життя тієї доби.
3. Підготуйтеся до дискусії: «Місце періоду «застою» в історії України».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою виконаних завдань, обговоріть результати їхнього виконання й визначте найцікавіші роботи.
2. Представте класу спільні висновки, яких ви дійшли під час роботи в малих групах.
3. Дискусія на тему: «Місце періоду «застою» в історії України».
4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Додатковий матеріал для організації дискусії

Оцінки «застою» істориками

1. Та все ж говорити про «застій» у буквальному розумінні цього слова неправо-мірно. Тим більше, якщо вести мову про базові й сировинні галузі, де тривало стрімке нарощування виробництва... Водночас очевидно, що в політичному й господарському житті, в соціальному й духовному розвитку залишалось чимало елементів і традицій «культового» періоду, надійно законсервованих брежнєвським керівництвом. (В. Баран, В. Даниленко)
2. Утвердження Брежнєва при владі вело до подальшого згортання ліберальних здобутків «хрущовської відлиги». (Я. Грицак)
3. Тоталітарний режим доби застою зазнав істотних змін. Відбувся певний перерозподіл влади між центром і периферією. Компартійно-радянська олігархія змушена була поступитися частиною своїх повноважень на користь місцевого керівництва. Генеральний секретар став менш залежати від найвищого неформального центру влади — політбюро, тому що більшою мірою спирався на підтримку периферійних функціонерів — членів ЦК. Його особиста влада зміцнилася. Ці процеси перерозподілу владних повноважень були неминучими, оскільки центр відмовився від терористичних методів управління партією, державою та суспільством. Тобто вони були неминучим наслідком десталінізації радянського ладу, здійсненої у попередній історичний період. (С. Кульчицький)

4. За Брежньєва відбувається консервація тоталітарного політичного режиму. Це пізній тоталітаризм, без реального культу особи. (О. Данилов)
5. Зовні система функціонувала, але престиж влади падав в міру збільшення ознак застою і розпаду. (М. Романовський)

Узагальнення знань за розділом III «Україна в період системної кризи радянського ладу»

1. Складіть перелік ключових подій з історії України періоду, який ви вивчали.
2. Поясніть значення термінів і понять: «застій», «дефіцит», «розвинений соціалізм», «партійна номенклатура», «системна криза», «гельсінська група», «самвидав», «правозахисний рух», «командно-адміністративне управління».
3. Назвіть тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України?
4. Порівняйте діяльність П. Шелеста і В. Щербицького.
5. На історичній карті покажіть:
  - а) місто, де заснували Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод;
  - б) українські міста, що стали центрами дисидентського руху;
  - в) основні місця розповсюдження дисидентами «самвидавської» літератури.
  - г) основні промислові регіони УРСР.
6. Визначте взаємозалежність суспільно-політичного та економічного життя доби «застою».
7. Якою була сутність спроб реформування командної економіки в другій половині 1960-х рр.? Чому вони зазнали краху?
8. Проаналізуйте причини активізації, засади, особливості та наслідки діяльності представників національної, правозахисної та релігійної течій дисидентського руху. Які особливості дисидентського руху 1970-х — початку 1980-х рр.?
9. Установіть, у чому полягали основні суперечності розвитку тогочасної культури. Чи переживала українська культура занепад у 1970–1980-ті роки? Свій висновок обґрунтуйте.
10. Чому в 1970–1980-ті рр. відбувався швидкий процес русифікації України?
11. Порівняйте рівень життя партійно-державної номенклатури і простих громадян у 1970–1980-ті рр.
12. Чим зумовлене посилення репресій проти дисидентів наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр.?

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом III.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ3.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ3.pdf)

Відновлення незалежності України

IV

§ 15. Початок «перебудови» в СРСР. Чорнобильська катастрофа

Основні поняття і терміни

«перебудова», демократизація, «гласність», Чорнобильська катастрофа, антиалкогольна кампанія, страйк.

Основні дати

1985–1991 рр. — період «перебудови» в СРСР;
26 квітня 1986 р. — Чорнобильська катастрофа;
січень 1987 р. — запровадження політики «гласності»;
липень 1989 р. — шахтарський страйк.

1. Проголошення курсу на «перебудову»

У добу «застою» фактично всі сфери життя радянського суспільства були охоплені кризовими явищами. Серед вищого партійно-державного керівництва СРСР також з'явилися ті, хто усвідомлював, що «далі так жити неможливо». У березні 1985 р. новим Генеральним секретарем ЦК КПРС став *М. Горбачов*. Через деякий час він заявив про необхідність здійснення докорінних змін в соціально-економічному й духовному житті країни за збереження при цьому вірності ленінському курсові, наступності та спадкоємності в політиці. З часом цей курс дістав назву «*перебудови*».

Михайло Горбачов

! «*Перебудова*» — політичний курс М. Горбачова, спрямований на оновлення радянського суспільства через впровадження елементів ринкової економіки, децентралізації управління економікою й демократизації суспільно-політичного життя.

В Україні новий курс, як завжди, «*гаряче й одностайно схвалили комуністи і трудящі республіки*», як доповіло в Москву її керівництво. При цьому сам В. Щербицький і його оточення залишалися прибічниками жорсткого консервативного курсу. Це стримувало розгортання демократичних тенденцій і розвиток нових суспільно-політичних процесів у республіці. У результаті цього на Україну поширювалися ініціативи центрального керівництва, які виконувалися доволі вимушено, але власних реформаторських кроків республіканське керівництво не робило.

▶ Що зумовило здійснення «перебудови»?

2. Здійснення перших заходів «перебудови»

Навесні 1985 р. країну охопила одна з перших кампаній «перебудови», що розпочалася як впровадження руху за «здоровий спосіб життя», а фактично звелася до авантюрної антиалкогольної кампанії. У травні 1985 р. з'явилася постанова ЦК КПРС про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму. На цей час алкоголізм в країні набув характеру економічної і соціальної проблеми, через яку погіршувалися

виробничі показники, відбувалася фізична і моральна деградація сотень тисяч людей. Однак непродуманість заходів спричинила більше шкоди, ніж позитивних результатів від антиалкогольної кампанії.

У другій половині 1985 р. розгорнулася вирубка виноградників у Криму, на Одещині та Закарпатті, під час якої знищили насадження винограду унікальних сортів. Збір цих ягід скоротився на 20 %.

Кількість торговельних точок, що реалізували спиртні напої, зменшили вдвічі. Міліція рапортувала про 418 тис. вилучених у населення самогонних пристроїв. Проте всупереч цим переможним показникам цукор — основна сировина для виготовлення самогону в домашніх умовах — зник з полиць магазинів й перетворився у гостродефіцитний продукт. Значно зросла смертність через отруєння алкогольними сурогатами, наркотичними і токсичними речовинами.

У квітні 1986 р. ЦК КПРС схвалив постанову про основні напрямки розв'язання житлової проблеми в країні. Нею передбачалося, що до 2000 р. кожна сім'я буде забезпечена окремою квартирою або будинком.

У травні 1986 р. з'явилася постанова ЦК КПРС про посилення боротьби з нетрудовими доходами. Відповідно до неї в Україні міліція розгорнула активну боротьбу з бабусями, що продавали свіжу городину, та тими, хто прагнув заробити наданням різноманітних послуг — будівельні роботи, ремонт автомобілів, лагодження побутової техніки тощо.

У цілому перші заходи зі здійснення «перебудови» в республіці мали характер звичних для радянського режиму кампаній, які гучно проголошувалися і поступово зводилися нанівець.

► Які були перші заходи «перебудови»?

3. Чорнобильська катастрофа

У ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. відбулася аварія на Чорнобильській АЕС, яку вважають найбільшою екологічною катастрофою в історії людства. Під час підготовки до планових ремонтних робіт на четвертому енергоблоці стався вибух, обвалилися дах і стіни реакторного відділення, що в цілому призвело до викиду радіоактивних речовин в атмосферу. За підрахунками спеціалістів, аварія на Чорнобильській АЕС за викидом радіоактивних речовин у 90 разів перевищувала вибух атомної бомби у Хіросімі в 1945 р.

Проте інформацію про катастрофу ретельно приховували від населення. Перші

У черзі за горілкою. Кінець 1980-х рр.

1 травня 1986 р. в центрі Києва

попередження про шкідливість радіоактивних викидів з'явилися лише на дев'ятий день після аварії.

Документи розповідають

Повідомлення про аварію на Чорнобильській АЕС від Ради Міністрів СРСР (1 травня 1986 р.)

На Чорнобильській атомній електростанції тривають роботи по ліквідації наслідків аварії, яка сталася. У результаті вжитих заходів за минулу добу виділення радіоактивних речовин зменшилося, рівень радіації в районі АЕС і в селищі станції знизився.

Здійснювані спеціалістами з допомогою контрольної апаратури вимірювання свідчать про те, що реактор перебуває в заглушеному стані.

Розгорнуто роботи по очищенню забруднених ділянок прилеглої місцевості, до їх виконання залучено спеціалізовані підрозділи, оснащені необхідною сучасною технікою та ефективними засобами. Деякі агентства на Заході поширюють чутки про те, що нібито при аварії на АЕС загинули тисячі людей. Як уже повідомлялося, фактично загинули 2 чоловіки, госпіталізовано всього 197, з них 49 залишили госпіталь після обстеження. Робота підприємств, колгоспів, радгоспів і установ іде нормально.

*Евакуація дітей із Києва.
Кінець квітня – початок травня
1986 р.*

▶ Які факти про аварію наводяться в документі?

▶ Який висновок на підставі аналізу джерела можна зробити: ситуація на АЕС висвітлювалася такою, як вона була, чи реальні факти приховувалися?

За наполяганням М. Горбачова, котрий погрожував В. Щербицькому виключенням з партії, відбулася першотравнева демонстрація, хоча рівень радіації у місті значно перевищував норму і зростав. Лише під тиском урядів сусідніх країн, де також зафіксували зростання радіації у повітрі, керівництво країни відверто заговорило про те, що відбулося в Чорнобилі.

Екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи оцінити важко. Від аварії постраждала приблизно 1/12 території республіки, відбулося небачене забруднення біосфери. В Україні з'явилася 30-кілометрова «зона відчуження», життя в якій без ризику для здоров'я неможливе. Обов'язковому відселенню підлягали 92, добровільному — 835 населених пунктів. У перші дев'ять років після аварії 125 тис. учасників ліквідації її наслідків померли від хвороб, пов'язаних з радіаційним опроміненням. Усього постраждалими від Чорнобильської катастрофи в республіці вважаються 3,2 млн осіб, серед яких понад 1 млн дітей. Унаслідок аварії у біосферу потрапили 450 видів небезпечних для всього живого радіоактивних речовин, руйнівний вплив яких на генофонд українського народу триватиме декілька століть.

▶ Коли сталася Чорнобильська аварія?

4. Поглиблення «перебудови»

Відсутність помітних змін на краще спонукала М. Горбачова заявити про необхідність поглиблення «перебудови». У січні 1987 р. розпочався її другий етап, пов'язаний із проголошенням курсу на «гласність» і демократизацію суспільного життя.

! «Гласність» — політичний курс керівництва КПРС у роки «перебудови», спрямований на запровадження обмеженої, контрольованої свободи слова в країні в інтересах проведення політики М. Горбачова.

Поглибленню «перебудови» сприяло те, що з осені 1986 р. з місць відбування покарань стали випускати дисидентів. У результаті цього до України повернулося близько 300 політв'язнів, серед яких були В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко та ін. З Кримінального кодексу УРСР були вилучені статті, за якими опозиціонерів засуджували за інакodomство.

Певними рамками обмежили діяльність Головліту — головного цензурного органу країни. З осені 1986 р. московські суспільно-політичні журнали (на відміну від українських) стали друкувати заборонені художні твори, документи про сталінські репресії, публіцистичні статті про війну в Афганістані, економічні проблеми, привілеї номенклатури тощо. Одночасно з цим припинилося глушіння західних радіостанцій. Фактично М. Горбачов своїми діями відновив розпочатий М. Хрущовим процес десталінізації.

Із другої половини 1988 р. в республіці розгорнула роботу спеціальна комісія з реабілітації засуджених у роки сталінських репресій. У результаті її роботи до кінця липня 1989 р. реабілітували 59 тис. громадян, постраждалих у роки «сталінщини».

Улітку 1988 р. на ХІХ партійній конференції вирішили здійснити реформування радянської політичної системи. Стратегічною метою визначалися розвиток парламентської демократії і створення правової держави. У березні–травні 1989 р. в Україні, відповідно до цих рішень, відбулися перші за радянських часів вільні альтернативні вибори делегатів З'їзду народних депутатів СРСР. Від України обрали 321 представника, серед яких близько 50 були прибічниками демократичних перетворень. Це стало свідченням того, що в суспільній свідомості назрівав перелом, а комуністична партія почала втрачати авторитет і політичну ініціативу.

Восени 1989 р. відбулася зміна керівництва КПУ. В. Щербицького на посаді першого секретаря змінив В. Івашко. Однак жодних змін у політичному курсі КПУ після цього не відбулося. Думки прибічників її реформування, що пропонували заявити про вихід КПУ зі складу КПРС, керівництвом ігнорувалися. Водночас прямування традиційним курсом, що узгоджувався з інтересами Москви, в умовах розгортання національно-демократичного руху в Україні ставало дедалі більш неможливим.

► Як проявилось в Україні поглиблення «перебудови»?

5. Розгортання страйкового руху

Улітку 1989 р. на арену боротьби за поглиблення реформ вийшов робітничий рух. На Україну з інших регіонів СРСР поширився страйк шахтарів. Першими виступили гірники Донбасу. 15 липня 1989 р. страйк розпочався на шахті «Ясинуватська-Глибока». Через кілька днів страйкували вже 193 шахти з 400. Через деякий час до них приєдналися гірники Ворошиловградської (тепер Луганська) та Дніпропетровської

Шахтарі-страйкарі. 1989 р.

областей і Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну. Однією з головних причин виступів було незадоволення трударів непослідовністю й незавершеністю розпочатих перетворень.

Страйкарі вимагали поліпшення соціальних умов й умов праці, підвищення заробітної плати, ліквідації парткомів на підприємствах, націоналізації майна КППС, відставки уряду, деполітизації правоохоронних органів.

Шляхом до подолання протестів народу, який після послаблення репресій проти опозиції владі став виходити на вулиці, представники демократичних сил вважали подальшу демократизацію суспільства, що повинна була привести до усунення монополії КППС на владу, вільних виборів усіх рівнів, повного скасування всіх номенклатурних пільг та привілеїв.

Значення страйків.

1. Масові виступи шахтарів завдали могутнього удару по тоталітарній системі.
2. Уперше за роки радянської влади робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами комуністичної партії, з інтересами тоталітарної держави.
3. Вони започаткували новий етап робітничого руху.

Висновки

- Криза радянського суспільства спонукала керівні партійні кола до проведення реформ. Їхнім ініціатором став Генеральний секретар ЦК КППС М. Горбачов. Перетворення увійшли в історію як «перебудова». Проте розроблені й запроваджені реформи не відповідали реаліям сучасності, до того ж — були непослідовними і частковими. Зрештою, не до кінця продумані експерименти призвели до розвалу радянського господарського механізму та економічного краху. В Україні партійне керівництво республіки, й особисто В. Щербицький, стримувало наростання нових, започаткованих «перебудовою», суспільно-політичних тенденцій. Жорсткий і консервативний курс першого секретаря ЦК КПУ на певний час загальмував розгортання демократичних процесів в Україні.
- Політика гласності і політичні реформи, започатковані партійним керівництвом на ХІХ партійній конференції, дали могутній поштовх до зростання громадської і політичної активності українського суспільства. Новим явищем радянської дійсності став могутній робітничий і страйковий рух, на який не можна було не зважати.

Запитання і завдання

1. Що таке «перебудова»? Коли вона розпочалася?
2. Охарактеризуйте перші заходи «перебудови» в республіці.
3. Коли сталася Чорнобильська катастрофа? Як вона вплинула на ситуацію в Україні?
4. У чому полягало поглиблення «перебудови»? Чим були зумовлені зміни в концепції «перебудови»?
5. Коли відбувся шахтарський страйк? Як вплинуло на суспільно-політичну ситуацію в республіці розгортання страйкового руху?
6. Що таке «гласність»?
7. Обговоріть у групах. Існує думка, що Чорнобильська катастрофа відіграла роль катализатора суспільно-політичних процесів, які призвели до здобуття незалежності України. Якими, на вашу думку, є підстави для такого твердження?

§ 16. Спроби реформування економіки

Основні поняття і терміни

стратегія «прискорення», економічні реформи, ринкова економіка, оренда.

Основні дати

червень 1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про докорінну перебудову управління економікою».

1. Курс на прискорення соціально-економічного розвитку

Становище, в якому перебувала економіка СРСР, не було невідомим для керівництва країни. Прийшовши до влади, М. Горбачов використав розроблену в апараті його попередника ідею прискорення темпів соціально-економічного розвитку СРСР для подолання його відсталості від провідних країн світу. Акцент стали робити на прискоренні темпів господарського зростання, а сам термін став з часом назвою програми змін у соціально-економічній сфері.

! «Прискорення» — політичний курс керівництва КПРС у соціально-економічній сфері в роки «перебудови», спрямований на подолання кризових явищ і досягнення нового якісного стану радянського суспільства.

За задумом керівників країни програма «прискорення» передбачала:

- докорінне оновлення матеріально-технічної бази виробництва на основі новітніх досягнень науково-технічної революції;
  - оновлення змісту суспільних відносин, насамперед в економічній сфері;
  - досягнення якісних змін змісту й характеру праці, матеріальних і духовних умов життя людей;
  - здійснення активізації діяльності усіх політичних, громадських і ідеологічних інститутів.
- Якою була мета концепції «прискорення»?

2. Здійснення політики «прискорення» у промисловості

У липні 1986 р. Верховна Рада УРСР затвердила показники соціально-економічного розвитку республіки у дванадцятій п'ятирічці (1986–1990 рр.). Усі вони відповідали завданням курсу на «прискорення», затверджених у союзних «Основних напрямах...». За період 1986–1990 рр. в Україні планувалося досягти зростання національного прибутку на 11,9 %, продуктивність праці у промисловості — на 20 %.

Однак вже перший рік здійснення цих грандіозних планів показав їхню нереальність. На початку 1987 р. у більшості галузей економіки виникли серйозні проблеми. Зростала спрацьованість основних виробничих фондів, зменшувалися темпи створення нового устаткування й обладнання. Улітку 1987 р. М. Горбачов уперше заявив, що економіка країни у передкризовому стані. Із цього часу розмови про прискорення темпів соціально-економічного розвитку припинилися.

Перші банки були створені як кооперативи

Улітку 1987 р. М. Горбачов заявив про початок радикальної економічної реформи, завдяки якій повинно було відбутися «поглиблення перебудови» і здійснення «наступу у всіх напрямках прискорення». Основна ідея реформи полягала у тому, щоб надати підприємствам певну свободу (самостійність, самоуправління, самофінансування) при збереженні централізованого директивного планування. Відтепер підприємства могли самостійно планувати і здійснювати виробничу діяльність в межах запропонованих, але не нав'язаних відповідним міністерством показників.

У другій половині 1987 р. економіку України охопила нова хвиля перетворень. Так, скасували 103 республіканські органи управління, здійснили передачу багатьох управлінських функцій місцевим органам, підприємствам та об'єднанням, ліквідували 14 міністерств і відомств, 83 організації середньої ланки. Було укрупнено 1500 підприємств, цехів, дільниць.

За Законом «Про індивідуальну трудову діяльність», ухваленим у листопаді 1986 р., дозволялася підприємницька діяльність і створення кооперативів, переважно у сферах громадського харчування і послуг населенню. Наприкінці 1980-х рр. в кооперативах республіки працювало близько 700 тис. осіб. Вони виробляли товарів або надавали послуг на загальну суму до 5 млрд крб. на рік.

Однак поряд з цим стрімко наростали негативні тенденції, пов'язані з непослідовністю реформаторів, котрі, вірні комуністичній доктрині, намагалися не виходити за межі командної економіки.

1. Коли М. Горбачов уперше заявив, що економіка країни у передкризовому стані?
2. Які економічні реформи були здійснені у 1987–1989 рр.?

3. Спроби поліпшення ситуації у сільському господарстві

У роки «перебудови» здійснювалися спроби поліпшення ситуації в аграрному секторі економіки. Акцент при цьому робився лише на вдосконалення існуючої колгоспно-радгоспної системи. Цій меті була присвячена постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про подальше вдосконалення економічного механізму господарювання в агропромисловому комплексі країни», що з'явилася у 1986 р. Однак фактично жодних якісних змін поява цієї постанови не спричинила, а лише доповнила управління сільським господарством новою структурою — Держагропром СРСР. До системи агропромів входили установи до районного рівня включно, які мали контролювати виробництво сільськогосподарської продукції від її вирощування у колгоспах та радгоспах до зберігання на базах і переробки на промислових підприємствах.

Зародження приватного підприємництва

Перебудова — продовження справи Жовтня. Радянська марка

Спробою поліпшення ситуації в аграрному секторі стали заходи з відкриття можливостей для розвитку тут приватної ініціативи. У 1988 р. сім'ям колгоспників надали право брати землю в оренду для використання в сільськогосподарському виробництві строком до 50 років. Їм також надавалося право розпоряджатися вирощеною продукцією на власний розсуд. У 1989 р. з'явилися рішення, за якими стало можливим створення селянських кооперативів і фермерських господарств. Однак значного поширення на селі нові форми господарювання не набули. Власне селяни, що звикли до колгоспно-радгоспної системи, не підтримували ідею фермерства.

1. Яка нова структура з управління сільським господарством з'явилася у 1986 р.?
2. Чому реформи у сільському господарстві не призвели до поліпшення ситуації з продовольством?

4. Погіршення ситуації в економіці України

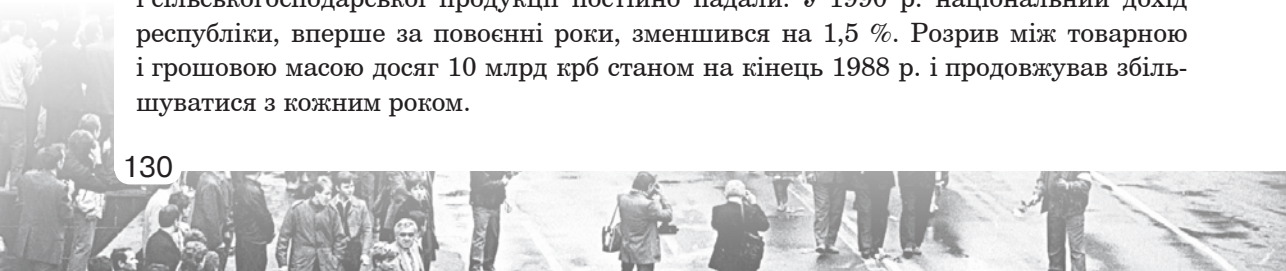
Розгортання перетворень в економіці дуже швидко виявило їхні недоліки. На підприємствах новий економічний механізм фактично не діяв. Ініціатива і самостійність підприємств обмежувалися численними управлінсько-бюрократичними структурами. Центральні відомства усі економічні нововведення сприймали хворобливо, не бажаючи надавати виробникам реальні можливості для самостійного господарювання. Надане підприємствам право збільшувати заробітну платню працівникам за умови зростання вартісного обсягу виробленої продукції призвело до гонитви за прибутком будь-яким способом. Зокрема виробники стали підвищувати ціни на свою продукцію і скорочувати випуск дешевих товарів.

*Порожні прилавки в магазинах —
неодмінний атрибут часів кінця
«перебудови»*

З 1988 р. темпи зростання заробітної плати у багатьох галузях та областях республіки стали дедалі більше випереджати продуктивність праці. Унаслідок цього зростаючі грошові прибутки населення не відповідали наявній товарній масі, що загострювало проблему дефіцитів. Одночасно з цим стало не вистачати грошей. Навесні 1988 р. союзне керівництво спробувало змінити ситуацію, розпочавши грошову емісію — випуск нових грошей. Проте напруженість на споживчому ринку лише посилилася, а радянські карбованці стали дедалі більше втрачати свою купівельну спроможність.

Ситуація в Україні в цей період, на тлі стрімкого погіршення показників економічного розвитку в СРСР в цілому, була дещо ліпшою, але також демонструвала негативні тенденції розвитку. У 1986–1990 рр. темпи зростання валового національного продукту, національного доходу, продуктивності праці, обсягів промислової і сільськогосподарської продукції постійно падали. У 1990 р. національний дохід республіки, вперше за повоєнні роки, зменшився на 1,5 %. Розрив між товарною і грошовою масою досяг 10 млрд крб станом на кінець 1988 р. і продовжував збільшуватися з кожним роком.

У першому півріччі 1990 р. в Україні ціни на продовольчі товари зросли на 2,6 %, на непродовольчі товари — на 6 %. Близько 1200 товарів народного споживання опинилися в групі постійного дефіциту. Це призвело до розгортання «чорного ринку» й одночасного вивезення дефіцитних товарів за межі республіки.

Підприємства в умовах знецінення карбованця і товарного дефіциту в 1980–1990 рр. стали масово переходити до бартерного або натурального обміну товарів на товар.

Фінансове становище республіки ставало дедалі складнішим. У 1988 р. значного суспільного розголосу набули показники прихованого раніше дефіциту бюджету УРСР. Так, за офіційними даними, Україна вивозила продукції на 40 млрд крб, а ввозила на 36 млрд крб. До того ж союзні міністерства та відомства щорічно вилучали з бюджету республіки близько 100 млрд крб. Усе це сприяло поширенню у суспільстві уявлень про «пограбування» України у складі СРСР і необхідність перегляду стосунків з центром.

Водночас республіканський уряд і керівництво КПУ дотримувалися традиційного курсу цілковитої підтримки рішень центру, не виявляли ініціативи у вирішенні назрілих проблем і достатньої наполегливості у обстоюванні інтересів республіки.

Основні етапи економічних реформ.

1. Квітневий пленум ЦК КПРС 1985 р. — XXVI з'їзд КПРС — схвалення програми прискорення соціально-економічного розвитку господарства.

Передбачалося:

- до 2000 р. створити виробничий потенціал, що дорівнював би вже створеному за попередні 70 років;
- вирішити традиційні соціальні проблеми — продовольчу, житлову, забезпечення населення товарами повсякденного вжитку;
- технічне переозброєння машинобудування на основі останніх досягнень НТР, активізації «людського фактора».

Програма була утопічною. Вона свідчила про нерозуміння керівництвом глибини соціально-економічної кризи, в якій перебувало радянське суспільство.

2. Із червня 1987 р. — реформи Рижкова—Абалкіна.

Сутність реформ виражена в трьох «С»: самостійність, самоокупність, самофінансування. Були ухвалені закони: «Про державне підприємство», «Про кооперацію», «Про індивідуальну трудову діяльність» тощо.

Згідно із реформою передбачалося: переведення підприємств на госпрозрахунок; встановлення залежності заробітної плати від результатів господарської діяльності, сприяння запровадженню досягнень НТР; розвиток кооперативної форми власності та індивідуальної трудової діяльності й ін.

Непослідовність, половинчастість реформ призвели до їхнього краху.

3. Червень 1990 р. — Верховна Рада СРСР схвалила програму переходу до регульованої ринкової економіки.

Передбачалося:

- запровадження елементів ринкових механізмів;
- збереження значної частини державного сектору економіки.

В умовах повного розвалу господарського механізму і самого СРСР програма виявилась нежиттєздатною.

Причини невдач економічних реформ другої половини 1980-х років.

1. Відсутність послідовної, адекватної, науково обґрунтованої стратегії розвитку.
2. Непослідовність у здійсненні реформ.
3. Прагнення поєднати несумісні економічні моделі: адміністративно-командну з повним одержавленням власності й ринкову з приватною власністю та ініціативою.
4. Некомпетентне керівництво проведенням реформ.
5. Опір консервативних сил.
6. Засилля військово-промислового комплексу.

► Назвіть основні етапи економічних реформ періоду «перебудови».

Висновки

- Складовою політики «перебудови» стали заходи з реформування радянської економіки. Однак усі перетворення, розроблені ініціаторами реформ, не виходили за межі командно-адміністративної моделі економіки й відповідали комуністичній ідеології.
- Непослідовність і недостатня продуманість наслідків запроваджених нововведень призвели до того, що ситуація в господарстві України, як і в інших союзних республіках, стала стрімко погіршуватися. Економіка опинилася на межі розвалу.

Запитання і завдання

1. Яку стратегію намагались реалізувати творці «перебудови» в економічній сфері?
2. Чому спроба «прискорити» економічний розвиток СРСР виявилася невдалою?
3. Як відбувалося здійснення політики «прискорення» у промисловості?
4. Які спроби змінити ситуацію на краще у сільському господарстві здійснювалися у роки «перебудови»?
5. Визначте негативні фактори, які впливали на проведення економічних реформ.
6. Обговоріть у групах. Чи можна було, на вашу думку, успішно реформувати радянську адміністративно-командну економіку без переходу до ринкової господарської системи, в основі якої лежить приватна власність у різних формах? Обґрунтуйте свою точку зору. Висловіть свої припущення стосовно того, чому на це не пішли М. Горбачов та його прибічники.
7. Чим можна пояснити провал економічних реформ?
8. Які результати економічних реформ другої половини 1980-х років XX ст.?

§ 17. Зростання активності українського суспільства

Основні поняття і терміни

гласність, лібералізація, політичні реформи, «білі плями» в історії, Народний рух України, релігійне відродження.

Основні дати

8–10 вересня 1989 р. — Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову; жовтень 1989 р. — схвалення ВР УРСР Закону «Про мови в Українській РСР»; 16 липня 1990 р. — схвалення Декларації про державний суверенітет України.

1. Боротьба за зміну становища української мови

Розгортання процесів лібералізації суспільного життя в Україні у період «перебудови» сприяло привертанню уваги до становища української мови. Значного суспільного резонансу в республіці набули оприлюднені у квітні 1987 р. Міністерством освіти УРСР дані про кількість україномовних і російськомовних шкіл. В Україні в цей час україномовні школи становили 75 % від загальної кількості, а російськомовні близько 20 %. Однак саме в останніх навчалося більш ніж половина усього учнівського контингенту. У столиці України в цей період з 300 тис. учнів лише 70 тис. навчалося українською мовою. У червні 1987 р. Спілка письменників України висловила занепокоєння стосовно дедалі більшого зникнення з повсякденного спілкування української мови. Хоча керівний орган КПУ заявив, що визнає виправданість стурбованості громадськості проблемою, проте не підтримує ідею «оголосити українську мову державною та відмовитися у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання».

Незважаючи на оприлюднену позицію, громадськість України продовжувала боротьбу за зміну статусу української мови. Улітку 1988 р. у Львові утворилося місцеве *Товариство рідної мови ім. Т. Шевченка*.

Письменники республіки звернулися до політбюро ЦК КПУ з пропозицією про створення товариства шанувальників української мови. Цю пропозицію підтримали. 11 лютого 1989 р. в Києві на установчій конференції представники утворених раніше місцевих організацій заснували республіканське *Товариство української мови ім. Т. Шевченка*. Його очолив відомий поет і громадський діяч *Д. Павличко*. Своєю метою товариство проголосило домогтися надання українській мові статусу державної в республіці та боротьбу за його реалізацію.

Активна позиція громадськості стосовно становища української мови спонукала Верховну Раду УРСР в жовтні 1989 р. ухвалити Закон «Про мови в Українській РСР».

Відповідно до нього українській мові надано статус державної й встановлено, що впродовж наступних п'яти років вона повинна замінити російську в діяльності державних органів.

- Який результат боротьби за зміну становища української мови?

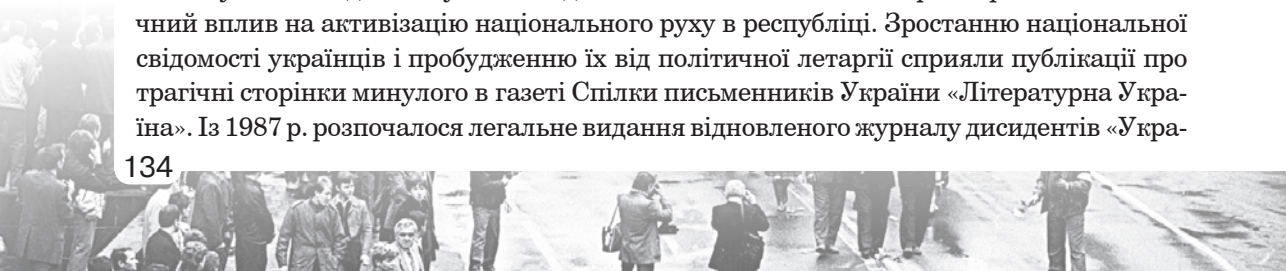
Установчі збори Товариства української мови ім. Т. Шевченка. Київ, 1989 р.

Політичні реформи в СРСР

Заходи	Зміст
Політика гласності	Передбачала подання населенню ідеологічно спрямованої, дозованої інформації про минулі злочини, що відбувалися в історії СРСР, мала створити уяву про начебто відкритість функціонування партійно-державних органів влади, відновити довіру до них населення, забезпечити інформаційну підтримку реформаторській політиці М. Горбачова. Отримувана населенням інформація про численні злочини за весь період існування радянської влади остаточно підірвала довіру до неї.
Звільнення політв'язнів	Під тиском світової громадськості й суспільства М. Горбачов дав розпорядження про звільнення всіх політичних в'язнів, і навіть тих, яким інкримінувалися кримінальні злочини (1988–1990 рр.).
Реформування структури органів влади	1987 р. — пленум ЦК КПРС «Про перебудову і кадрову політику». Кадрові зміни в партійно-державному керівництві. 18 червня — 1 липня 1988 р. — XIX Всесоюзна конференція КПРС. Вироблення основних принципів політичної реформи: <ul style="list-style-type: none"> • чіткий розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову; • ліквідація зрощування партійного і державного апаратів; • плюралізація політичного життя, аж до створення інших партій, але при гегемонії КПРС; • розширення повноважень рад. Березень 1989 р. — вибори народних депутатів СРСР на альтернативній основі. Травень–червень 1989 р. — Перший з'їзд народних депутатів СРСР. <ul style="list-style-type: none"> • Поява політичної опозиції. • Запровадження нової посади — Голова Верховної Ради СРСР (став М. Горбачов). Вересень 1989 р. — пленум ЦК КПУ. Усунення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Новим першим секретарем обрано В. Івашка. Березень 1990 р. — запровадження посади Президента СРСР (президентом став М. Горбачов). Березень–травень 1990 р. — вибори до ВР УРСР і місцевих рад. <ul style="list-style-type: none"> • Зміна 90% складу ВР УРСР. • Поява національно-демократичної опозиції. • ВР УРСР з 15 травня 1990 р. стала працювати у парламентському режимі.
Ліквідація монополії КПРС на владу	Лютий 1990 р. — скасування 6 статті Конституції СРСР (про «керівну і спрямовуючу...» роль КПРС в радянському суспільстві).
Наслідки реформ	
<ul style="list-style-type: none"> • Розвал існуючої системи влади. Підрив монополії КПРС на владу. Створення передумов для розвалу СРСР. • Зростання політичної активності населення. Зародження багатопартійності. • Відродження національної свідомості українського та інших народів, що входили до складу СРСР. 	

2. Початок подолання «білих плям» в історії України

Здійснення політики «гласності» сприяло приверненню уваги до призабутих або замовчуваних подій минулого. Подолання «білих плям» в історії України мало значний вплив на активізацію національного руху в республіці. Зростанню національної свідомості українців і пробудженню їх від політичної летаргії сприяли публікації про трагічні сторінки минулого в газеті Стілки письменників України «Літературна Україна». Із 1987 р. розпочалося легальне видання відновленого журналу дисидентів «Укра-

їнський вісник», де висловлювалися відмінні від компартійної ідеології погляди на події, діяльність історичних діячів тощо. Так, стали з'являтися перші згадки й свідчення про трагедію Голодомору 1932–1933 рр.: поширення такої інформації раніше вважалося антирадянською пропагандою.

У серпні 1987 р. в Києві утворився Український культурологічний клуб, серед членів якого було чимало колишніх дисидентів.

На засіданнях клубу його члени ознайомлювали зацікавлених з подіями боротьби за українську державність у 1917–1920 рр., «українізацією» 1920-х рр., сталінськими репресіями в Україні, Голодомором 1932–1933 рр. тощо. Кампанія масового тиску на учасників клубу, організована Київським міським комітетом КПУ, призвела до припинення його діяльності.

У жовтні 1987 р. у Львові утворилося культурно-просвітницьке об'єднання «Товариство Лева». Водночас виникла «Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції».

Вагому роль у подоланні «білих плям» в історії України відіграла діяльність Українського добровільного історико-просвітницького товариства «Меморіал», створеного в березні 1989 р. у Києві. 5 березня 1989 р. товариство організувало проведення в столиці багатотисячного мітингу під гаслом «Ніхто не забутий, ніщо не забуде». У схваленій його учасниками резолюції пропонувалося встановити День національної жалоби, увічнити пам'ять жертв масових розстрілів у Биківні під Києвом та інших місцях, Голодомору 1932–1933 рр., повернути конфісковане у репресованих та їхніх родин майно тощо. У вересні 1990 р. товариство організувало й провело у Києві міжнародний симпозіум «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні».

За ініціативи Київського та Львівського осередків «Меморіалу» розгорнулася переоцінка багатьох подій історії України. Так, відновлювалася правда про національну символіку, діяльність І. Мазепи, В. Грушевського, С. Петлюри тощо, з нових, незаідеологізованих позицій аналізувалися дії Української Центральної Ради, Української галицької армії, Української головної визвольної ради, ОУН, УПА та інших організацій, що брали участь у національно-визвольному русі.

- ▶ Які громадські організації намагалися заповнити «білі плями» в історії України і довести правду про минуле населенню?

3. Формування національних громадських організацій і об'єднань

Ослаблення контролю партійно-радянських органів над суспільним життям сприяло радикалізації політичної ситуації в Україні. Одним з її проявів стало виникнення національних громадських організацій загальноукраїнського масштабу.

У липні 1988 р. Українську громадську групу сприяння виконанню Гельсінських угод реорганізували в організацію республіканського масштабу — Українську Гельсінську спілку (УГС). Її керівником заочно обрали Л. Лук'яненка, котрий до грудня того самого року перебував у засланні. Спілка вимагала реалізації права української нації на самовизначення, легалізації Української греко-католицької (УГКЦ)

Учасники «Товариство Лева»

та Української автокефальної православної (УАПЦ) церков тощо. Стосовно державності України, то спочатку організація висувала ідею перетворення СРСР на конфедерацію союзних республік, а потім заявила про необхідність виходу України зі складу Союзу і проголошення її незалежності.

Улітку 1989 р. обласні філії УГС розпочали роботу в регіонах зі створення Спілки незалежної української молоді (СНУМ). За задумом ініціаторів вона повинна була стати організацією, котра, спираючись на релігійні й народні традиції, виховувати молодь в дусі відданості справі побудови незалежної Української держави.

Наприкінці 1989 р. у Києві виникла ще одна, незалежна від владних структур, загальнореспубліканська молодіжна організація — Українська студентська спілка (УСС).

Документи розповідають

Із «Заклику секретаріату Української студентської спілки до українського студентства»

УСС — передусім профспілкорова структура. Ми створювали її такою цілком свідомо, вбачаючи у цьому єдиний шлях до радикалізації монополізованого східноукраїнського студентства. Але УСС не збирається уникати політичної діяльності.

Більшість членів УСС перебуває на національно-демократичних позиціях, що обумовлює кінцеву мету УСС в політичній сфері — досягнення державної незалежності України шляхом відокремлення від СРСР.

- Що УСС визначало своєю метою?
- Як, на вашу думку, члени УСС збиралися, надавши своїй організації характеру профспілкової структури, боротися за радикалізацію східноукраїнського студентства?

УСС розгорнула активну діяльність серед студентства, вимагаючи від владних органів забезпечення гуртожитками усіх охочих, виплати гарантованих стипендій усім студентам у розмірі, не нижчому від прожиткового мінімуму, запровадження прямих, з участю представників студентів, виборів ректорів, деканів та інших посадовців тощо. Поряд з цим висувалися вимоги деполітизації навчального процесу, — скасування партійних і комсомольських комітетів у вищих навчальних закладах, передачу функцій комсомольських комітетів асоціаціям молодіжних організацій, ліквідацію обов'язкового викладання марксизму-ленінізму і державних іспитів з цієї дисципліни.

Однією з важливих форм впливу неформальних громадських об'єднань на суспільні процеси в республіці стала так звана «*мітингова демократія*». У 1988 р.

Політичний мітинг в Калуші під синьо-жовтими прапорами. 1989 р.

у Львові, Києві і Хмельницькому відбулися перші в Україні за радянських часів несанкціоновані владою масові збори. 26 квітня 1988 р. в річницю Чорнобильської катастрофи в Києві пройшла перша незалежна екологічна демонстрація. Політичних гасел її учасники не висували, але міліція розігнала демонстрантів, а найактивніших заарештувала. 13 червня під час установчих зборів Товариства української мови у Львові відбувся перший в Україні багатотисячний політичний мітинг.

13 листопада в Києві організували перший масовий мітинг, присвячений екологічним проблемам. У ньому взяло участь близько 20 тис. осіб.

Усього до травня 1989 р., за офіційними даними, в Україні було подано 279 заяв на проведення вуличних зборів й організовано 72 несанкціоновані мітинги. Цей період отримав назву «**мітингова демократія**».

► Чому 1989 р. називають періодом «мітингової демократії»?

4. Виникнення і початок діяльності Народного руху України

У 1988 р. в Україні, як і в республіках Балтії, стала набувати популярності ідея створення нового масового громадського об'єднання у вигляді народного фронту на підтримку «перебудови». Появу такої організації започаткувала створена київською організацією Співки письменників України «Ініціативна група сприяння перебудові», очолювана І. Драчем. Навесні 1989 р. в областях республіки стали утворюватися регіональні осередки Руху.

8–10 вересня 1989 р. у Києві відбувся установчий з'їзд **Народного руху України за перебудову**. На нього прибули 1109 делегатів від 1247 первинних груп. Близько половини учасників з'їзду представляли західні області республіки. Головою Руху на з'їзді обрано письменника І. Драча.

На з'їзді схвалили програму Народного руху. У ній новостворена організація характеризувалася як *«масовий громадсько-політичний рух республіки, що виступає за «докорінне оновлення суспільства»*. Головною метою діяльності визначалася побудова демократичного і гуманного суспільства, досягнення справжнього народовладдя, добробуту народу, умов для гідного життя людини. Разом з цим Рух заявляв, що виступає за відродження і всебічний розвиток української нації при одночасному забезпеченні національно-культурних потреб усіх етнічних груп населення республіки. Стосовно державного майбутнього України, то у зв'язку з його різним баченням учасниками з'їзду в програму включили компромісне формулювання про створення суверенної Української держави, котра будуватиме стосунки з іншими республіками СРСР на основі нового союзного договору. Заявлялося також про необхідність досягнення економічної самостійності України.

Перша велика громадська акція, організована Народним рухом, відбулася *21 січня 1990 р.*, коли проводили масштабний захід *«Українська хвиля»* — *«живий ланцюг»* на честь відзначення Акта злуки УНР та ЗУНР 22 січня 1919 р. Сотні тисяч громадян вийшли в цей день у визначений час, взявшись за руки, на трасу Львів—Київ. Завдяки цій акції мільйони громадян вперше дізналися про приховуваний за радянських часів акт воз'єднання українських земель у роки національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

У жовтні 1990 р. відбулися Другі Всеукраїнські збори Народного руху. На цей час членами згаданої організації були 633 тис. громадян республіки, а про її підтримку заявляли 5 млн осіб. Учасники з'їзду схвалили документи, в яких

Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову. Вересень 1989 р.

заявили, що «запобігти національній катастрофі неможливо без зміни політичної системи, усунення монополії Комуністичної партії й утвердження політичного й економічного плюралізму». У зв'язку з цим із назви Народного руху України усунули слова «за перебудову» як свідчення підтримки ним офіційного курсу КПРС. Своєю головною метою Рух проголосив відтепер боротьбу за здобуття ненасильницькими методами незалежності України і створення демократичної республіки.

- Коли виник Народний рух України за перебудову? Яку мету діяльності він проголошував?

5. Початок та проблеми релігійного відродження

На середину 1980-х рр. в Україні легально діяли близько 4 тис. релігійних громад (парафій), що представляли Російську православну церкву (РПЦ). Близько половини з них існувало в західних областях, де рівень релігійності був вищим за інші. Утворилися вони на місці греко-католицьких парафій, ліквідованих у 1946 р.

Зрушення у ставленні до церкви започаткував лист Папи Римського до М. Горбачова з проханням про легалізацію Української греко-католицької церкви. Відчувши можливість відновити свою діяльність, греко-католицькі громади західних областей України стали надавати до органів влади прохання про реєстрацію. Усього у 1988 р. надійшло 38 заявок. Однак керівництво республіки не поспішало їх задовольняти.

У травні 1989 р. шестеро греко-католицьких єпископів і священників розпочали в центрі Москви голодування, протестуючи проти небажання української влади розмовляти з ними. Кардинал УГКЦ М. Любачівський, що перебував в еміграції, закликав вірних підтримати цю акцію. Близько 150 тис. західноукраїнських греко-католиків відгукнулися на цей заклик і взяли участь у церковних службах в краю. Це продемонструвало владі реальну підтримку УГКЦ в республіці.

23 січня 1990 р. у Львові відбувся собор УГКЦ, що проголосив рішення псевдособору 1946 р. недійсним і відновив діяльність Української греко-католицької церкви. У березні 1991 р. до України повернувся кардинал УГКЦ М. Любачівський. На початок 1991 р. в республіці було зареєстровано 2001 греко-католицьку громаду.

У лютому 1989 р. в Києві утворився Ініціативний комітет відновленої Української автокефальної православної церкви. Однак його діяльність не спиралася на таку народну підтримку, як у греко-католиків. До того ж додавався опір цій ідеї як світської влади, так і влади РПЦ в Україні. У серпні 1989 р. у Львові утворилася перша в Україні громада УАПЦ з вірян, котрі вийшли з підпорядкування РПЦ. Поступово кіль-

«Живий ланцюг» в Калуші. 1990 р.

*Марш за легалізацію УГКЦ у Львові.
Липень 1989 р.*

кість автокефальних громад в республіці зростала — у січні 1990 р. їх вже налічувалося понад 200, а на початок 1991 р. — 939.

У січні 1990 р. РПЦ, враховуючи політичну і релігійну ситуацію в Україні, пішла на поступки своїм громадам в республіці. Вона дозволила їм виділитися в окрему адміністративну одиницю, підпорядковану РПЦ — Українську православну церкву (УПЦ). Однак надати УПЦ автокефалію, тобто право обирати свого владику на власних церковних соборах, Московський патріархат відмовився.

Також зросла кількість прихильників й інших конфесій. Легалізували свою діяльність і протестантські церкви. У 1990 р. відновили діяльність Союз баптистів України, Всеукраїнський Союз християн віри євангельської (п'ятидесятників), Українська уніонна конфедерація адвентистів сьомого дня тощо.

Не оминуло релігійне відродження і прихильників ісламу (найбільше їх прихильників було на Сході України та в Криму).

- ▶ Які церкви відродили свою діяльність в Україні наприкінці 1980-х рр.?

Висновки

- ▶ Лібералізація суспільного життя сприяла активізації національного руху в Україні. Важливим кроком у подоланні русифікації та її наслідків стало ухвалення Закону «Про мови в Українській РСР».
- ▶ Завдяки гласності почали розкриватися невідомі й замовчувані сторінки розвитку радянського суспільства та історії України. У цей час в республіці з'являються численні неформальні організації. Їхня діяльність сприяла пробудженню політичної активності населення України. Непересічне значення для суспільно-політичної ситуації в республіці мала поява Народного руху України за перебудову. З часом ця неформальна організація, започаткована київськими письменниками, перетворилася на масове громадське об'єднання, що відіграло важливу роль у виникненні незалежної України і розбудові її державності.
- ▶ Активізація національного руху в «перебудові» яскраво виявилась у релігійному житті. Складовою тогочасного українського відродження стала боротьба за відновлення Української греко-католицької і Української автокефальної православної церков.

Запитання і завдання

1. Обговоріть у групах. Ситуацію з українською мовою в республіці представники тогочасної творчої інтелігенції України називали «мовним Чорнобилем» або «духовним Чорнобилем». Поясніть, як ви це розумієте. Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
2. Як відбувалася боротьба за зміну становища української мови?
3. Охарактеризуйте перебіг боротьби за подолання «білих плям» в історії України.
4. Який статус закріплювався за українською мовою Законом «Про мови в Українській РСР»?
5. Охарактеризуйте виникнення і початок діяльності Народного руху України.
6. Як відбувалося релігійне відродження в республіці в цей період? Які були його причини?
7. Чому відновленню УГКЦ та УАПЦ в республіці чинили опір як радянська влада, так і РПЦ?
8. Що зумовило поширення протестантських церков?
9. Складіть розгорнутий план «Здобутки українського національного руху в період «перебудови».

§ 18. Розгортання національно-визвольного руху в Україні. Початок формування багатопартійної системи

Основні поняття і терміни

політична партія, багатопартійність, демплатформа.

Основні дати

березень 1989 р. — вибори народних депутатів СРСР; травень–червень 1989 р. — Перший з'їзд народних депутатів СРСР; жовтень 1989 р. — утворення Української національної партії, яка стала першою, що заявила про своє існування; березень–травень 1990 р. — вибори до ВР УРСР і місцевих рад.

1. Передумови виникнення багатопартійності в Україні

Наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. в республіці розпочалося формування багатопартійної системи. Це стало свідченням розгортання процесів демократизації суспільного життя, оскільки легальна діяльність відмінних за ідейними засадами політичних партій є невід'ємною ознакою демократичної країни. Багатопартійність відіграє там роль соціального амортизатора, котрий дозволяє враховувати суспільну думку і розв'язувати виникаючі суперечності в межах забезпеченого рамками законів політичного життя.

Основними передумовами формування багатопартійності в Україні стали:

- падіння авторитету КПРС і, відповідно, КПУ в республіці. Це було пов'язано як зі зневірою в комуністичній ідеології, так і з усвідомленням значною частиною населення нездатності комуністичної партії виконувати керівну роль, яку вона закріпила за собою.
- виникнення в українському суспільстві доволі значної кількості осіб, опозиційно налаштованих до офіційної компартійної ідеології, що прагнули отримати можливість впливати на політичне життя республіки.
- перші демократичні вибори депутатів на З'їзд рад СРСР (1989 р.) та до Верховної Ради УРСР (1990 р.).

Правову основу для формування багатопартійності заклав позачерговий 3-й з'їзд народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), що вніс зміни до Конституції СРСР, скасувавши, зокрема, й шосту статтю про керівну і спрямовуючу роль КПРС. У жовтні 1990 р. ухвалили закон СРСР «Про громадські об'єднання». У жовтні 1990 р. Верховна Рада УРСР скасувала шосту статтю Конституції УРСР, де закріплювалася «керівна і спрямовуюча роль КПРС» у розвитку країни.

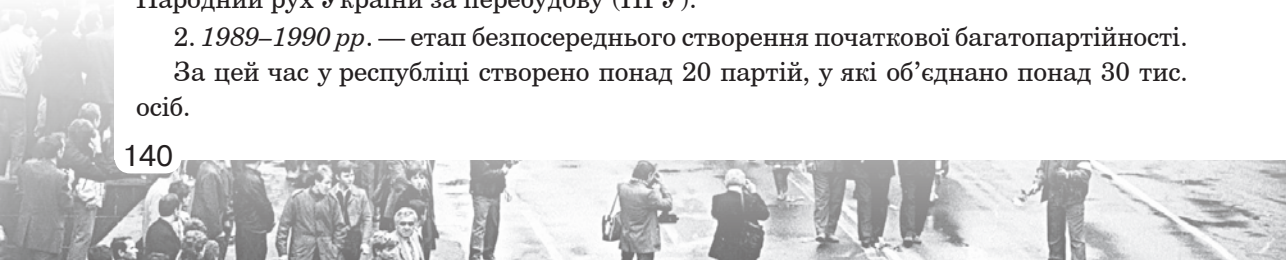
В історії становлення багатопартійності виокремлюють три етапи:

1. 1988–1989 рр. — створення умов багатопартійності.

Створення опозиційних до КПРС неформальних об'єднань та рухів, що пізніше трансформувалися в політичні партії. У цей час в Україні розгортають активну діяльність Українська демократична спілка (УДС), пізніше перейменована в Українську народно-демократичну лігу (УНДЛ), Українська гельсінська спілка (УГС), Народний рух України за перебудову (НРУ).

2. 1989–1990 рр. — етап безпосереднього створення початкової багатопартійності.

За цей час у республіці створено понад 20 партій, у які об'єднано понад 30 тис. осіб.

3. *Початок 1991 р. — серпень 1991 р.* — кардинальні зміни в становленні багатопартійності. Розвал, а згодом і заборона діяльності КПУ після спроби державного перевороту в Москві ДКНС (рос. ГКЧП) 19–21 серпня 1991 р. у зв'язку з доказами про підтримку керівництвом КПУ заколоту.

Виникнення, становлення та утвердження політичних партій, тобто процес їх конституювання, контроль державних інституцій. Партійні формування обов'язково повинні мати нормативні документи (статут, програму), відповідну кількість членів, первинних організацій (не тільки в столиці, а й в областях, містах, районах) тощо. Реєструються політичні партії Міністерством юстиції України. На момент проголошення незалежності зареєстрували понад 20 політичних партій різного спрямування та орієнтації: праві, ліві, центристські, релігійні, економічні, екологічні тощо. Існувала і доволі велика кількість молодіжних об'єднань, у тому числі й політичних.

► Які причини формування багатопартійності в УРСР?

2. Національно-демократичний напрямок

У жовтні 1989 р. у Львові відбувся установчий з'їзд першої зі створених в цей час у республіці політичних партій — Української національної партії (УНП). У своїх програмних документах її засновники заявили, що не визнають створення УРСР, союзний договір 1922 р. і чинну Конституцію. Діючи в УРСР органи влади вони вважали «колоніальною адміністрацією». Можливість подальшого розвитку суспільства соціалістичним шляхом УНП заперечувала. На думку її членів, необхідно було боротися за «відновлення УНР, проголошеної Центральною Радою в січні 1918 р., у її етнографічних кордонах». Кількість членів УНП на початок 1991 р. налічувала 150 тис. осіб.

Наприкінці квітня 1990 р. Українська Гельсінська спілка на з'їзді у Києві реорганізувалася в Українську республіканську партію (УРП). Першим головою партії став Л. Лук'яненко. УРП виступала за створення незалежної соборної України, котра єдина здатна забезпечити для народу економічне і культурне відродження, утвердження демократії і громадянського суспільства. Способом для досягнення цього вона вважала розробку нової конституції, запровадження республіканського громадянства, схвалення нового закону про вибори, здійснення розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову.

У лютому 1991 р. теоретики УРП заявили, що їхня партія є прибічницею ідеології демократичного націоналізму й першочерговим завданням вважають боротьбу за національне визволення.

У квітні 1990 р. на установчому з'їзді у Львові утворилася Українська християнсько-демократична партія. Її метою було досягнення «повної політичної незалежності України, ліквідації існуючої колоніальної структури, виведення іноземних військ». Наголошувалося на забезпеченні внутрішнього і міжнародного правового захисту українців. Так, УХДП виступала за надання культурної автономії українцям на території усього СРСР. Вважалося також необхідним відновити національну українську символіку,

Лідери УГС Левко Лук'яненко і Вячеслав Чорновіл

ліквідувати наслідки насильницької русифікації й повернути реальні права українській мові.

Економічна програма УХДП передбачала перехід до ринкової економіки, ліквідацію колгоспів і передачу землі селянам, запровадження власної грошової одиниці, досягнення економічної самостійності та ін.

Наприкінці квітня 1990 р. у Львові відбулася установча конференція Української селянської демократичної партії (УСДП). Ініціатором її створення був письменник С. Плачинда. Партія базувалася, за його задумом, на засадах «сучасного українського націоналізму», який повинен був стати «державною ідеологією». У програмних документах УСДП проголошувала своєю метою боротьбу «за незалежну самостійну Українську народну державу», різноманітність форм власності, затвердження ринкової економіки і перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав. Одним зі своїх головних завдань партія визначила створення дієвого механізму захисту соціально-економічних і політичних прав селянства.

- ▶ Які партії формували національно-демократичний напрямок?

3. Ліберально-демократичний напрямок

У травні 1990 р. в Києві зібрався установчий з'їзд для створення Соціал-демократичної партії України. На ньому пролунали заяви про намір поєднати кращі традиції української соціал-демократії початку ХХ ст. і світової соціал-демократії кінця ХХ ст. Було висунуто нове, за твердженням промовців, розуміння української соціал-демократії, в основі якого повинні бути соціальні реформи, створення ефективної економіки і здійснення на її основі сильної соціальної політики. Однак вже на установчому з'їзді виявилися суттєві розбіжності у розумінні засад української соціал-демократії. Унаслідок цього відбулося формування одразу двох партій — власне Соціал-демократичної партії України (СДПУ) та Об'єднаної соціал-демократичної партії України (ОСДПУ).

СДПУ проголошувала, що виступає за відновлення державності України, передбачала можливість її федеративного устрою, як об'єднання всіх українських історико-етнографічних регіонів з наданням їм широкого місцевого самоврядування. Розв'язання проблеми кримських татар вбачалося у наданні Криму права на самовизначення. Наголошувалося, що українські соціал-демократи відкидають марксизм й відроджуватимуть принципи ідеологічного плюралізму та терпимості. В економічній сфері партія виступала за впровадження дієвої соціальної політики на основі динамічної економіки.

ОСДПУ заявляла про необхідність створення сприятливого клімату для розвитку різних форм власності в економіці. При цьому держава повинна здійснювати регулювання її розвитку для забезпечення соціального захисту населення.

Наприкінці червня 1990 р. у Києві відбулася науково-практична й установча конференція Київської ліберально-демократичної асоціації. На ній обговорили і затвердили програмні засади майбутньої Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ). Українські ліберальні демократи виступали за побудову вільної незалежної Української республіки, котра повинна була утворитися в результаті волевиявлення її громадян на всеукраїнському референдумі.

У проекті програми наголошувалося, що своєю головною метою ліберали вважають забезпечення прав і свобод людини, захист особистості та сім'ї, головних соці-

альних цінностей, приватизацію в економіці, деполітизацію в освіті, деідеологізацію в науці та культурі. Зазначалося, що, на думку лібералів, соціалістичний напрямок розвитку суспільства неприйнятний, оскільки «соціалізм несумісний з гуманізмом і демократією».

У вересні 1990 р. в м. Терехівці на Тернопільщині проголосили про створення Демократичної партії України (*ДемПУ*). Вона виступала за ринкову економіку, рівноправність усіх форм власності, свободу економічної діяльності. Головною метою, як зазначалося в статуті, було здобуття Україною державної незалежності.

У вересні 1990 р. на установчому з'їзді в Києві утворилася Партія зелених України (*ПЗУ*). Своєю головною метою вона проголосила захист довкілля та самої людини від згубного впливу техногенних факторів, заборону атомної енергетики, перетворення України в без'ядерну державу. Обстоювалася необхідність боротьби за право життя в екологічно безпечному середовищі, як передумову фізичного і духовного відродження українського народу.

На початку грудня 1990 р. на установчому з'їзді у Києві група прибічників реформ зі складу КПУ, що об'єднувалася там у Демократичну платформу, утворила Партію демократичного відродження України (*ПДВУ*). Вона виступала за створення в Україні демократичної держави з ринковою економікою, де будуть забезпечені принцип суверенності особи, гарантії прав і свобод людини. На думку ПДВУ, СРСР повинен був розпастися, а Україна стати незалежною державою у вигляді федерації земель, з президентом і двопалатним парламентом.

- ▶ Які партії стали основою ліберально-демократичного напрямку в політичному спектрі України?

4. Комуністичний (соціалістичний) напрямок

Комуністична партія України в цей період намагалася зберегти в своїх руках владу і контроль над усіма сферами життя республіки. Чисельність КПУ становила 2964 тис. осіб. Однак, як вже зазначалося, її авторитет в Україні постійно знижувався. Дедалі зрозумілішим для всіх ставало, що партія відстає від процесів демократизації суспільного життя і потребує реформування, але керівництво КПУ ухилялося від цього і не пропонувало жодних кардинальних змін рядовим комуністам. У 1990 р. відбувся ХХVIII з'їзд КПУ, делегати якого обмежилися заявами про необхідність розширення самостійності КПУ, підтримку утвердження державного суверенітету України в складі СРСР, прискорення «перебудови» в усіх сферах життя суспільства. Новим першим секретарем ЦК КПУ обрали *С. Гуренка*.

Реформаторів на ХХVIII з'їзді КПУ представляла так звана «Демократична платформа». Вона обстоювала свободу фракцій, пропонувала здійснити деполітизацію державних установ, армії, КДБ та МВС тощо. Однак усі ці вимоги відкинули, а представника Демплатформи навіть не включили до списку для голосування під час виборів но-

С. Гуренко, останній перший секретар ЦК КПУ

вого складу ЦК КПУ на з'їзді. Унаслідок цього прибічники реформ залишили КПУ й розпочали підготовку до заснування нової партії ПДВУ.

У жовтні 1991 р. у Києві відбувся установчий з'їзд Соціалістичної партії України. До неї увійшли переважно колишні члени забороненої 30 серпня цього ж року КПУ. Очолив партію О. Мороз. Партія визначала себе як лівоцентристська, що є соціалістичною й ґрунтується на ідеях «очищеного марксизму-ленінізму». Боротися за владу вона збиралася виключно конституційним і парламентським способами. Своєю метою вона проголосила побудову незалежної України в складі Союзу Суверенних Держав, що мав виникнути на руїнах СРСР.

- Чому ліві партії стрімко втрачали вплив у суспільно-політичному житті України?

Висновки

- Розгортання «перебудови» сприяло лібералізації суспільно-політичного життя України. У цих умовах розпочався процес політичної структуризації суспільства і створення політичних партій різної ідейної спрямованості. В результаті цього у політичному спектрі республіки виникають національно-демократичний, ліберально-демократичний і комуністичний (соціалістичний) напрямки.
- Переважна більшість новостворених українських політичних партій на цьому етапі мала доволі слабку теоретичну базу і невизначеність у поглядах на чимало питань майбутнього України. Вони не мали чітко визначеної соціальної бази, на підтримку якої розраховували, були нечисленними за складом, слабкими у матеріальному і організаційному планах. Проте саме з їхньою діяльністю пов'язувалося політичне майбутнє України.

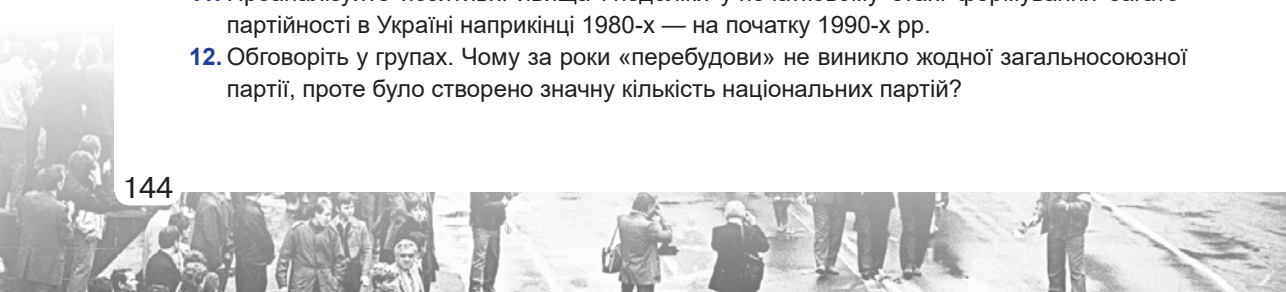

Запитання і завдання

1. Якими були передумови виникнення багатопартійної системи в Україні?
2. Як відбувалося формування національно-демократичного напрямку в політичному житті тогочасної України?
3. Чому з 1990 р. відбувається стрімке скорочення чисельності КПУ?
4. У яких умовах відбувалося становлення багатопартійності в Україні?
5. Коли утворилася Українська національна партія?
6. Хто був першим головою Української республіканської партії?
7. Коли утворилася Партія зелених України?
8. Охарактеризуйте процес становлення ліберально-демократичних сил в республіці.
9. Порівняйте шляхи розвитку, які пропонувалися країні українськими націонал-демократами і ліберал-демократами.
10. Складіть таблицю «Становлення багатопартійності в Україні».

Назва партії	Дата виникнення	Напрямок	Основні програмні засади

11. Проаналізуйте позитивні явища і недоліки у початковому етапі формування багатопартійності в Україні наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр.
12. Обговоріть у групах. Чому за роки «перебудови» не виникло жодної загальносоюзної партії, проте було створено значну кількість національних партій?

§ 19. Суверенізація УРСР. Проголошення незалежності України

Основні поняття і терміни

референдум, союзний договір, Декларація про державний суверенітет УРСР, демократичні вибори, «Група 239», ДКНС (рос. ГКЧП), Акт проголошення незалежності України, Президент України, СНД.

Основні дати

березень 1990 р. — вибори до ВР УРСР; 16 липня 1990 р. — схвалення Декларації про державний суверенітет України; 23 липня 1990 р. — обрання Головою ВР УРСР Л. Кравчука; 3 серпня 1990 р. — Закон УРСР «Про економічну самостійність»; жовтень 1990 р. — «Революція на граніті»; лютий 1991 р. — Верховна Рада ухвалила постанову про відновлення автономії Криму; 17 березня 1991 р. — Всесоюзний референдум; 19–21 серпня 1991 р. — спроба державного перевороту в СРСР; 24 серпня 1991 р. — схвалення Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України; 1 грудня 1991 р. — Референдум і вибори Президента України.

1. Вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р. і початок її діяльності

Восени 1989 р. до закону про вибори у Верховну Раду УРСР і до місцевих рад внесли важливі зміни. Відповідно до них виборці обирали депутатів Верховної Ради УРСР і місцевих рад на прямих і рівних виборах. При цьому на одне місце могла висуватися будь-яка кількість кандидатів у депутати. Виборці також отримали можливості вільного обговорення виборчих програм кандидатів і контролю процесу підрахунку голосів.

У листопаді 1989 р. опозиційні компартійно-радянським структурам сили сформували для участі у виборчій кампанії **Демократичний блок**. До його складу увійшли 43 громадські організації, серед яких були осередки Народного руху, «Меморіал», Українська Гельсінська спілка, Товариство української мови ім. Т. Шевченка, «зелені» та ін. Демократичний блок виступав за досягнення суверенітету України, створення багатопартійної системи, розробку нової конституції, реальну свободу віросповідання, забезпечення відродження українського народу і національних меншин, рівноправність усіх форм власності.

4 березня 1990 р. провели вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Вони засвідчили те, що в українському суспільстві відбулося політичне розмежування. У західних областях республіки — Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській — переконливу перемогу здобув Демократичний блок, за кандидатів якого проголосували 85 % виборців. В усіх інших областях перемогли кандидати від партійно-державного апарату.

У Верховній Раді УРСР, склад якої оновився на 90 %, дві третини з 450 депутатських місць здобули представники компартійно-радянської номенклатури, керівники промислових підприємств і голови колгоспів. Одну третину депутатських мандатів у Раді отримав Демократичний блок. 15 травня 1990 р. новообрана Верховна Рада УРСР вперше почала працювати як парламент, на постійній основі. У ході її роботи сформувалися два блоки депутатів — парламентська більшість і опозиція. Депутати більшості

Олександр Мороз,
голова СПУ

так званої «**групи 239**» утворили блок «За суверенну Радянську Україну», головою якого став О. Мороз, а опозиційні сили — «Народну Раду», до якої увійшли 125 депутатів на чолі з академіком І. Юхновським.

Головою Верховної Ради, за пропозицією більшості, став перший секретар ЦК КПУ В. Івашко.

- ▶ Які наслідки виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР?

2. Декларація про державний суверенітет України

У цей період одним з найгостріших питань суспільного життя став суверенітет союзних республік, котрий проголошувався їхніми конституціями, але фактично ігнорувався союзним центром.

! **Суверенітет** — верховенство або незалежність держави, тобто її право на власний розсуд самостійно вирішувати всі внутрішні й зовнішні політичні проблеми без втручання інших держав, організацій.

У листопаді 1988 р. Декларацію про суверенітет першою серед радянських республік прийняла Естонія. Аналогічні рішення схвалили пізніше Верховні Ради Латвії і Литви. У червні 1990 р. Декларацію про державний суверенітет прийняла Верховна Рада Російської Федерації. Приклад російських парламентарів спонукав до дій депутатів Верховної Ради.

28 червня 1990 р. Верховна Рада УРСР розпочала розгляд питання про державний суверенітет республіки. У його ході виявилось, що це доленосне для України питання підтримує більшість членів парламенту — як від опозиції, так і від «групи 239».

16 липня 1990 р. поіменним голосуванням переважна більшість депутатів Верховної Ради схвалила **Декларацію про державний суверенітет України**. Проти висловилося чотири депутати, один — утримався.

Документи розповідають

3 Декларації про державний суверенітет України

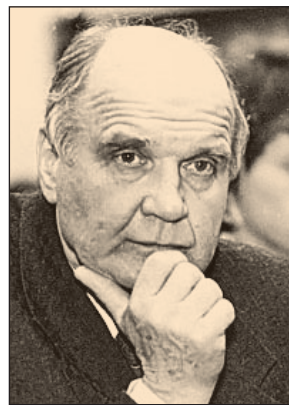
II. Народовладдя. Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України. Народ України є єдиним джерелом влади в Республіці...

III. Державна влада. Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя. Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території...

IV. Громадянство Української РСР. Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР...

V. Територіальне верховенство. Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території. Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

VI. Економічна самостійність... Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України. Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, ...весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою сувере-

Ігор Юхновський, голова «Народної Ради»

нітету Республіки і використовується з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян...

VIII. Культурний розвиток. Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека. Українська РСР має право на власні Збройні Сили... Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території республіки... Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини. Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами...

➤ Як відповідно до змісту Декларації визначався суверенітет України?

➤ У чому полягало історичне значення схвалення Декларації про державний суверенітет України?

Після ухвалення Декларації про державний суверенітет України Верховна Рада обрала своїм головою другого секретаря ЦК КПУ Л. Кравчука.

Важливим кроком у реалізації Декларації стало ухвалення Закону УРСР «Про економічну самостійність» (3 серпня 1990 р.).

Цей документ проголошував самостійність України у визначенні економічного статусу й стратегії соціально-економічного розвитку, форм і методів господарювання та управління суспільним виробництвом. Суттєво важливими стали положення про самостійне здійснення фінансово-бюджетної, грошово-кредитної, цінової, інвестиційної, науково-технічної і зовнішньоекономічної політики.

- ▶ Що стало поштовхом до проголошення Декларації про державний суверенітет України?
- ▶ Чи мала УРСР необхідні умови для успішного самостійного економічного розвитку?

3. Поглиблення політичного протистояння. Провал спроб збереження СРСР

У Верховній Раді парламентська більшість, схваливши Декларацію про державний суверенітет, не поспішала здійснювати подальші кроки з її реалізації.

Друга сесія Верховної Ради УРСР розпочала роботу 1 жовтня 1990 р. Майже одразу на перебіг подій у стінах парламенту стала впливати хвиля мітингів і протестів, що охопила в цей час республіку. **2 жовтня** на площі Жовтневої революції (Майдані Незалежності) у Києві розпочали голодування представники українського студентства. За характером висунутих вимог їхній протест мав політичну спрямова-

Зал засідань Верховної Ради УРСР під час ухвалення Декларації про державний суверенітет України

ність. Акція тривала до 17 жовтня. Голодуючих підтримали масовими демонстраціями студенти Києва. Верховна Рада розглянула вимоги протестувальників і схвалила постанову, яка гарантувала виконання вимог учасників протесту: недопущення підписання нового Союзного договору; перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі не пізніше весни 1991 року; повернення на територію УРСР українських солдатів, а також забезпечення проходження військової служби юнаками-українцями винятково на території республіки; націоналізація майна Компартії України та ЛКСМУ; відставка голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола. Однак завдяки політичним маневрам Л. Кравчука задоволено було фактично тільки одну вимогу — у відставку відправили В. Масола. У середині листопада новим головою Ради Міністрів став В. Фокін. Ці події увійшли в історію як «**Революція на граніті**».

*Табір голодуючих студентів.
Жовтень 1990 р.*

Документи розповідають

Співорганізатор студентського виступу О. Доній про «Революцію на граніті».

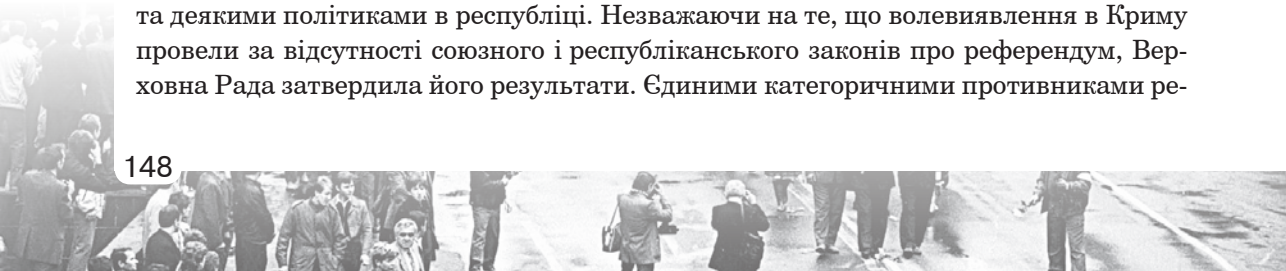
«Під тиском визвольного руху Верховна Рада настільки перелякалась, що була змушена відставити прем'єра. Він не був важливий для нас, але це був символ здачі, слабкості... Це означало, що комуністична влада впала, а демократичне суспільство переможе... До того часу всі мітинги і демонстрації нічим не закінчувались».

- Про що свідчили результати «Революції на граніті»?
- Чи могли студенти домогтися реалізації всіх своїх вимог?

Важливе значення мало ухвалення Верховною Радою 24 жовтня Закону «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Відповідно до нього з тексту Конституції вилучалася ст. 6 «про керівну роль Комуністичної партії», визначалися умови діяльності різних політичних партій.

Наступним кроком на шляху вдосконалення системи державної влади в республіці став Закон «Про місцеві ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування», за яким обласні, районні, міські, сільські та селищні районні ради отримали самостійність у вирішенні питань місцевого значення у межах своїх повноважень.

Тим часом прокомуністичні і проросійські сили організували в Криму референдум. 12 лютого 1991 р. за його результатами відбулося відновлення Кримської Автономної Радянської Республіки. Верховна Рада УРСР виявила виваженість і повагу до волевиявлення мешканців півострова. Завдяки цьому вона запобігла використанню «кримського питання» у нагнітанні негативного ставлення до її дій у Москві та деякими політиками в республіці. Незважаючи на те, що волевиявлення в Криму провели за відсутності союзного і республіканського законів про референдум, Верховна Рада затвердила його результати. Єдиними категоричними противниками ре-

ферендуму були кримські татари, які з кінця 1980-х рр. стали активно повертатися на батьківщину.

У 1990 р. — першій половині 1991 р. чимало дискусій у Верховній Раді спричинило обговорення нового проекту Союзного договору, що пропонувався керівництвом СРСР радянським республікам. Палітра думок була доволі широкою. Депутати більшості наголошували на неможливості самостійного існування України поза Радянським Союзом й перевагах входження до оновленого Союзу. Частина депутатів, не відкидаючи повністю ідеї вступу республіки до Союзу, наголошували, що це повинно відбутися лише на умовах Декларації про державний суверенітет України, якій проект нового Союзного договору суперечив. Так, у ньому проголошувалася верховенство союзного законодавства над республіканським. Частина опозиційних депутатів взагалі категорично відкидали можливість участі України у новому Союзі.

Керівництво СРСР й особисто М. Горбачов, прагнучи утримати союзні республіки (котрі тяжіли до унезалежнення) під контролем центру, вирішив безпосередньо скористатися підтримкою населення країни через всенародний референдум. На нього виносилося запитання: *«Чи вважаєте ви необхідним збереження Союзу Радянських Соціалістичних Республік як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності?»* Була висока вірогідність, що таке формулювання, фактично залишаючи свободу дій для центру, здобуде підтримку народу. У такій ситуації, за висловом сучасників цих подій, Л. Кравчук обрав *«обережну..., але цілком результативну лінію поведінки»*, запропонувавши провести одночасно опитування громадян республіки. До загальносоюзного додавалося запитання *«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути у складі Союзу радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?»*

Референдум відбувся 17 березня 1991 р. На перше загальносоюзне запитання «Так» відповіли 70,2 % громадян України. На друге республіканське запитання схвальну відповідь дало 80,2 % осіб. У підсумку — результати референдуму в республіці вважали своєю перемогою як прихильники, так і противники Союзного договору. Однак висока підтримка населенням республіки Декларації про державний суверенітет України була безсумнівною. Спираючись на результати волевиявлення народу, на переговорах з укладення нового Союзного договору обстоювалася ідея створення «Співдружності» за зразком Європейського співтовариства.

У першій половині 1991 р. розгорнулася активна робота над проектом нової Конституції України, котра мала юридично закріпити положення Декларації про державний суверенітет.

У липні 1991 р., реалізуючи деякі ідеї, що визначилися як першочергові під час роботи над концепцією нової конституції, Верховна Рада схвалила закони «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про Президента Української РСР» та «Про вибори Президента Української РСР». Відповідно до них Україна повинна була стати за формою державного правління змішаною парламентсько-президентською республікою із доволі значними повноваженнями президента.

На третій сесії Верховна Рада також розглянула проект нового Союзного договору. Депутати його схвалили.

► Які ключові події політичної боротьби в Україні в 1990–1991 рр.?

4. Проголошення незалежності України

19 серпня 1991 р. група найближчих соратників М. Горбачова здійснила спробу усунення його від влади, вважаючи, що політика Президента СРСР негативно впливає на ситуацію в країні. Події «путчу 19–21 серпня 1991 р.», як його називають, завершилися цілковитою поразкою для його організаторів.

! **Путч** — переворот чи спроба державного перевороту, яку здійснює група осіб за задалегідь підготовленою змовою.

Голова Верховної Ради Л. Кравчук, дізнавшись про події у Москві, зайняв обережну, вичікувальну позицію. Після зустрічі з представником путчистів, командувачем Сухопутних військ СРСР генералом В. Варенниковим, Л. Кравчук усвідомлював відсутність контролю над розміщеними в республіці величезними збройними силами. Президія Верховної Ради, засідання якої розпочалося 19 серпня, поділилася на прибічників невизнання дій путчистів, до яких належали опозиціонери, і їх-

ніх противників з числа комуністів. Лише 20 серпня ввечері, коли ставало зрозумілим за подіями у Москві, що путч провалився, Президія Верховної Ради ухвалила заяву про невизнання дій організаторів перевороту в Україні.

Тим часом активізувалася громадськість республіки. Львівська, Івано-Франківська та Тернопільська обласні ради заявили про нечинність указів створеного путчистами Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) на їхній території. Об'єднані демократичні сили Харкова та представники трудових колективів ряду шахт Донбасу заявили про готовність до страйку. 20 серпня спільна нарада представників Народної ради і демократичних організацій України звернулася до Президії Верховної Ради з вимогою визнання утворення ДКНС антиконституційною акцією і скликання не пізніше 22 серпня позачергового засідання Верховної Ради.

24 серпня, коли путч провалився й у Москві перемогли демократичні сили, у Києві зібралася позачергова сесія Верховної Ради. З доповіддю про політичну ситуацію виступив Л. Кравчук, зі співповідями від більшості — О. Мороз, від опозиції —

Мітинг на підтримку проголошення незалежності України

Після голосування за Акт проголошення незалежності України в сесійну залу внесли величезний синьо-жовтий прапор. На передньому плані В. Чорновіл

І. Юхновський. Їх, незважаючи на відмінності у мотивах, об'єднувала думка про вжиття рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Фактично запропоноване ними означало утвердження незалежного статусу України.

Від імені Народної ради І. Юхновський запропонував проголосити акт, в якому мав бути зафіксований цей новий державний статус республіки. Проголошення Акта незалежності України пропонувалося підтвердити подальшим референдумом. Увечері **24 серпня 1991 р.** Верховна Рада ухвалила **Акт незалежності України** і призначила на **1 грудня** того ж року референдум на його підтвердження, що мав відбутися одночасно з виборами Президента України. Співавторами документа були Л. Лук'яненко та Л. Сандуляк.

Документи розповідають

Акт проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.)

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 р.;

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні;
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами;
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує незалежність України та створення самостійної української держави — України.

Територія України є неподільною і недоторканою. Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

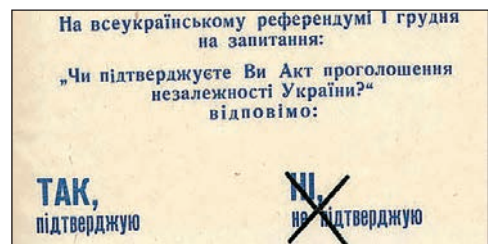
Верховна Рада України

- Чим у документі обґрунтовано право України бути незалежною державою?
- У чому полягає історичне значення цього Акта?

30 серпня, за підсумками роботи спеціальної комісії, що довела участь республіканського партапарату в путчі, Л. Кравчук підписав указ про заборону діяльності Комуністичної партії в Україні.

1 грудня 1991 р. відбувся **референдум**, на якому на запитання: «Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?» з 84,2 % громадян, що взяли участь у голосуванні від загальної кількості включених до списків, 90,3 % дали позитивну відповідь. Одночасно з цим відбулися вибори Президента України. Серед шести кандидатів на цю посаду перемогу здобув, отримавши 61,8 % голосів виборців, Л. Кравчук.

Події 1 грудня в Україні створили якісно нову ситуацію в усьому СРСР. 7–8 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі неподалік Мінська Президент РРФСР Б. Єльцин, Президент України Л. Кравчук і Голова Верховної Ради Білорусі С. Шушкевич заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права

Агітаційна листівка перед Всеукраїнським референдумом 1 грудня 1991 р.

та геополітична реальність припиняє існування і підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

6. Міжнародне визнання незалежності України

Від дня проголошення суверенності України постало питання її міжнародного визнання. Проте світові лідери і сусіди не поспішали з цим актом, хоча Україна з 1945 р. була членом ООН. Це можна пояснити небажанням псувати відносини з керівництвом ще існуючого на той час СРСР, і тим, що, на відміну від держав Балтії, законність входження яких до Союзу Захід ніколи не визнавав, Україна сприймалася, як складова СРСР. Величезне значення мало також проведення у балтійських республіках плебісцитів, більшість учасників котрих проголосувало за вихід зі складу СРСР. Тому питання про незалежність України винесли на перший в українській історії всенародний референдум. Саме народне волевиявлення повинно було поставити останню крапку в тривалому процесі становлення незалежної Української держави і продемонструвати всьому світові прагнення українців до самостійного економічного, політичного та духовного розвитку.

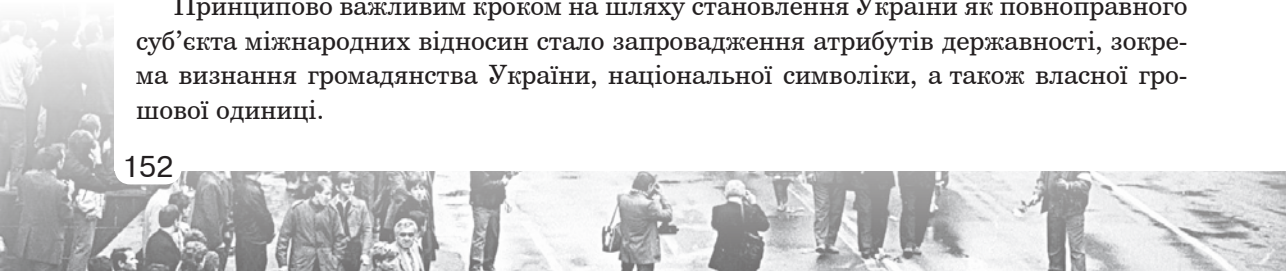
Міжнародне визнання України розпочалося відразу після референдуму. Хвиля визнання та встановлення дипломатичних відносин з іноземними державами була безпрецедентною. Вона засвідчила, що міжнародне співтовариство розглядає незалежну Україну як запоруку стабільності на теренах колишнього СРСР і гарантію незворотності демократичних процесів у Східній Європі. Вагоме значення у визнанні незалежної України у світі мало те, що країна обрала цивілізований і мирний шлях побудови суверенної держави.

Першою незалежність України офіційно визнала Республіка Польща. Це сталося 2 грудня 1991 р. Одночасно таке зробила і Канада. В останні дні 1991 р. Україну визнали всі держави «великої сімки». Це підтвердило остаточний перелом у позиції світової громадськості стосовно незалежності нашої держави. Почався процес стрімкого міжнародного визнання.

Після 1 грудня 1991 р. визнання відбувалося й на рівні міжнародних організацій; 30 січня 1992 р. Україна стала членом Ради з питань безпеки та співробітництва в Європі (тепер — Організація з безпеки та співробітництва в Європі), а 10 березня 1992 р. приєдналася до Північноатлантичної ради зі співробітництва (з 1998 р. — Рада євроатлантичного партнерства). За цей період укладено 35 двосторонніх міждержавних договорів і 88 міжурядових угод. Незалежна Україна стала повноправним членом світового товариства, важливим чинником системи міжнародних відносин.

Верховна Рада 5 грудня 1991 р. виступила зі Зверненням до парламентів і народів світу, де зазначалося: Українська держава буде неухильно дотримуватися норм міжнародного права, керуючись Загальною декларацією прав людини, міжнародними пактами про права людини, ратифікованими Україною, й іншими відповідними міжнародними документами. Було висловлено також намір приєднатися до Гельсінського Заключного акта, Паризької хартії та інших документів НБСЄ.

Принципово важливим кроком на шляху становлення України як повноправного суб'єкта міжнародних відносин стало запровадження атрибутів державності, зокрема визнання громадянства України, національної символіки, а також власної грошової одиниці.

Ці та інші акти молодого країни засвідчили появу на політичній мапі світу нової демократичної держави, готової зробити гідний внесок у збереження загальнолюдських цінностей і розвиток міжнародного співробітництва.

Хроніка національно-визвольного руху

Дата	Подія
1987–1988 рр.	Відновлення діяльності дисидентських організацій.
Червень 1988 р.	Перший багатотисячний мітинг у Львові під гаслами демократизації суспільства і синьо-жовтими прапорами.
Листопад 1988 р.	У Києві перша політична демонстрація і перший політичний страйк.
1988–1989 рр.	Поява і розгортання діяльності різноманітних неформальних організацій. Зародження багатопартійності.
1989 р.	Хвиля мітингів і демонстрацій під політичними гаслами.
15–30 липня 1989 р.	Страйк шахтарів, що охопив 193 шахти. Протестувальники висували як економічні, так і політичні вимоги.
Вересень 1989 р.	Увільнення В. Щербицького з посади першого секретаря ЦК КПУ. Установчий з'їзд Народного руху України за перебудову.
Жовтень 1989 р.	Ухвалення ВР УРСР Закону «Про мови в УРСР»
Січень 1990 р.	«Живий ланцюг» між Києвом і Львовом у день відзначення 71-річчя злуки УНР і ЗУНР.
Березень 1990 р.	Перші демократичні вибори до ВР УРСР.
16 липня 1990 р.	Прийняття ВР УРСР Декларації про державний суверенітет України.
30 вересня 1990 р.	100-тисячна маніфестація у Києві із закликом проведення «круглого столу» усіх політичних сил України.
2–7 жовтня 1990 р.	Голодування студентів на площі Жовтневої революції (тепер Майдан Незалежності) на підтримку низки політичних вимог: відставка уряду; надання Декларації про державний суверенітет України конституційної сили; оголошення нових виборів на багатопартійній основі; заборона військової служби громадянам України за її межами; націоналізація майна КПРС і ВЛКСМ на території республіки.
25–28 жовтня 1990 р.	II Всеукраїнські збори Народного руху України. Зміни програмних положень. Проголошення мети незалежності України, розбудови демократичної правової держави.
17 березня 1991 р.	Референдум з питань майбутньої долі СРСР
24 серпня 1991 р.	Прийняття Акта проголошення незалежності України.

Висновки

- Результати виборів 1990 р. до Верховної Ради УРСР і місцевих рад народних депутатів суттєво змінили політичну ситуацію в республіці. Уперше до представницьких органів, унаслідок народного волевиявлення, увійшли представники опозиційних компартійно-радянській номенклатурі сил. Одним із найважливіших кроків шляхом мирного перетворення України з радянської республіки у незалежну державу стало схвалення Декларації про державний суверенітет, що проголосила верховенство, самостійність,

повноту і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Важливою подією, яка стала вагомим кроком України до незалежності, стала «Революція на граніті» (жовтень 1990 р.), що засвідчила прагнення молоді.

- 19–21 серпня 1991 р. реакційні сили здійснили спробу державного перевороту з метою збереження СРСР і тоталітарного режиму в ньому. Це стало поштовхом до проголошення Акта незалежності України. Після його підтвердження на референдумі 1 грудня 1991 р. і виборів Президента України завершився радянський період в історії України і розпочалася нова епоха її розвитку в умовах незалежності.
- 24 серпня 1991 р. — схвалення Верховною Радою УРСР Акта проголошення незалежності України. Референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив це історичне рішення.

? Запитання і завдання

1. Охарактеризуйте вибори до Верховної Ради УРСР у 1990 р. і початок її діяльності. Які сили перемогли на виборах до ВР УРСР у 1990 р.? Яку назву мав виборчий блок, утворений опозиційними силами? Хто очолював у Верховній Раді УРСР опозиційний блок «Народна Рада?»
2. Що таке суверенітет? Коли було ухвалено Декларацію про державний суверенітет України?
3. Підготуйте презентацію: «Революція на граніті».
4. Охарактеризуйте політичне життя республіки у період після схвалення Декларації про державний суверенітет.
5. Як було проголошено незалежність України? У чому полягає історичне значення цієї події?
6. Обговоріть у групах. Сучасний український політик та історик В. Литвин пише: «Між путчем найближчих соратників М. Горбачова й розпадом Радянського Союзу на 15 незалежних держав існував прямий і безпосередній зв'язок. Розпад впливав з путчу. Та це не означає, що його не сталося б, якби не відбулося путчу. Розпад імперії був неминучим як природний катаклізм». Поясніть, як ви розумієте наведену думку. Чи поділяєте ви її? Обґрунтуйте свою точку зору.
7. Який результат і наслідок референдуму 1 грудня 1991 р.?

Практичне заняття № 4

«За живе...» Непоправні наслідки Чорнобильської трагедії

Мета: показати героїзм ліквідаторів катастрофи; розкрити згубний вплив існування тоталітарної моделі для розвитку України; визначити наслідки Чорнобильської катастрофи.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати презентацію: «Чорнобильська катастрофа: людський вимір».
2. Дати відповідь на запитання: Чи можна стверджувати, що вина за Чорнобильську катастрофу цілком лежить на тоталітарній системі, яка існувала в УРСР?

Хід роботи

1. Перегляд і обговорення декількох кращих презентацій.
2. Об'єднайтеся у малі групи і обговоріть запитання: 1) Чому усунення наслідків аварії вимагало, крім значних матеріальних затрат, ще й героїчних дій ліквідаторів? 2) Які наслідки Чорнобильської аварії для України? 3) Які уроки Чорнобильської катастрофи?
3. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Матеріали до уроку

Причиною катастрофи прийнято вважати стрибок напруги в мережі, який викликав два вибухи. На щастя (та чи можна так сказати?), вибухи були не ядерними, а хімічними — наслідок перегріву реактора і накопичення значної кількості пари. На момент вибуху в реакторі містилося близько 200 т урану. Було зруйновано обшивку, а через відсутність захисної оболонки більше 60 т радіоактивних речовин піднялись у повітря. Сумарна радіація ізотопів, викинутих в атмосферу після аварії в Чорнобилі, була в 30–40 разів більшою, ніж при вибуху атомної бомби в Хіросімі. Оскільки рушієм Чорнобильської АЕС були графіт-водні реактори, саме графіт передбачав легkozаймистість всієї системи. Після вибуху в реакторі залишилося близько 800 т графіту, який почав горіти. Пожежа тривала 10 днів і забрала життя 31 людини. Остаточо графіт перестав горіти лише 10 травня. Пожежники, які першими прибули на місце катастрофи, не мали ізолюючих протигазів. Їх просто не попередили про особливості ситуації. Як наслідок — радіоактивні речовини потрапили в дихальні шляхи ліквідаторів. Кількість людей, що брали участь в гасінні пожежі на ЧАЕС, становила 240 тис. Усі вони отримали високі дози радіації. Однак саме пожежникам

Зруйнований реактор на Чорнобильській АЕС

вдалося врятувати нас від справді серйозної катастрофи — сильного водневого вибуху, який міг стати наступним етапом трагедії.

Одразу після аварії майже 8,5 млн людей були опромінені, близько 155 тис. кв. км територій було забруднено, з них 52 тис. кв. км — сільськогосподарські землі. Реактор продовжував випромінювати радіацію ще 3 тижні, доки його не закидали сумішшю піску, свинцю, глини і бору.

Уряд СРСР, очевидно, намагався приховати цю трагедію від світу через нав'язливу ідею засекречувати проблеми. Та не вдалося... Наступного дня у Швеції відзначили аномальне підвищення рівня радіації. Так було визначено, що в Україні сталося щось жахливе. Перше офіційне повідомлення в СРСР зробили аж 28 квітня під тиском міжнародної спільноти, але і в ньому майже не повідомлялося про масштаби проблеми. Склалося враження, що загрози немає, а проблема локальна. Всі іноземні ЗМІ розповідали про небезпеку, викликану Чорнобильською аварією, а радянські майже нічого про це не говорили. Хоча саме в цей час у всіх містах СРСР готувалися паради і демонстрації на честь 1 Травня. Як чиновники пояснювали пізніше, вони не хотіли спричинити паніку серед населення. Хоча в Києві, наприклад, в день, коли на вулиці міста вийшли тисячі людей, рівень радіації перевищував фоновий у кілька десятків разів.

Після катастрофи станція не працювала близько 6 місяців. За цей час територію дезактивували, спорудили саркофаг, який накрив 4-й енергоблок. А потім знову ввели в дію 3 енергоблоки, які ще залишились.

Дефекти конструкції були результатом спішного будівництва, яке проголосили ударною комсомольською будовою. Намагання вгодити радянській верхівці призвело до зниження якості робіт. Окрім того, реактор не пройшов усіх необхідних випробувань. Уже 1983 року були виявлені певні несправності, однак їх вирішили проігнорувати.

Спочатку евакуацію планували провести 26 квітня, однак уряд СРСР її затримав (можливо, сподівались, що обійдеться). Але це було помилкою. У цей день вітер дув у напрямку Прип'яті, котра знаходилась всього за 4 км від станції. Сосновий бір, який ріс між двома пунктами, перетворився на рудий ліс через вплив радіації. Причому — сосна починає гинути при дозі 10 Гр, а людині достатньо всього 4 Гр.

Аби пришвидшити евакуацію, жителям сказали, що це тимчасовий захід, тому в зоні залишилися майже всі їхні особисті речі. При цьому не пролунало й слова про рекомендації, які допомогли б зменшити вплив радіоактивного випромінювання на здоров'я.

Після аварії з 30-кілометрової зони відчуження вивезли 115 тис. осіб. Однак, оскільки ураження також охопило землі Росії та Білорусі, сумарна кількість людей, котрі позбулися своїх домівок, сягала 220 тис. осіб.

Хоча Чорнобильська катастрофа вважається трагедією українською (унаслідок аварії постраждали 12 областей України), офіційні дані свідчать, що 70% радіації отримала Білорусь: постраждала п'ята частина сільськогосподарських територій, а сотні тисяч людей почали хворіти лейкемією та раком щитоподібної залози. У білорусів також є зона відчуження, яка сьогодні сягає понад 4 000 кв. км.

Однак радіоактивна хмара пішла ще далі та зачепила навіть схід США. Радіоактивні дощі були зафіксовані в Ірландії.

До сьогоднішнього дня фахівці сперечаються про кількість жертв аварії. Наразі офіційно визнано 64 підтверджені смертельні випадки через ураження радіацією. Неофіційна статистика повідомляє про більш ніж 15 тис. людей, постраждалих унаслідок аварії. А взагалі лікарі говорять про лавиноподібне збільшення показників смертності серед населення, яке потрапило під вплив радіації: у 1987 році кількість жертв сягала 2 тис., а в 1995 р. їх налічувалося вже близько 37,5 тис. В основному це були люди з хворобами, про які в той час радянські лікарі й не знали: тиреоїдит, гіпотиреоз, гіпертиреозидизм. У жителів забруднених районів, а також у всіх, хто брав участь в ліквідації наслідків аварії, виявили схильність до катаракти, серцево-судинних захворювань, зниження імунітету.

Зараз вважається, що найбільш розповсюдженою хворобою, викликаною викидом радіоактивних речовин в Чорнобилі, є рак щитоподібної залози та лейкемія.

Наприкінці 1986 року реактор накрили спеціальним «саркофагом» задля запобігання розповсюдженню радіоактивних часток. Укриття було збудоване добровольцями та мобілізованими солдатами, яких пізніше назвуть *ліквідаторами*. За весь час будівництва «саркофага» їх налічувалося близько 600 тис. осіб з усього тодішнього СРСР.

У 2012–2017 рр. над четвертим енергоблоком звели нове укриття.

Узагальнення знань за розділом IV «Відновлення незалежності України»

1. Складіть перелік подій з історії України цього періоду, які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення термінів і понять «перебудова», «гласність», «прискорення», «товариство «Меморіал», «Народний рух України», «Українська хвиля», «Демократичний блок», «Народна рада», «група 239», «суверенітет», «системна криза», «плюралізм», «інфляція», «андеграунд», «неформальні організації», «путч», «національно-демократичний рух», «Революція на граніті».
3. На історичній карті покажіть:
  - а) міста, де були утворені громадські неформальні об'єднання — Український культурологічний клуб, «Товариство Лева», Українська Гельсінська спілка, товариство «Меморіал»;
  - б) населені пункти республіки, де влітку 1988 р. відбувалися мітинги;
  - в) місто, де відбувся перший в Україні політичний мітинг;
  - г) головні населені пункти, через які проходила акція «Українська хвиля» («живий ланцюг»);
  - г) кордони незалежної України.
4. Назвіть тогочасних видатних українських діячів. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України цього періоду?
5. Складіть синхроністичну таблицю подій в Україні, Європі та світі у 1985–1991 рр.
6. За додатковою літературою визначте, які точки зору існують щодо процесів «перебудови» в Україні і дайте їм власну оцінку.
7. Визначте і проаналізуйте основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства у 1985–1991 рр. Порівняйте процеси і явища суспільного життя в Україні та інших радянських республіках в цей період, установіть спільне й особливе.
8. Які політичні реформи були здійснені за роки «перебудови»? Охарактеризуйте їхні результати й наслідки.
9. Якими, на вашу думку, були основні причини розпаду СРСР й утворення незалежної України. Наведіть факти, що підтверджують вашу позицію.
10. Складіть розгорнутий план «Суверенізація УРСР. Проголошення незалежності України».
11. Автори дослідження «Історія України: неупереджений погляд» В. Петровський, Л. Радченко і В. Семененко вважають, що Україна здобула самостійність способом «оксамитової» антикомуністичної, демократичної революції». Якою є ваша оцінка наведеної точки зору? Аргументуйте свою позицію.
12. Підготуйте презентацію: «Здобуття Україною незалежності».

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом IV.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ4.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ4.pdf)

Становлення України як незалежної держави

§ 20–21. Початок державотворчих процесів

Основні поняття і терміни

державотворчий процес, державні інтереси, дострокові вибори.

Основні дати

6 грудня 1991 р. — ухвалення Закону «Про Збройні сили України»; 19 жовтня 1993 р. — схвалення Військової доктрини України.

1. Державотворчий процес

Ситуація, що склалася в Україні після розпаду СРСР та проголошення незалежності України, поставила перед її народом нові завдання, і перш за все:

- будівництво власної суверенної держави;
- ліквідація тоталітарних політичних структур і розбудову правових демократичних інститутів;
- трансформація централізованої державної економіки в багатоукладну, ринкову, орієнтовану на соціальні потреби людей;
- національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні;
- встановлення рівноправних зв'язків з іншими державами.

Ключовим завданням перших років державотворення стало формування трьох основних гілок влади — законодавчої, виконавчої та судової, а також розбудова української армії та інших силових структур. Поряд із цим, необхідно було створювати управлінські структури на місцях, налагодити ефективну взаємодію місцевої та центральної влади.

! **Державотворчим процесом** називається процес формування і становлення основних інститутів влади, їхнє конституційне оформлення, визначення національних інтересів.

Особливості державного будівництва в Україні:

- становлення й утвердження незалежної держави відбувалося одночасно із завершенням процесів формування української політичної нації та національної самосвідомості;
- важке соціально-економічне становище призвело до розчарування частини населення в ідеї суверенності, чим прагнули скористатись явні й приховані противники незалежності;
- гібридна війна Росії проти України, яка фактично розпочалася після проголошення незалежності.

2. Формування законодавчої гілки влади

Єдиним законодавчим органом влади в Україні була визнана Верховна Рада УРСР, яка стала Верховною Радою України. Її чинний склад у кількості 450 осіб

обрали в 1990 р. Депутатську більшість становили члени розпущеної 1991 р. КПУ, що гальмувало державотворчі процеси.

Після обрання Л. Кравчука Президентом України Верховну Раду очолив **Іван Плющ** (грудень 1991 — травень 1994 рр.).

З перших днів незалежності Верховна Рада розгорнула активну законотворчу роботу.

За час своєї практичної діяльності Верховна Рада України дванадцятого скликання ухвалила майже 400 законів та понад 1100 різних постанов і рішень.

Однак велика частина рішень Верховної Ради України не виконувалась і мала популістський характер, бо не могла реалізуватися через відсутність коштів.

Ефективній діяльності Верховної Ради заважало гостре політичне протистояння, відсутність злагодженості в роботі законодавчої і виконавчої влади.

*Іван Плющ, голова
Верховної Ради України
(1991–1994 рр.)*

З 2000 р. запроваджено нову систему відліку скликань. ВРУ XII скликання (1990–1994 рр.) стала вважатися I скликанням. Також радянську символіку на будівлі ВРУ замінили на національну.

3. Президент України і виконавча влада

Відповідно до чинної тоді Конституції 1978 р. зі змінами і доповненнями Президент України був главою держави, тобто вищою посадовою особою, і главою виконавчої влади. Коло його функціональних обов'язків, зокрема, включало гарантування забезпечення прав і свобод громадян, проведення в життя Конституції і Законів України через органи державної виконавчої влади, представництво України у міжнародних відносинах.

Першим Президентом України, як ви вже знаєте, став Леонід Кравчук.

Постать в історії

Леонід Макарлович Кравчук народився у 1934 р. на Рівненщині. Навчався у Рівненському кооперативному технікумі, а згодом у Київському національному університеті, кандидат економічних наук. Працював викладачем політекономії, був на партійній роботі (завідувачем ідеологічного відділу ЦК КПУ, секретарем ЦК КПУ, другим секретарем КПУ). У 1990–1991 рр. — голова Верховної Ради України. 1991–1994 рр. — перший президент незалежної України. Історичною заслугою Л. Кравчука є те, що у боротьбі за незалежність України йому вдалося уникнути кровопролиття і значних потрясінь на початковому етапі державотворення. Водночас у період його президентства так і не було здійснено радикальних економічних перетворень, які б вивели країну з кризи і забезпечили стабільний розвиток.

*Леонід Кравчук —
Президент України
(1991–1994 рр.)*

Запровадивши посаду президента, ВРУ не врегулювала питання взаємодії та розподілу повноважень між гілками влади. Це ускладнювало процеси державотворення, а збої у взаємодії різних гілок влади створювали постійні конфлікти.

Виконавча влада в Україні була представлена Кабінетом Міністрів України, який очолював прем'єр-міністр. Після відставки у квітні 1991 р. з посади голови Ради Міністрів В. Масола, Прем'єр-міністром України став В. Фокін. Проте уряд під його керівництвом виявився неспроможним розробити ефективну модель реформ. Економіка України все більше втягувалась у кризу. Це викликало невдоволення у суспільстві.

У середині 1992 р. в Україні відбувся грандіозний страйк шахтарів. Приводом стало чергове підвищення Кабінетом Міністрів цін на сільськогосподарську продукцію, ковбаси, молоко, масло.

Восени 1992 р. в обстановці загального невдоволення населення та парламенту уряд В. Фокіна був змушений піти у відставку.

27 жовтня 1992 р. Верховна Рада затвердила новий уряд на чолі з Л. Кучмою, який до цього був директором Дніпропетровського об'єднання «Південмаш». Однак при всіх намаганнях змінити ситуацію і цей кабінет нічого вдіяти не зміг.

Дедалі помітнішим стає втручання у розв'язання конкретних економічних проблем Президента України Л. Кравчука. У цей період він прагне перебрати на себе всю повноту виконавчої влади, зокрема безпосереднє керівництво діями Кабінету Міністрів. Це викликало перший конфлікт між президентом і прем'єр-міністром. У вересні 1993 р. уряд Л. Кучми пішов у відставку. Усю повноту виконавчої влади за рішенням Верховної Ради взяв на себе Президент України Л. Кравчук, а виконувачем обов'язків прем'єр-міністра призначили народного депутата Ю. Звягільського.

- ▶ З якою метою запровадили посаду Президента України?

4. Створення української армії та військово-морських сил

Одним із ключових складових процесу становлення держави є створення і розбудова збройних сил.

Вже 24 серпня 1991 р. парламент схвалив постанову «Про військові формування в Україні», за якою усі війська, дислоковані на українській території, підпорядковувались Верховній Раді.

Також було створено Міністерство оборони України (першим міністром оборони став генерал-полковник К.П. Морозов) та затверджено (жовтень 1991 р.) Концепцію оборони і розбудови Збройних сил України. В її основу поклали принцип розумної достатності щодо структури, чисельності та озброєння війська.

Концепція проголошувала прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечення виконання цих завдань, створивши власні збройні сили. Загальна чисельність армії визначалась у межах 400–420 тис. осіб.

6 грудня 1991 р. ухвалили Закон «Про Збройні сили України». У військових частинах розпочалось добровільне складання присяги на вірність народу України.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада республіки схвалила Воєнну доктрину України. Вона базувалась на тому, що Україна не вважає своїм потенційним противником жодну державу.

Творення української армії відбувалося в складних умовах. Росія через військові структури СНД прагнула зберегти контроль над українською армією. Відчувався дисбаланс у розміщенні військових підрозділів та їх оснащенні. Особливо ускладнювали ситуацію становище з ядерним потенціалом України, доля Чорноморського флоту, який став об'єктом суперечки між Україною та Росією.

СКР-112

Найскладнішою проблемою було створення Військово-Морських сил України на базі радянського Чорноморського флоту.

Після розпаду СРСР та проголошення незалежності України радянський Чорноморський флот перейшов під контроль України. Проте, використавши сепаратистські рухи в Криму, частина офіцерів флоту, підтримана Російською Федерацією, збунтувалася проти української влади.

23 липня 1992 р. в Дагомисі відбулася зустріч делегацій України і Росії, що закінчилася підписанням угоди, в якій сторони підтвердили важливість переговорів щодо створення на Чорному морі Чорноморського флоту ВМС Росії і ВМС України. Згідно із досягнутою домовленістю упродовж перехідного періоду передбачалося спільне користування наявною системою базування і матеріально-технічного забезпечення.

Однак продовження відвертих антиукраїнських акцій найвищого законодавчого органу Росії і Верховної Ради Криму не сприймалося народом України, у тому числі й українськими моряками Чорноморського флоту, які у відповідь на антиукраїнські закиди, зокрема, вирішили демонстративно перевести сторожовий корабель СКР-112 із Севастополя до Одеси. Це судно під командуванням капітан-лейтенанта Настенка підняло український прапор і стало першим бойовим кораблем нового українського флоту. На його перехоплення кинули кораблі й літаки, команди яких дотримувалися проросійської позиції. Переслідувачі не наважилися на морський бій і СКР-112 прибув до Одеси. Більшість команд кораблів Чорноморського флоту були згодні стати під український прапор.

Ця подія прискорила розв'язання ситуації з розподілом флоту.

З вересня 1993 р. між Україною та Росією було укладені чотири угоди, які увійшли в історію як Масандрівські. Згідно із цими угодами були врегульовані питання вивезення та утилізації ядерної зброї з України. В обмін Україна отримувала ядерне паливо для електростанцій.

Щодо Чорноморського флоту була досягнута така угода:

«Доручити державним делегаціям Російської Федерації та України в місячний термін опрацювати всі питання, пов'язані з розробкою Угоди, відповідно до якого весь Чорноморський флот з усією його інфраструктурою в Криму використовується Росією і отримує російську символіку при тім розумінні, що російська сторона буде здійснювати відповідні розрахунки за ту половину Чорноморського флоту, включаючи й інфраструктуру, що у чинність попередніх домовленостей мала б відійти Україні».

За результатом зустрічі 3 серпня 1992 р. президентів України Л. Кравчука і Російської Федерації Б. Єльцина в Ялті підписали «Угоду між РФ та Україною про принципи формування ВМФ Росії і ВМС України на базі ЧФ колишнього СРСР». За нею — Чорноморський флот мав бути поділений навпіл. Однак, використавши період міждержавних переговорів, Росія поставила флот під свій цілковитий контроль. Росіяни також відмовлялися залишати Севастополь, мріючи про його передачу Росії.

Після довгих переговорів 9 червня 1995 р. новий Президент України Л. Кучма та російський президент Б. Єльцин вирішили поділити флот таким чином: 18,3 % кораблів мали перейти до України, а 81,7 % — до Росії. Військово-морські бази в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Керчі, Донузлаві й Балаклаві та ще 10 баз морської авіації перейшли під контроль Військово-Морських сил України. За домовленістю між Україною та Росією Чорноморський флот на території України міг мати 338 кораблів і суден. Чисельність особового складу не повинна була перевищувати 25 тис. осіб. Крім того, до складу флоту могло входити 22 військових літаки.

Хоча у прийнятій 1996 р. Конституції України заборонено базування на території держави будь-яких іноземних військових формувань (ст. 17), у 1997 р. погодили термін перебування флоту РФ у Севастополі до 2017 року. 28 травня 1997 року було підписано договір «Про параметри поділу Чорноморського флоту» строком дії на 20 років. Однак з плином часу стало зрозуміло, що базування іноземного військового флоту на території України є однією з головних загроз безпеці держави.

- ▶ Які труднощі виникли зі створенням Збройних сил України і Військово-Морських сил?

5. Розбудова судової системи і правоохоронних органів

Важливе значення для розбудови демократичної держави, втілення в життя верховенства права мало проведення судово-правової реформи, покликаної забезпечити створення *сильної, незалежної судової влади*.

Формування судової влади відбувалося доволі повільно. Впродовж 1992–1996 рр. парламент так і не схвалив концепції судово-правової реформи, не був сформований і Конституційний Суд, хоча закон про його доцільність ухвалили ще в червні 1992 р.

Виникла потреба в перегляді та підготовці нових кодексів України: Цивільного, Трудового, Адміністративного та інших. Однак парламент через розбіжність у концептуальних підходах у цьому питанні, внаслідок своєї надмірної політизації виявився неспроможним їх ухвалити.

Важливим заходом на захист інтересів незалежної держави стало створення 20 вересня 1991 р. правоохоронного органу — *Служби безпеки України* (СБУ). Спочатку вона називалася Служба національної безпеки України.

Також було ухвалено ряд законів, що поклали початок формуванню правоохоронних органів — прокуратури, міліції, служби безпеки, нотаріату, адвокатури, митної служби, податкової служби тощо.

- ▶ Які принципи були покладені в основу формування судової системи України і правоохоронних органів?

6. Визначення громадянства і кордонів України

Важливим елементом незалежної держави є формування інституту громадянства. 8 жовтня 1991 р. ВРУ схвалила Закон «Про громадянство України», що визначав громадянство як невід’ємне право людини, якого ніхто не може бути позбав-

лений, як і права змінити громадянство. Громадянство надали всім, хто проживав на території України, не був громадянином іншої держави і не заперечував проти нього. З 1997 р. почався обмін радянських паспортів на українські.

Поряд з цим декларувалися всі права національних меншин, що зазначено в Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р.

7 листопада 1991 р. ВРУ схвалила Закон «Про державний кордон України», який проголошував недоторканність кордонів, визначав порядок їх охорони та правила переходу. Були створенні Прикордонні війська України. Державні кордони України проходили у відповідності з адміністративними межами УРСР у складі СРСР. Ділянки колишнього західного кордону СРСР з Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною (згодом Словаччиною), Польщею стали кордоном України.

Проте розв'язання проблеми кордонів розтягнулося на тривалий час. З Росією це питання так і залишилося нерегульоване. З усіма іншими сусідами України суперечливі питання були розв'язані.

- З якими державами Україна має спільний кордон?

7. Розбудова місцевих органів влади

Важливим елементом державного будівництва стало створення вертикалі виконавчої влади на місцях. 5 березня 1992 р. Верховна Рада схвалила Закон «Про представників Президента України».

Відповідно до нього в областях, районах та містах центрального підпорядкування — Києві та Севастополі — на базі виконкомів обласних рад формувались нові органи влади — місцеві адміністрації. Їх очолювали представники президента, яких він призначав особисто.

Це посилювало виконавчу владу, дозволило центру активніше контролювати процеси в регіонах. Водночас в окремих місцях виникли серйозні суперечності між призначеними представниками президента і головами обласних рад. Це було пов'язане з невизначеністю їхнього статусу. У березні 1993 р. ВРУ визнала, що вищою посадовою особою в регіоні є голова обласної чи районної ради. Однак реально більше влади мав представник президента. Врешті-решт, під тиском місцевих рад та більшості ВРУ інститут представників президента у 1994 р. ліквідували. Натомість, відповідно до нового законодавства, функції виконавчої влади в областях, містах, районах переходили до виконкомів рад. Виконкомами та радами відповідних рівнів керували їхні голови, котрих обирали всенародним прямим голосуванням.

- Україна розбудовувалася як федерація чи унітарна держава?

8. Автономістські та сепаратистські рухи в Україні на початку 1990-х рр. Кримська автономія

На початку 1990-х рр. окремі регіони України охопили сепаратистські рухи, які підживлювалися зовнішніми силами.

На Закарпатті угорці вимагали додаткових гарантій культурно-національних прав і навіть у 1992 р. надіслали до ВРУ проект автономії Закарпаття. Втім, після ухвалення законів про права національних меншин й особливо після підписання

Український паспорт

україно-угорського державного договору 1993 року, такі настрої вдалося вгамувати. Одночасно сформувалася «русинська проблема». Частина інтелігенції області у лютому 1990 р. заснувала культурно-освітнє Товариство підкарпатських русинів. Воно виступало за культурне відродження русинів (яких в Україні офіційно визнають субетносом українського народу, але заперечують, що це окрема нація). Товариство домоглося, що під час референдуму 1 грудня 1991 р. в Закарпатті винесли додаткове питання — про надання краю «особливого статусу» самоврядної території. «За» висловилося 78% учасників голосування. Кульмінацією русинського руху стало створення у 1993 р. Тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з професором І. Турянцею. Він виступав за визнання русинів окремою нацією і перетворення Закарпаття на самостійну нейтральну державу. «Уряд» мав підтримку русинських організацій США і Канади. Але коли ця підтримка згасла, згас і сам рух. «Уряд» саморозпустився у 2001 р.

У 1990 р. в Галичині була створена «Галицька асамблея», яка до моменту розпаду СРСР пропагувала ідею федеративної України. У 1992 р. «Асамблея» припинила існування, а її лідер В. Чорновіл визнав за необхідне побудову унітарної держави.

У 1990 р. після проголошення Декларації про державний суверенітет УРСР на Донбасі виник рух за самостійне входження області до складу СРСР. Також комуністами пропагувалась ідея відновлення Донецько-Криворізької республіки, що існувала в 1918 р. Із серпня 1991 р. у краї набули популярності гасла про економічну автономію регіону і надання особливого статусу російській мові. У березні 1994 р. навіть провели референдум щодо визнання російської мови державною і перетворення України на федерацію. «За» висловилося понад 80% учасників референдуму. Але на цьому справа і закінчилась. Однак такими настроями вміло скористався Л. Кучма для приходу до влади, а також регіональні фінансово-промислові (олігархічні) групи, що формувалися.

Також проросійські сили виступали за створення з областей Півдня і Сходу України «Новоросії». Але ця ідея не знайшла підтримки населення.

Найбільш небезпечні для територіальної цілісності України події розгорнулися в Криму в 1991–1994 рр. Крим був тісно пов'язаний з підприємствами Росії. Міцні позиції у політичному житті зберігали комуністи. Російськомовне і російське населення становило на той час 67%. На півострові 30% населення — це пенсіонери. З кінця 1980-х рр. у Крим стали масово прибувати кримські татари. У період безладу початку 1990-х років над півостровом встановили контроль декілька кримінальних угруповань. До цього всього додалося втручання Росії і суперечка за розподіл Чорноморського флоту.

На початку 1992 р. у Криму розгорілась боротьба за владу між колишньою партійною номенклатурою на чолі з М. Багровим (був головою ВР Криму) і блоком російських націоналістів, місцевої інтелігенції, військових пенсіонерів, бізнесменів, що були тісно пов'язані з Росією. Обидві конкуруючі групи вкрай загострили відносини з Києвом і лякали кримчан «українським націоналізмом» та татарською загрозою. Своєю чергою татари створили кримсько-

Рефат Чубаров

татарський національний рух на чолі з Рефатом Чубаровим та представницький орган — Меджліс кримськотатарського народу, який очолив Мустафа Джемільєв.

Навесні 1992 р. між ВР Криму і ВР України розгорілась «війна законів», кульмінацією якої стало ухвалення ВР Криму конституції, у якій йшлося про право Республіки Крим на самостійну зовнішню політику, на власні правоохоронні органи та на володіння всіма ресурсами на її території. При цьому республіка нібито залишалась у складі України, але відносини з якою мали регулювати спеціальні угоди. Остаточно нову конституцію мав схвалити референдум. У цей же час Верховна Рада Російської Федерації ухвалила постанову, в якій Акт передачі Кримської області із складу РРФСР до складу України визнавався неконституційним, а Севастополь проголошувався російським містом.

У відповідь ВРУ заявила про антиконституційність дій. У результаті переговорів вдалося накласти мораторій на референдум і децю підправити конституцію Криму. У вересні 1993 р. було запроваджено посаду президента Криму. Ним став лідер блоку «Росія» — Ю. Мешков. У квітні 1994 р. відбулися вибори і до парламенту Криму, де теж перемогу здобули прихильники «Росії». Мешков підпорядкував собі силові відомства Криму, створив президентську гвардію, намагався запровадити російський рубль як кримську валюту, призначив прем'єр-міністром росіянина Є. Сабурова, запровадив московський час.

У відповідь Київ надіслав на півострів підрозділи Національної гвардії, а також були створені паралельні, підпорядковані Києву, силові відомства. ВРУ зажадала приведення законодавства півострова у відповідність з українським. Ситуація вкрай загострилася. Російське керівництво на чолі з Б. Єльциним, яке мало власні внутрішні проблеми (війна в Чечні), чітко заявило, що не має територіальних претензій до України. Крім того, Мешков повністю ігнорував інтереси кримськотатарського й українського населення півострова. За цих обставин поміркована частина кримських політиків пішла на переговори з Києвом. Вона підтримала Л. Кучму під час виборів Президента України. У вересні ВР Криму скасувала посаду президента, а виконавча влада на півострові була передана голові уряду А. Франчуку.

Зі схваленням Конституції України у 1996 р. Крим було визнано територіальною автономією, а сепаратистський рух приборкано. Проте не вдалося остаточно розв'язати відносини щодо Криму з Росією.

- У яких регіонах України у перші роки незалежності існували сепаратистські рухи?

9. Державна символіка

Після проголошення в 1991 р. незалежності, фактичного та юридичного оформлення української державності постала нагальна потреба у власних державних атрибутах і символіці.

28 січня 1992 р. Верховна Рада України затвердила *Державний Прапор України* — стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

19 лютого 1992 р. Верховна Рада України визнала тризуб малим *Державним Гербом України*. Ескіз великого Державного Герба розроблено, однак ще не затверджено.

15 січня 1992 р. Верховна Рада затвердила **Державним Гімном України музику на вірш «Ще не вмерла Україна»**, а 6 березня 2003 р. Верховна Рада схвалила Закон «Про Державний Гімн України». Згідно зі статтею 1 цього закону Державним гімном України є національний гімн на музику М. Вербицького зі словами першого куплету та приспіву твору П. Чубинського з незначними змінами.

- ▶ Назвіть державні символи України.

Висновки

- Проголошення незалежності України поставило перед українським народом нові завдання і, перш за все, — будівництво власної суверенної держави. Вже перші кроки на цьому шляху виявилися нелегкими. Однак незаперечним є те, що він поступово все ж таки набирав демократичних рис, створював підґрунтя для майбутніх реформ.
- Упродовж 1990–1993 рр. в Україні було закладено лише основу для формування й діяльності державно-правових інститутів, реалізації прав і свобод громадян, забезпечення оборони і безпеки держави, існування окремих інститутів громадянського суспільства.
- Одним із найскладніших моментів у становленні незалежної України стала протидія з боку Росії. Єдине, що рятувало Україну, — ситуація в Росії теж була складною.

Запитання і завдання

1. Що таке державотворчий процес? Які його складові?
2. Як відбувався процес утворення українських владних структур? У чому полягали його особливості?
3. Чим було зумовлено спалах сепаратистських рухів в Україні на початку 1990-х років?
4. Сформулюйте основні здобутки і прорахунки державотворчого процесу першої половини 1990-х років.
5. Користуючись матеріалом підручника, заповніть таблицю «Державотворчий процес в 1991–1994 рр.: здобутки і прорахунки».

Державотворчий процес — процес становлення державності, формування державних органів влади, визначення їхніх функцій.	
Складові державотворення	Характеристика
Формування державних органів влади	
Створення армії	
Формування законодавчої бази. Конституційний процес	
Вироблення зовнішньополітичного курсу	
Становлення національної економіки	

6. Які ви можете назвати здобутки державотворчого процесу на першому етапі? Які, на вашу думку, були допущені прорахунки?
7. Проведіть дискусію. Яка форма державного устрою, на вашу думку, є оптимальною для України?

§ 22. Україна в 1994–1999 рр. Конституційний процес в Україні. Конституція 1996 р.

Основні поняття і терміни

конституція, конституційний процес, конституційний договір.

Основні дати

27 березня 1994 р. — позачергові вибори до Верховної Ради України; червень–липень 1994 р. — перемога на позачергових президентських виборах Л. Кучми; 8 червня 1995 р. — схвалено Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України»; 28 червня 1996 р. — схвалення Конституції України; 29 березня 1998 р. — вибори народних депутатів України.

1. Дострокові вибори до Верховної Ради України і Президента України 1994 р. Леонід Кучма

Перехід до ринкових відносин зумовив загострення соціально-економічної ситуації в країні, що, своєю чергою, потягло за собою загострення політичної ситуації. Населення висловлювало невдоволення діяльністю Верховної Ради і Президента України. Зрештою, вирішили провести дострокові вибори Президента і Верховної Ради України.

27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. Тоді обрали 338 народних депутатів, половина з яких були членами політичних партій. Найбільше місць отримала КПУ — 96 (до них слід додати ще 5 членів Компартії Криму), СПУ — 14, СелПУ — 18, Народний рух — 20. Головою парламенту обрали О. Мороза (травень 1994 — березень 1998 рр.). Новий уряд очолив В. Масол.

Процес зміни політичної влади в Україні завершили президентські вибори, що відбулися в червні–липні 1994 р. У другому турі виборів перемогу здобув **Леонід Кучма**. Його кандидатуру підтримали східні й південні регіони України та Крим.

Вибори 1994 р. стали свідченням того, що Україна стоїть на демократичному шляху розвитку.

Постать в історії

Леонід Данилович Кучма народився 9 серпня 1938 р. на Чернігівщині. Вищу освіту здобув у Дніпропетровському університеті, після закінчення якого працював у конструкторському бюро «Південне», де пройшов шлях від звичайного інженера до першого заступника генерального директора. Упродовж 1986–1991 рр. — генеральний директор ВО «Південмаш». Кандидат технічних наук, професор. У 1990 р. обраний депутатом до ВР УРСР. Жовтень 1992 — вересень 1993 р. — Прем'єр-міністр України. Очолював Українську спілку промисловців і підприємців. У 1994–2005 рр. — Президент України.

- Чим були зумовлені дострокові вибори Президента і Верховної Ради України?

Леонід Кучма, другий Президент України (1994–2005 рр.)

2. Конституційний процес. Конституція 1996 р.

Конституційний процес в Україні як процес підготовки нової Конституції України розпочався зі схвалення Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.). У ній передбачалась розробка нової Конституції.

! **Конституція** — політичний, нормативно-правовий акт держави, який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації та діяльності державних органів, права та обов'язки громадян.

Після проголошення незалежності певний час мала чинність Конституція УРСР 1978 р. у тій частині, яка не суперечила законам України, схваленим після 24 серпня 1991 р. У 1992 р. було підготовлено офіційний проект, який у липні того ж року винесли на всенародне обговорення. Доопрацьований проект Конституції в травні 1992 р. подали до Верховної Ради, а вдруге — у жовтні 1993 р.

Позачергові вибори народних депутатів і Президента України (1994 р.) дещо сповільнили конституційний процес. 10 листопада 1994 р. Конституційну комісію перформували. Очолили її Л. Кучма та О. Мороз.

Життя вимагало невідкладного розв'язання багатьох складних проблем державотворення. У результаті виникла ідея «Малої Конституції України», яка знайшла своє втілення у проекті закону «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», та Верховна Рада України відхилила його. У зв'язку з цим виникла певна колізія між Президентом України, виконавчою і законодавчою владами.

З метою розв'язання конфлікту 8 червня 1995 р. укладено Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України».

11 березня 1996 р. Конституційна комісія схвалила проект конституції і передала його на розгляд Верховної Ради. 24 квітня проект прийняли за основу.

Розпочалася копітка робота з обговорення доопрацьованого проекту конституції. Але політичні суперечки затягували схвалення Основного закону держави. Під тиском президента 27 червня Верховна Рада активізувала роботу. Надвечір було відновлено пленарне засідання, яке тривало всю ніч. **28 червня 1996 р. нову Конституцію України схвалили.**

Україна одержала Основний закон, без якого державність є невизначеною. Конституція юридично закріпила політичний і економічний суверенітет Української держави, її територіальну цілісність, основні права і свободи українських громадян. Але, будучи продуктом компромісу між різними політичними силами і гілками влади, вона не стала основою стабільності політичного життя. Упродовж наступних років відбуваються неодноразові спроби внести до неї зміни і доповнення.

- ▶ У яких умовах відбувалося ухвалення Конституції України 1996 р.?

Сесійна зала на час схвалення Конституції України. «Конституційна ніч» 28 червня 1996 р. За трибуною М. Сирота, який з 5.00 до 9.20 представляв статті Конституції для голосування

3. Вибори до Верховної Ради України 1998 р.

Особливістю виборів до ВРУ 1998 р. стало те, що одна половина депутатів обиралися за пропорційною системою, інша — за мажоритарною. Запровадження змішаної системи виборів передбачало зміцнення партійної системи і більш чіткої структуризації парламенту.

За підсумками голосування, в загальнодержавному багатомандатному окрузі чотиривідсотковий бар'єр подолали Комуністична партія України (24,65 % — 84 депутатські мандати), Народний рух України (9,4 % — 32), виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну!» (майже 8,6 % — 29), Партія зелених України (5,4 % — 19), Народно-демократична партія (5 % — 17), Всеукраїнське об'єднання «Громада» (майже 4,7 % — 16), Прогресивна соціалістична партія України (4 % — 14), Соціал-демократична партія України (об'єднана) (4 % — 14) — загалом вісім партій (блоків).

Половину народних депутатів обрали в одномандатних округах. Перевагу мали безпартійні, комуністи, народні демократи і рухівці. Таким чином ліві сили знову стали домінувати у ВРУ.

12 травня 1998 р. Верховна Рада III скликання розпочала свою роботу. Головою парламенту став представник блоку Соціалістичної і Селянської партій О. Ткаченко (липень 1998 — січень 2000 р.). Як і попередня ВР, новообрана фактично стала в опозицію до чинного президента, що не сприяло стабілізації політичного життя в країні. Крім того, ці події наклалися на світову фінансову кризу, що вразила і Україну.

- ▶ Чим було зумовлено переважання лівих сил у ВРУ?

Висновки

- Дострокові вибори 1994 р. засвідчили перегрупування політичних сил в країні. Новим президентом обрали Л. Кучму.
- У 1994–1999 рр. продовжилися державотворчі процеси, головним змістом яких стало ухвалення Конституції України. Також відбулося зміцнення партійної системи із запровадженням змішаної системи виборів до ВРУ.

Запитання і завдання

1. Які зміни у політичному житті України засвідчили вибори 1994 р.?
2. За якою виборчою системою відбувалися вибори до ВРУ в 1998 р.? Якими були підсумки виборів?
3. Визначте етапи конституційного процесу і дайте їм характеристику.
4. Які здобутки і прорахунки державотворчих процесів, що відбувалися в 1994–1999 рр.?
5. Проведіть дискусію. Чи можна вважати конституційний процес в Україні завершеним? Свою думку обґрунтуйте.
6. Створіть презентацію. «Ухвалення Конституції України 1996 р.».

Голова Верховної Ради України Олександр Ткаченко (1998–2000 рр.)

§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999–2005 рр. «Помаранчева революція»

Основні поняття і терміни

референдум, політична криза, вибори, імпічмент, імплементація.

Основні дати

листопад 1999 р. — повторне обрання Л. Кучми на посаду Президента України; грудень 1999 р. — призначення Прем'єр-міністром України Віктора Ющенка; 16 квітня 2000 р. — Всеукраїнський референдум за народною ініціативою; зима–весна 2001 р. — політична криза; 31 березня 2002 р. — вибори народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих рад; листопад–грудень 2004 р. — «Помаранчева революція».

1. Президентські вибори 1999 р. Формування більшості у Верховній Раді України

31 жовтня 1999 р. відбулися чергові вибори Президента України. У голосуванні взяли участь 70 % виборців.

З літа 1999 р. навколо виборів точилася гостра боротьба. Кожен із кандидатів у Президенти України висловлював впевненість у перемозі й демонстрував готовність взяти на себе відповідальність за долю країни. Чотири кандидати — Є. Марчук, О. Мороз, В. Олійник та О. Ткаченко, зустрівшись у Каневі, закликали всіх кандидатів до справедливої та чесної боротьби. Вони мали намір висунути напередодні виборів єдиного кандидата, який би мав більше шансів на успіх. Однак «канівська четвірка» не змогла здійснити задумане, а до неї більше ніхто не приєднався. Напередодні виборів Голова Верховної Ради України О. Ткаченко зняв свою кандидатуру на користь лідера Компартії України П. Симоненка.

Перший тур не виявив переможця. Перше місце впевнено зайняв чинний президент Л. Кучма, друге — П. Симоненко.

Під час другого туру 14 листопада Президентом України вдруге обрали Л. Кучму. За нього проголосувало 56 % виборців, а за П. Симоненка — близько 38 %.

Уперше вибори не поділили Україну навпіл, адже Л. Кучма переміг не лише в центральних, а й у західних та східних областях України.

З переобранням президента відбулася зміна уряду. У грудні 1999 р. Прем'єр-міністром України призначили *В. Ющенка*, тодішнього голову Національного банку України. Він мав авторитет реформатора. На посаді прем'єр-міністра Ющенко пробув до квітня 2001 р. За період його прем'єрства в економічному житті країни відбулися важливі зрушення. Після десяти років падіння, починаючи з 2000 р., намітилося економічне зростання. Уряд Ющенка за період своєї діяльності зазнавав значного тиску від різних політичних сил і фінансово-промислових груп. Показовою в цьому плані була доля віце-прем'єр-міністра з питань

Віктор Ющенко

паливно-енергетичного комплексу Ю. Тимошенко, якій вдалося дещо стабілізувати становище в галузі й розв'язати значну частину проблем, що накопичилися. Проте її діяльність викликала постійну критику і нападки. Зрештою, її усунули з посади і проти неї порушили судову справу. Важливим починанням уряду стали реформи системи освіти: перша спроба запровадити 12-річний термін навчання.

Визначною подією, що позитивно вплинула на прискорення державотворчих процесів і проведення реформ, стало формування у складі ВРУ парламентської більшості. У січні 2000 р. депутати 11 парламентських груп і фракцій, а також деякі позафракційні в кількості 237 осіб сформували її. Більшість надала підтримку уряду Ющенка, що було вперше за роки незалежності. Такі процеси зумовили зміни у керівництві Верховної Ради України: її головою став І. Плющ.

► У чому особливість виборів 1999 р.?

2. Всеукраїнський референдум (квітень 2000 р.)

Після президентських виборів ключовим питанням політичного життя стала реформа законодавчої гілки влади. Л. Кучма прагнув зміцнити президентську вертикаль.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум за народною ініціативою. Понад 80 % виборців, що взяли участь у голосуванні, висловилося за двопалатний парламент; за скорочення числа депутатів з 450 до 300; за ліквідацію права депутатської недоторканності; за надання президентові права достроково припиняти повноваження Верховної Ради України в разі, якщо остання протягом одного місяця не сформує постійно діючу парламентську більшість або в разі незатвердження нею протягом трьох місяців підготовленого і поданого в установленому порядку Кабінетом Міністрів проекту Державного бюджету України.

Виконання рішень референдуму поставило на порядок денний питання про внесення суттєвих змін до конституції і виборчого закону. Однак процес імплементації через різні причини не був реалізований.

► Яка мета і результати референдуму 2000 р.?

3. Політична криза (зима—весна 2001 р.).

Узимку–навесні 2001 р. Україна опинилася в стані політичної кризи, яка була пов'язана із вбивством опозиційного журналіста Г. Гонгадзе. У процесі слідства стали проявлятися негативні явища у верхніх ешелонах влади. До цього ще додалися записи майора СБУ М. Мельниченка, зроблені ним у кабінеті президента, які «свідчили» про причетність вищих осіб до цього та інших резонансних злочинів. Опозиція вирішила скористатися представленою нагодою («касетний скандал»), аби змінити владу в країні. Були організовані масові демонстра-

Антипрезидентські акції. 2001 р.

ції та акції протесту («Україна без Кучми»), які завершилися навіть сутичками з міліцією (9 березня 2001 р.). Проте домогтися свого опозиція не зуміла. Її сподівання отримати підтримку від чинного прем'єр-міністра В. Ющенка не виправдалися (26 квітня 2001 р. ВРУ висловила недовіру уряду Ющенка, а 28 квітня його звільнили з посади. Новим прем'єр-міністром став А. Кінах). Наприкінці весни наступ опозиції пішов на спад, владі вдалося подолати кризу. Але її авторитет був суттєво підірваний як усередині країни, так і за кордоном. Політична криза значно вплинула на вибори 2002 р.

► Що дало поштовх до політичної кризи?

4. Вибори до Верховної Ради України 2002 р. та їх наслідки

Важливою подією політичного життя країни 2000–2001 рр. стало перегрупування політичних сил, особливо напередодні парламентських виборів 2002 р. Упродовж осені–зими 2001 р. відбувається формування передвиборчих блоків.

За підсумками голосування, в загальнодержавному багатомандатному окрузі з 30 виборчих блоків 4%-й бар'єр подолали: блок «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком — 23,55 %, Комуністична партія України (КПУ) — 20,01 %, блок «За єдину Україну!» (В. Литвин) — 11,79 %, блок Ю. Тимошенко — 7,25 %, Соціалістична партія України (СПУ) — 6,87 %, Соціал-демократична партія України (об'єднана) (СДПУ(о)) — 6,27 %.

28 травня 2002 р. головою парламенту обрали В. Литвина. Головами ключових комітетів Верховної Ради стали представники «Нашої України». Фракція «Єдина Україна» виявилась нежиттєздатною і вже в червні 2002 р. розпалася на шість частин: «Партія регіонів» — 52 депутати, «Трудова Україна» — 31, «Партія промисловців і підприємців» — 20, «Народовладдя» — 17, «Аграрії України» («Аграрна партія України») — 17, «Демократична ініціатива» — 15. Незважаючи на могутнє представництво опозиційних сил у парламенті, пропрезидентські сили зуміли сформувати більшість, яка, своєю чергою, утворила перший в новітній історії України коаліційний уряд, котрий очолив В. Янукович (грудень 2002 р.).

2002–2004 рр. в Україні минули в гострій політичній боротьбі. Л. Кучма намагався реалізувати політичну реформу, що передбачала перерозподіл владних повноважень у трикутнику «Президент — Прем'єр-міністр — Верховна Рада України». Навколо президента формуються потужні політичні сили, які намагаються утримати економічні й політичні позиції. Своєю чергою опозиційні сили, що спиралися на підтримку середнього класу, розгорнули боротьбу з існуючим режимом за демократизацію політичного життя.

*Голова Верховної Ради
Володимир Литвин
(2002–2005 рр.)*

Президентство Л. Кравчука і Л. Кучми

	Л. Кравчук (1991–1994)	Л. Кучма (1994–2005)
Здобутки	<p>Утвердження незалежності України. Мирний вихід зі складу СРСР. Налагодження відносин з країнами світу. Консолідація суспільства. Започаткування економічних перетворень. Створення державних структур влади.</p>	<p>Здійснення приватизації. Формування приватного сектору економіки. Запровадження і зміцнення власної фінансово-грошової системи. Подолання економічної кризи 90-х років ХХ ст. Схвалення Конституції 1996 р. Врегулювання проблеми кордонів України. Початок реформування системи освіти.</p>
Прорахунки	<p>Неспроможність приборкати економічну кризу. Гіперінфляція. Стрімке падіння життєвого рівня населення. Діяльність трастів, фінансових пірамід. Політична криза 1994 р. Відмова від ядерного статусу держави.</p>	<p>Значне поширення корупції. Формування і зміцнення тіншової економіки. Створення фінансово-промислових кланів. Накопичення зовнішньої заборгованості. Зловживання під час приватизації. Несформованість державних інтересів. Невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом. Провал інтеграційних починань щодо євроатлантичних структур. Нерівноправні відносини з Росією. Низький рівень життя переважної частини населення. Невирішеність соціальних проблем.</p>

► Які причини гострої політичної боротьби у 2002–2004 рр.?

5. Вибори Президента України 2004 р. «Помаранчева революція»

Вибори Президента України 2004 р., як і передбачалося, стали переломними в історії України. Ще задовго до офіційного початку передвиборчої кампанії всі політичні сили країни, як урядові, так і опозиційні, стали готуватися до неї. Кандидатом від тодішньої влади став чинний Прем'єр-міністр України В. Янукович. Для створення його позитивного іміджу задіяли всі можливі засоби: від прямого залучення адмінресурсу до відкритого поширення неправдивої інформації. Використовуючи своє службове становище, В. Янукович ужив ряд популістських заходів, зокрема пенсіонерам було надано доплату до пенсій, підвищено заробітну плату. Проте такі заходи ледь не призвели до економічної кризи в державі.

Опозиційні сили згурпувалися навколо лідера «Нашої України» В. Ющенка.

Однією з особливостей передвиборчої кампанії стала велика кількість кандидатів у Президенти України — більше двадцяти. Проте головна боротьба точилася між двома претендентами: В. Януковичем і В. Ющенком.

Президентські вибори відбулися 31 жовтня 2004 р. У результаті голосування у другий тур вийшли В. Ющенко з 39,26 % голосів і В. Янукович — 39,11 %.

Під час проведення виборів проявилась заангажованість Центральної виборчої комісії (ЦВК) на чолі з С. Ківаловим, яка впродовж десяти днів не

Віктор Янукович

оприлюднювала остаточні результати голосування. Крім того, з'ясувалося, що робота комп'ютерної мережі ЦВК зазнавала зовнішнього втручання.

Голосування другого туру 21 листопада 2004 р. відбулося зі значними фальсифікаціями та махінаціями на користь кандидата від влади. Як наслідок, оприлюднені ЦВК дані про перемогу В. Януковича різко відрізнялися від даних екзитполів, які засвідчували перемогу В. Ющенка. Обурені таким станом речей виборці відгукнулися на заклик опозиційного кандидата захистити свій вибір і уже ввечері 21 листопада зібралися на мітинг на центральній площі Києва — Майдані Незалежності. Наступного дня мітинг переріс у масову мирну акцію протесту, яка тривала до 8 грудня 2004 р. та отримала назву «Помаранчева революція».

«Помаранчева революція» відбувалася упродовж листопада–грудня 2004 р.

У різні дні під час акції громадського протесту на майдані Незалежності перебувало від 500 тис. до 1,5 млн осіб.

Попри все, 24 листопада о 18.30 ЦВК оголосила переможцем у виборах В. Януковича. Така неприхована зневага та несправедливість сприяли радикалізації дій протестантів. Лідери опозиції заявили про створення Комітету національного порятунку і проведення Всеукраїнського політичного страйку. Почалася розбудова наметового містечка на Хрещатику й Майдані Незалежності.

Того ж дня до Києва стали з'їжджатися і прихильники В. Януковича (загалом близько 20 тис. осіб), які розбили наметове містечко навпроти будинку Кабінету Міністрів України в Маріїнському парку.

У країні склалася вкрай напружена ситуація: загроза силових дій як із боку правоохоронних органів, так і з боку прихильників ворогуючих таборів. Тим часом Верховний Суд України наклав заборону на публікацію результатів ЦВК до моменту оголошення свого рішення. 27 листопада відбулося засідання Верховної Ради України, на якому затвердили постанову про політичну кризу в Україні, визнали факт фальсифікації виборів та, по суті, анулювали рішення виборів ЦВК.

Прихильники В. Януковича взяли курс на сепаратизм, на розкол країни. «З'їзд депутатів усіх рівнів» у Сєверодонецьку закликав до проголошення Південно-Східної Автономної Республіки. Провідну роль у цьому процесі відігравали лідери Донецької, Луганської, Харківської та інших областей. Водночас у західних і центральних регіонах країни місцеві ради ухвалюють рішення про визнання Президентом України В. Ющенка.

Своїм рішенням від 3 грудня 2004 р. Верховний Суд України визнав недійсними результати другого туру президентських виборів, оголошених ЦВК 26 листопада 2004 р., і призначив переголосування на 26 грудня 2004 р.

Щоб унеможливити масові фальсифікації під час переголосування, було розроблено зміни до Закону «Про вибори Президента України». Ці пропозиції, згідно із

домовленостями, були поставлені на голосування у Верховній Раді України в пакеті зі змінами й доповненнями до Конституції України (політична реформа). Як і передбачали, із вересня 2005 р. відбувся перерозподіл владних повноважень між Верховною Радою України, Президентом України і Прем'єр-міністром.

«Помаранчева революція» (листопад–грудень 2004 р.)

Причини			
Криза режиму президента Л. Кучми	Масова фальсифікація владою результатів виборів	Боротьба фінансово-промислових груп і регіональних еліт за владу	Втручання Росії у внутрішні справи України

Масові виступи населення 22 листопада — 8 грудня 2004 р. — «Помаранчева революція». Політична криза. Сепаратистські виступи на Сході і Півдні України. Погіршення економічної ситуації.

Результати і наслідки				
Зростання національної самосвідомості населення. Формування громадянського суспільства. Демократизація суспільно-політичного життя	Визнання недейсними результатів другого туру президентських виборів. Призначення перереголосування на 26 грудня 2004 р.	Перегрупування сил у парламенті. Перемога на президентських виборах 2004 р. В. Ющенко	Схвалення законопроєкту про внесення змін до Конституції України	Ухвалення рішення Верховною Радою України про виведення українського збройного контингенту з Іраку

Таким чином, політична криза в країні була розв'язана шляхом компромісу, народ України відстояв власні права мирним шляхом, засвідчивши свою прихильність демократичним ідеалам.

Третій тур 26 грудня 2004 р. дав такі результати: за В. Ющенка віддали свої голоси 51,99 % виборців, за В. Януковича — 44,21 %. **Інавгурація нового Президента України В. Ющенка відбулася 23 січня 2005 р.** Прем'єр-міністром країни стала Юлія Тимошенко.

- Які підсумки «Помаранчевої революції»?

Висновки

- Після 1994 р. основним змістом державотворчих процесів стало поступове становлення і розвиток демократичних інститутів. Цей процес тривав у доволі запеклій політичній боротьбі. Неодноразово відбувалося перегрупування політичних сил. Зростала вага, організованість і роль опозиції. Кульмінацією боротьби стали події «Помаранчевої революції». Вибори Президента України 2004 р. стали переломними у розвитку України, народ якої чітко заявив про свій демократичний і європейський вибір.

? **Запитання і завдання**

1. Чому на президентських виборах 1999 р. переміг Л. Кучма?
2. З якою метою провели Всеукраїнський референдум у квітні 2000 р.? Які питання були винесені на референдум? Які його наслідки?
3. Які політичні сили утворили першу у ВРУ пропрезидентську більшість?
4. Які наслідки політичної кризи зими–весни 2001 р. і виборів до Верховної Ради 2002 р.?
5. Як зміна виборчих систем відбивалася на складі Верховної Ради України?
6. Проведіть дискусію. Період президентства Л. Кучми: здобутки і прорахунки.
7. Назвіть причини політичної кризи зими–весни 2001 р. Як вона була подолана? Які її наслідки?
8. Обговоріть у групах. Чи була «Помаранчева революція» революцією?
9. Хто став четвертим Президентом України?
10. Які зміни були внесені до Конституції України?

§ 24. Економічний розвиток України у 1992–2005 рр.

Основні поняття і терміни

інфляція, гіперінфляція, фінансова криза, гривня, купоно-карбованці, тіньова економіка.

Основні дати

1992 р. — запровадження багаторазових купоно-карбованців. Вихід із «рублевої зони»; 1992–1994 рр. — гіперінфляція; 1996 р. — запровадження гривні — грошової одиниці України; 2000 р. — початок економічного зростання після десяти років економічного падіння.

1. Початок економічних перетворень

Економічну ситуацію, що склалася на початку незалежності, можна характеризувати як економічну кризу, що через різні обставини за перші роки незалежності перетворилася у стрімкий обвал економіки, котрий тривав до 1999 р. Звичайно, важко було уникнути кризи, але можливо було скоротити її в часі та зменшити негативні наслідки політикою рішучих економічних перетворень. Саме цього бракувало українській владі. Не можна твердити, що вона нічого не робила, але її дії були неадекватними існуючій ситуації.

Стартові можливості економіки незалежної України на 1992 р.

Позитивні фактори	Негативні фактори
<ul style="list-style-type: none"> • Висококваліфікована і дешева робоча сила (працездатне населення становило більше половини населення України); • Високий рівень освіти; • Значний науковий потенціал (220 тис. науковців), розвиненість мережі наукових установ, розвиток фундаментальних і прикладних наукових досліджень; • Значні природні багатства; • Розвиненість транспортної мережі (залізниці, порти — найрозвинутіша мережа у світі, газо- і нафто-, аміакопроводи тощо); • Великий морський і річковий флот (4-й у світі); • Промисловість здатна випускати велику номенклатуру продукції, аж до ракет і космічної техніки; • Значний потенціал у розвитку сільського господарства (висока природна плодючість ґрунтів). 	<ul style="list-style-type: none"> • Економіка України була складовою загальносоюзного економічного комплексу; • Деформація структури економіки: переважання важкої промисловості та енергетики (70%); • Відсутність у більшості галузях завершеного циклу виробництва товарів (80%); • 40% продукції випускали підприємства-монополісти; • Висока енергозатратність та енергозалежність; • Неконкурентоздатність більшої частини промислової продукції на світовому ринку; • 80% підприємств процювало на потреби військово-промислового комплексу (ВПК); • Несформованість власної банківської і фінансової систем; • Відсутність законодавчо-нормативної бази для функціонування економіки в умовах ринку; • Негативні наслідки невдалих економічних реформ періоду «перебудови»; • Відсутність чіткої програми дій із реформування економіки; • Хронічна криза і затратність сільського господарства; • Відсутність управлінських кадрів і менеджменту, пристосованих до ринкової економіки; • Населення було привчене до державної опіки, виховане в дусі зневаги до приватної власності та приватних інтересів.

У перші місяці після розпаду Радянського Союзу (8 грудня 1991 р.) в Україні здійснюються кроки в напрямку ринкових перетворень, які підштовхнула лібералізація цін, що почалася в Росії. В Україні уряд В. Фокіна з початку 1992 р. ввів у обіг купуно-карбованець і став на шлях *«шокової терапії»*, проголосивши лібералізацію ринкової торгівлі й повну свободу ринкових цін, за винятком регулювання їх на деякі товари.

! **«Шокова терапія»** — назва системи заходів для стабілізації економіки і становлення ринкових відносин, які передбачають лібералізацію цін, фінансово-кредитної системи, зовнішньоекономічної та інших видів діяльності, використання монетаристських методів регулювання економіки, скорочення державних витрат на соціальні потреби.

У березні 1992 р. Верховна Рада України схвалила *«Основи національної економічної політики України»*, які передбачали роздержавлення і приватизацію, структурну перебудову та модернізацію промисловості. Поряд з таким, ця економічна концепція передбачала відмову від ряду принципових положень, прийнятих при утворенні СНД: Україна залишається в СНД, але повністю виходить з рублевого простору; переорієнтація зовнішньої торгівлі на західні ринки тощо. Ця програма стала для України перепусткою до Міжнародного валютного фонду (МВФ), куди і була прийнята у квітні 1992 р.

Але в реальному житті лібералізація відбувалася без проведення відповідних кроків зі створення механізмів ринкової економіки та приватизації, як це було в країнах Східної Європи; зберігався широкий державний контроль. Усе це призвело до поглиблення кризи, сприяло подальшому падінню виробництва і, за відсутності конкуренції, закономірно спричинило могутнє зростання цін, що, своєю чергою, зумовило різке зниження рівня життя більшості населення.

Здійснена в 1992 р. лібералізація цін призвела до їх вибухового зростання у 20 разів (рівень інфляції 2000%).

У листопаді 1992 р. прем'єр-міністром призначили Л. Кучму. Він заявив про необхідність переходу до справді ринкової економіки. А віце-прем'єр-міністр В. Пинзеник розробив план перетворень. Зокрема, передбачалось: обмеження пільгових кредитів, скорочення субсидій, контроль Національного банку над витратами, розгортання широкої приватизації, жорстка економія енергоносіїв тощо.

Уряди України (1991–2004 рр.)

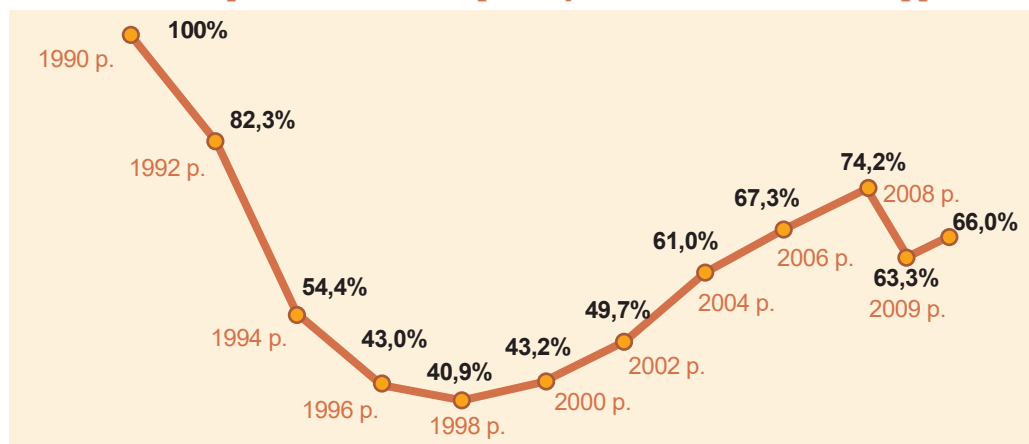
- Уряд В. Фокіна — квітень 1991 р. — жовтень 1992 р.
- Уряд Л. Кучми — жовтень 1992 р. — вересень 1993 р.
- Виконувач обов'язків голови уряду Ю. Звягільський (вересень 1993 р. — червень 1994 р.).
- Уряд В. Масола — червень 1994 р. — березень 1995 р.
- Уряд В. Марчука — березень 1995 р. — травень 1996 р.
- Уряд В. Лазаренка — травень 1996 р. — липень 1997 р.
- Уряд В. Пустовойтенка — липень 1997 р. — грудень 1999 р.
- Уряд В. Ющенко — грудень 1999 р. — квітень 2001 р.
- Уряд А. Кінаха — квітень 2001 р. — листопад 2002 р.
- Уряд В. Януковича — листопад 2002 р. — грудень 2004 р.
- Виконувач обов'язків голови уряду М. Азаров — грудень 2004 р. — січень 2005 р.

Закопи «Про селянське (фермерське) господарство», «Про форми власності на землю» започаткували реформування колгоспно-радгоспної системи на основі розпаювання їхнього майна, а також почалося створення фермерських господарств. Протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів. Розпаювання не дало поштовх швидкому розвитку фермерського господарства. Причинами цього були відсутність матеріальних і фінансових ресурсів, недостатня підтримка з боку держави, а також психологічне несприйняття більшістю селян, що вирости за умов колгоспного ладу, індивідуальних господарств, невідповідність, а часто і нездатність багатьох із них вести самостійне господарство.

Зазначені заходи не рятували економічну ситуацію, уряди фактично здійснювали управління не економічними, а адміністративними методами. Приватизація майже не здійснювалася. Державні підприємства у своїй більшості припинили роботу в умовах інфляції, неплатежів, розриву економічних зв'язків і відсутності налагодженої системи збуту.

За період 1990–1994 рр. валовий національний продукт скоротився на 44 %, обсяг промислової продукції — на 41 %, національний дохід — на 54 %. У 1994 р. спад промислового виробництва досяг свого максимуму — 27,7 %. Рівень інфляції був найвищим у світі — понад 10155%. За межею бідності опинилося 64 % населення.

Річне зростання ВВП України у відсотках в 1990–2010 рр.

► Які наслідки «шокової» терапії для економіки України?

2. Економічний розвиток України 1994–1999 рр.

Економіка, стан якої погіршувався, потребувала рішучих заходів, які б поєднували невідкладні антикризові дії з реалізацією нової соціально-економічної стратегії. Великі сподівання покладалися на зміну влади. Влітку 1994 р. президентом стає Л. Кучма.

З цього, по суті, починається другий етап економічних перетворень в Україні. Однак рішучих кроків з реалізації проголошеного курсу президент так і не здійснив. Ситуація ж в економіці продовжувала погіршуватися. Верховна Рада схвалила 144-трильйонну емісію, яка призвела до вибуху начебто приспаної інфляції, удвічі збільшивши курс долара і більш як удвічі ціни. Громадяни зіткнулися з явищем **гіперінфляції**.

Причини гіперінфляції 1992–1994 рр.

- Вплив лібералізації ціноутворення в Росії;
- Примусовий вихід України з рублевої зони (друга половина 1992 р.);
- Стрімке зростання цін на енергоносії (за 1992 р. у 300 разів);
- Страйковий рух середини 1992–1993 рр. (шахтарі, транспортники, вчителі тощо), спричинений черговим підвищенням цін на сільгосппродукцію, змусив уряд збільшити розміри заробітної плати, яка не була економічно підкріплена;
- Прорахунки у проведенні економічних реформ, фактичне їх припинення у 1993 р.;
- Недовіра населення до купуно-карбованців (з листопада 1992 р. — українські карбованці), фінансові спекуляції;
- Загострення політичної боротьби.

Ускладнюються взаємовідносини з Росією і Туркменістаном з приводу розрахунків за енергоносії. Борг України цим країнам перевищив 1 млрд дол.

Крім того, українські товари стрімко втрачали російський ринок. Відповідно скорочувалися доходи країни, тому що втрати не компенсувалися збільшенням поставок на інші ринки. Українські товари у своїй більшості були неконкурентоздатними. У цій ситуації Л. Кучма відкидає тезу про виняткову орієнтацію на Захід, заявляючи про необхідність розвитку стратегічного партнерства з Росією і країнами СНД.

Друга хвиля лібералізації цін, що почалася у жовтні–листопаді 1994 р., спровокувала новий вибух інфляції, яка досягла у жовтні 70% і збереглася до лютого 1995 р. У 1994 р. промислове виробництво скоротилося на 28,2%, сільське господарство — на 16,5%.

1995 р. характеризується певною стабілізацією грошово-кредитної сфери. Рівень інфляції в Україні становив 181,7% за рік.

Позитивні тенденції у ході фінансової стабілізації супроводжувалися суттєвими темпами приватизації. У підсумку за 3,5 року частка державної власності в Україні скоротилася з 96 до 62%. Уже в середині 1995 р. на недержавних підприємствах України вироблялося понад 40% промислової продукції. Активно продовжувалася приватизація і в 1996 р.

У 1995 р. зупинити спад виробництва не вдалося, але відбулося різке його уповільнення (12,2% проти 22,9% у 1994 р.). Також цього року було вперше подолано тенденцію зниження життєвого рівня населення, зростання номінальної зарплати почало випереджати зростання цін на споживчі товари.

У 1996 р. в Україні починається новий, третій етап реформ, який характеризується проголошенням коригування їх курсу на створення державно регульованої, соціально спрямованої ринкової економіки.

Важливою подією стала **грошова реформа**. Протягом **2–16 вересня 1996 р.** (для особливих випадків термін подовжили) введено в дію повноцінну національну

Купюра купуно-карбованця

1 гривня. 1996 р.

грошову одиницю України — гривню. Обмін відбувався у співвідношенні 1 гривня за 100 000 купоно-карбованців. У такій пропорції було змінено і ціни. Реформа була неконфіскаційна, і, по суті, обмін здійснювався без обмежень.

Грошова реформа мала й позитивні сторони: зросла довіра до нової валюти; упродовж тривалого часу валютний курс гривні залишався практично незмінним (з вересня 1996 р. до кінця 1997 р.).

Але такої стабілізації досягли за рахунок зростання заборгованості з виплати заробітних плат, пенсій, стипендій (борг на 1999 р. становив 5 млрд грн.) та зовнішніх запозичень (якщо до 1993 р. Україна не мала зовнішнього боргу, то на 1999 р. його величина перевищує 10 млрд дол.). Економіка продовжувала своє падіння.

Назва «гривня» бере свій початок з часів Русі-України. У 1918 р. у гривнях випускалися кредитні білети Державного банку Української Народної Республіки. Після проголошення в 1991 р. Акта про незалежність України було вирішено власну грошову одиницю назвати гривнею, зберігши назву для розмірних монет — «копійка».

У вересні 1998 р. України сягнула грандіозна азійська фінансова криза. Держава виявилася нездатною сплачувати свої як внутрішні, так і зовнішні борги. Але завдяки вмілому керівництву НБУ обвального падіння курсу, як це сталося в Росії, не відбулося. Зрештою, курс вдалося стабілізувати на співвідношенні 1\$ = 5 грн.

► Як вдалося впоратися з гіперінфляцією?

3. Економічні процеси в 2000–2005 рр.

У 1999 р. вперше за останнє десятиріччя чітко окреслилися ознаки економічної стабілізації, а з 2000 р. — зростання. У 2001–2005 рр. приріст офіційного ВВП був найвищим серед країн СНД. Водночас в жодній із сфер економічної діяльності країна не мала логічно завершеного, системного законодавчого забезпечення. Постійні зміни чинного законодавства підривали ділову активність і спричинювали нерівномірність економічних показників.

Позитивні зрушення були зумовлені виваженими бюджетною та монетарною політикою, розширенням внутрішнього попиту та ринку, поряд із сприятливою зовнішньою кон'юнктурою (високі ціни на метал і металопродукцію). На цій основі відбулося підвищення рівня життя населення, особливо в столиці та великих містах.

Статистичні дані свідчать про утвердження в 2003 р. нової якості зростання, пов'язаної з розширенням внутрішнього ринку і початком інтенсивного оновлення основних виробничих фондів, відчутним зростанням інвестиційного попиту. У 2004 р. прибуток підприємств збільшився у 1,5 раза порівняно з 2003 роком.

У 2000–2001 рр. завдяки діяльності уряду В. Ющенка вдалося подолати заборгованість держави перед пенсіонерами, почалося повільне зростання розміру пенсій.

Для стимулювання малого бізнесу в 1998 р. указом президента Л. Кучми запроваджувалася спрощена система оподаткування. За 11 років її існування кількість

платників єдиного податку збільшилася майже в 14 разів, а надходження до бюджету від сплати єдиного податку зросли в 32 рази (з 127 млн грн. в 1999 році до 4107,6 млн грн. в 2009 році).

Позитивні зрушення створили привабливі умови для іноземних інвестицій у різні галузі економіки. Україна отримала високі рейтингові оцінки.

Іноземним інвестиціям сприяло і те, що з 1999 р. розпочалася грошова приватизація. До 2004 р. було приватизовано основну масу привабливих для бізнесу підприємств. У країні сформувалися потужні фінансово-промислові (олігархічні) групи Ахметова, Коломойського, Пінчука, Фірташа та інших.

Зміцнилися позиції української економіки на світовому ринку; вона стала однією з найбільш відкритих на пострадянському просторі. Сформувалася стійка тенденція до збільшення українського експорту, що також характеризує доволі високий рівень конкурентоспроможності відповідних галузей виробництва. За 2000–2004 рр. обсяги експорту зросли майже вдвічі. Зберігалось позитивне сальдо зовнішньої торгівлі. Валютні резерви зросли до 9,9 млрд дол. США. Зовнішній борг на початок 2004 р. становив 23 811 млн дол.

Були продовжені реформи у сфері сільського господарства. У 2002 р. Верховна Рада затвердила Земельний кодекс, який закріпив приватну власність на землю. Проте по теперішній день діє мораторій на продаж землі сільськогосподарського призначення. Особливістю розвитку сільського господарства в Україні є створення великих (декілька сот тисяч га землі) господарств, які виробляють продукцію на експорт.

► Які основні причини економічного зростання України в 2000–2005 рр.?

Висновки

- Початок самостійного економічного життя розпочався у несприятливих умовах. Економіка перебувала у важкому кризовому стані. Перші роки реформ не дали відчутних результатів, економіка України стрімко падала вниз. Темпи інфляції були найвищими у світі. У 1999 р. Україна вперше за роки незалежності завершила рік з позитивними основними показниками соціально-економічного розвитку. Десятиліття економічного падіння завершилося. Тривалий процес напрацювань почав давати свої результати. У 2001 р. Україна показала найвищі темпи економічного зростання серед країн СНД та Європи.
- Однак економічна ситуація залишалася складною. Існувала ціла низка проблем, без вирішення яких було неможливо забезпечити повноцінне та ефективне функціонування економіки.

Запитання і завдання

1. Чому після проголошення незалежності відбулося стрімке падіння економіки України? Які основні підсумки економічного розвитку України в 1991–1994 рр.?
2. Який уряд започаткував у країні «шокову терапію»?
3. У який період в Україні спостерігалась гіперінфляція?
4. Коли в Україні було закріплено приватне право на землю?
5. Обговоріть у групах. Чому у перші роки незалежності економічні зміни значно відставали від політичних?
6. Як відбувалося становлення власної грошово-фінансової системи незалежної України?
7. Проведіть дискусію. Чому економічне падіння України вдалося подолати лише через 10 років, у той час як сусідні держави змогли впоратися з кризою набагато швидше?
8. Чи можна вважати економічні реформи, проведені за роки незалежності, ефективними?

§ 25. Етносоціальні процеси та рівень життя населення

Основні поняття і терміни

середній клас, маргінальні прошарки суспільства, національні меншини, міжнаціональні відносини.

Основні дати

1989 р. — Всесоюзний перепис населення; 1 листопада 1991 р. — Верховна Рада прийняла Декларацію прав національностей України; 5–14 грудня 2001 р. — Всеукраїнський перепис населення.

1. Зміни в складі населення України, соціальні проблеми

Глибока економічна криза 1990–1999 рр. викликала серйозні зрушення у складі населення України і загострення соціальних проблем. Перш за все варто відзначити стрімке падіння життєвого рівня населення.

Звичні за радянських часів гарантії з боку держави — надання роботи, стабільної зарплати, пенсії, матеріальної підтримки — поступилися незвичним і не прийнятним для більшості колишніх радянських громадян завданням щоденної боротьби за виживання.

Економічний спад суттєво обмежив можливості державного бюджету для виконання соціальних зобов'язань (виникали затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій тощо), різко упали реальні доходи працюючих. Обсяги зарплати, пенсійних виплат суттєво відставали від темпів зростання цін на товари та продукти споживання.

Особисті заощадження громадян, що вони зробили за часів СРСР, були знецінені і фактично втрачені. У 1992 р. поточне споживання населення (їжа, послуги, транспорт, житло) скоротилось до рівня кінця 1950-х років.

Гострі проблеми назріли у справі охорони здоров'я. На початок 90-х років Україна була забезпечена медикаментами лише на 30–40%, медичною апаратурою — на 30%. Зріс рівень серцево-судинних, онкологічних та інших захворювань. Знову набули загрозливого масштабу хвороби, які, здавалось, були викорінені, зокрема туберкульоз. Відбулось стрімке поширення ВІЛ-СНІДу.

Падіння життєвого рівня громадян, фактичне припинення державного житлового будівництва загострило житлову проблему. З 1998 р. розпочалася реалізація програми довгострокового фінансування спорудження житла для молодих громадян. Населенню почали надавати кредити на будівництво власних помешкань. Проте економічна криза 2008–2009 рр. фактично зупинила житлове будівництво. А обсяг боргів населення за кредитами став перевищувати державний бюджет України в декілька разів.

Негативно вплинула на рівень життя народу України гостра екологічна криза, що вразила більшу частину території республіки. В атмосферу викидали тонни шкідливих речовин.

Падіння життєвого рівня людей, соціальні негаразди зумовили зниження природного приросту населення України. Смертність почала перевищувати народжуваність. В Україні щорічно помирало на 150 тис. осіб більше, ніж народжувалось. За роки незалежності населення України скоротилося з 52 до 45 млн осіб.

Помітне зменшення народжуваності підвищує показник старіння нації, свідчить про збільшення питомої ваги старших поколінь порівняно із середніми та молодшими.

На ситуацію в складі населення почали впливати міграційні процеси. Україна стала відкритою в межах існуючого права для в'їзду, перебування і пересування через її територію іноземних громадян.

У перші роки незалежності на рідну землю почали повертатися колишні її жителі, які з різних причин опинилися за межами своєї батьківщини. Серед них — колишні військовослужбовці Збройних сил СРСР, репресовані українці, що перебували на засланні, депортовані народи. У 1991–1996 рр. в Україну з колишніх республік Союзу прибуло 1,2 млн осіб. Надалі цей потік значно скоротився.

Водночас з України стали більше виїжджати. Як правило, — це найбільш дієздатні й освічені люди. За останніми оцінками за кордоном перебуває 6,6 млн громадян України. Переважно вони є трудовими мігрантами. Основна маса їх зосереджена в Росії, Польщі, Італії, Іспанії, Чехії, Греції, Португалії тощо.

Помітна частина міграційних потоків пішла в Україну з країн близького та далекого зарубіжжя. Україна вперше за всю свою історію зіткнулася з такою проблемою, як масовий в'їзд іноземних громадян. За останні роки в Україні щорічно оселяється на постійне проживання близько 200 тис. осіб, серед них — біженці. Першими почали подавати заяви на отримання статусу шукачів притулку представники афганської діаспори. Згодом основну масу біженців становили люди, які тікали з районів збройних конфліктів на території країн СНД. Крім вихідців із близького зарубіжжя, в Україні перебувають біженці з багатьох країн Африки, Південно-Східної Азії та Близького Сходу. Більшість використовують територію України як транзитну, для того, щоб потрапити в країни Європейського Союзу. Потік емігрантів став серйозною проблемою у відносинах України з ЄС.

! **«Відплив умів»** — процес масової міграції, при якій з країни або регіону від'їжджають фахівці, вчені і кваліфіковані робітники з політичних, економічних, релігійних або інших причин.

Крім того, на динаміку змін населення впливають такі чинники, як нещасні випадки невинного характеру, травматизм на дорогах, злочинність. Від цих факторів Україна втрачає за рік від 10 до 20 тисяч осіб.

Вищезазначені зміни зумовили постановку на порядок денний негайного вирішення таких питань: забезпечити зростання народжуваності, реформу пенсійної системи і соціального забезпечення, реформування системи охорони здоров'я.

Результати Всеукраїнського перепису населення 5–14 грудня 2001 р.

Попередні підсумки перепису оприлюднені 29 травня 2002 р. Загальна кількість населення становила 48 млн 416 тис. осіб (у 1989 р. — 51,54 млн осіб). Населення міст становило 32 млн 538 тис. осіб (67 % від загальної кількості населення). Порівняно з 1989 р. кількість міського населення скоротилася на 2,3 %. Сільське населення становить 15 млн 878 тис. осіб (32 %), порівняно з 1989 р. зросло на 1,8 %. Перепис засвідчив значне зниження кількості окремих національних меншин: євреїв, німців, угорців, росіян. Натомість зросла кількість кримських татар, вірмен, грузин тощо.

- ▶ Які основні зміни відбулися у складі населення України за перші десять років незалежності?

2. Загальна характеристика соціальних зрушень в українському суспільстві

Перехід до ринкової економічної системи, докорінна зміна принципів соціальної політики призвели до значних змін у соціальній структурі українського суспільства.

Що найпомітніше, так це значне майнове розшарування. Водночас непомірно зросли масштаби бідності, яка охопила всі верстви населення, незалежно від професій, освітніх та демографічних ознак.

Повсякденним стало таке явище, як безробіття. Хоча офіційно зареєстрований показник безробіття був невисокий, декілька відсотків працездатного населення, але реально таких людей налічувалося набагато більше.

Зростання бідності відбувалося за рахунок «розмивання» середнього класу (люди із середніми доходами, що займають міцне становище у суспільстві). На сучасному етапі основою середнього класу є підприємці, високооплачувані спеціалісти, частина науково-технічних працівників і службовців. З поліпшенням економічного становища відбувається зростання середнього класу. Проте він на сьогодні ще не є основою для стабільного розвитку країни.

Значні соціальні зрушення сталої соціальної системи призвели до формування доволі помітного прошарку людей, який називають *маргіналами* (у народі більш поширена назва бомжі та інші). До цієї групи належать особи, які через різні обставини опинилися на узбіччі суспільства, втратили або втрачають зв'язок з його основними інституціями, відчувають глибокі деструктивні зміни свого соціального та психологічного стану.

Вулична торгівля

- ▶ Які соціальні групи виявилася найбільш вразливими під час кризи 1990–1999 рр.?
- ▶ У яких соціальних групах населення України відбулися найбільші трансформації у порівнянні з радянськими часами?

3. Міжнаціональні відносини в Україні

Україна — поліетнічна держава. За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало понад 51,4 млн осіб, серед них більше 37,4 млн українців, 11,3 млн росіян, 486 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 219 тис. поляків, 163,1 тис. угорців, 134,8 тис. румунів і представників інших народів.

Всього в Україні проживає близько 130 національностей, народностей та інших етнічних груп. Особливістю національного складу України ще з повоєнних років було те, що частка українців у загальному числі населення упала з 76,8% в 1959 р. до 72,6% у 1989 р., тоді як частка росіян за цей період зросла з 16,9% до 22%.

Збільшилась також кількість молдаван, вірменів, циган в Україні. Водночас чисельність деяких національностей зменшилась, особливо євреїв (на 23,2%).

Верховна Рада схвалила в листопаді 1991 р. Декларацію прав національностей України, в якій проголошено, що держава гарантує всім народам, національним гру-

пам, громадянам, які проживають на території України, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Держава гарантує всім національностям право на збереження їхнього традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, а також бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Важливе значення в консолідації українського народу має проголошене державою зобов'язання гарантувати всім громадянам вільно сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у державному житті.

Українська держава своїм законодавством забороняє дискримінацію громадян за національною ознакою.

У національній структурі особливе місце посідає російськомовне населення країни. Переважна більшість його представників народилася в Україні, соціалізувалася в двомовному середовищі, певною мірою сприйняла цінності української культури.

Україна створює сприятливі умови для розвитку та функціонування російської мови й культури, а також мов і культур інших народів нашої країни.

4. Повернення кримських татар на свою історичну батьківщину

Повернення кримських татар до Криму стало можливим у часи «перебудови». Цей процес набрав сили у 1988–1989 рр. Основну частку переселенців становили нащадки депортованих у 1944 р. або ті, хто пережив виселення в дитячому віці. Головною мотивацією повернення на етнічну батьківщину була символічна цінність етнічної території як землі походження цілого народу. За 4 роки половина всіх кримських татар, що проживали в СРСР (250 тис.), повернулися додому.

На кримській землі на татар чекало багато проблем. Зокрема, виникли земельні суперечки з жителями, які заселилися в Криму після 1944 р.

Зі здобуттям незалежності повернення кримських татар на історичну батьківщину стало справою України. З 1992 р. процес облаштування тих, хто повертався, фінансували за рахунок коштів із державного бюджету. Українське політичне керівництво на початку та в середині 1990-х рр. вбачало в кримських татарах союзників у протидії кримському проросійському сепаратизму.

Проте не обходилося без труднощів. Найгострішою була земельна проблема. Місцева кримська влада чинила всілякі перешкоди в отриманні земель переселенцями. Виникали численні силові конфлікти, самозахоплення. Кримсьотатарській гро-

Демонстрація кримських татар.
Поч. 1990-х рр.

маді завдяки організованості вдавалося виборювати свої законні права. А органи самоврядування — Меджлис і Курултай — у 1999 р. отримали фактичне визнання. Постали школи, мечеті, культурні й політичні товариства.

- ▶ Яку позицію займало керівництво України щодо повернення кримських татар?

Висновки

- Україна — багатонаціональна держава, на її території проживають представники майже 130 національностей. Усім громадянам, незалежно від їхньої національності, гарантуються рівні права і свободи. Держава забезпечує вільний розвиток етнічної, мовної, культурної та релігійної самобутності усіх корінних народів та національних меншин. Створення цивілізованих міжнаціональних стосунків є важливим досягненням Української держави.
- Складною етносоціальною проблемою для України стало повернення кримських татар на їхню історичну батьківщину. Ставлення до цього в українській владі тривалий час було двояке. З одного боку, українська влада сприяла поверненню, але з іншого — заперечувала можливість створення національної автономії і запліщувала очі на зловживання кримської влади.

Запитання і завдання

1. Назвіть найболючіші, на ваш погляд, соціальні проблеми в Україні 1990-х рр.
2. Як економічна криза вплинула на соціальне становище населення України?
3. Які зміни відбулися в динаміці міграційних процесів за часів незалежності України?
4. Які соціальні явища свідчать про соціальне розшарування українського суспільства?
5. Яке значення мало схвалення Верховною Радою «Декларації прав національностей» для розвитку міжнаціональних відносин? Коли було прийнято цей документ?
6. Охарактеризуйте національну структуру населення України. Які зміни в ній відбулися в період незалежності? У якому регіоні України це стало найбільш помітним?
7. Які кроки здійснила держава для гармонізації міжнаціональних відносин? Дайте оцінку національній політиці України.
8. Складіть графічну схему соціальної структури українського суспільства.
9. Охарактеризуйте демографічну ситуацію в сучасній Україні.
10. Проведіть дискусію. Чому, на ваш погляд, в Україні, на відміну від багатьох інших країн СНД, за часів незалежності не відбулося серйозних міжетнічних конфліктів? Що ви можете порадити для запобігання таким конфліктам у майбутньому?

§ 26. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України у 1992–2005 рр.

Основні поняття і терміни

НАТО, РЕ, ЄС, ГУАМ, СНД, без'ядерний статус, стратегічне партнерство.

Основні дати

5 грудня 1991 р. — Верховна Рада звернулась із Заявою до парламентів і народів світу; липень 1992 р. — схвалення Верховною Радою «Основних напрямків зовнішньої політики України»; січень 1994 р. — підписання Україною угоди про ліквідацію ядерної зброї; 9 листопада 1995 р. — Україна стала 37 членом Ради Європи; 31 травня 1997 р. — Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією; 2003 р. — конфлікт навколо о. Тузла; 2005 р. — перша «газова війна» Росії проти України.

1. Міжнародне визнання незалежності України. Набуття без'ядерного статусу

Акт проголошення незалежності України відкрив шлях до рівноправних відносин з іншими державами.

Нині Україна підтримує активні дипломатичні відносини з 70 країнами світу, має своїх постійних представників у таких міжнародних організаціях, як ООН, ЮНЕСКО, МАГАТЕ. Україна є членом ОБСЄ, Ради Європи, тісно співпрацює з міжнародними фінансовими організаціями.

Міжнародне визнання було пов'язане з набуттям Україною без'ядерного статусу, про який було проголошено в Декларації про державний суверенітет. У січні 1994 р. у Москві було підписано угоду між Україною, Росією та США, згідно з якою Україна зобов'язувалася протягом семи років вивести до Росії для розкомплектування всі ядерні боезаряди. Наприкінці цього ж року в Будапешті під час роботи НБСЄ лідери України, Росії, США і Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки України. Як компенсація за ліквідацію ядерної зброї була виплачена сума в 375 млн \$. Згодом угоди про гарантії були підписані з Францією та Китаєм.

Підписання Будапештського меморандуму. 1994 р.

Будапештський меморандум (Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї)

1. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії і Сполучені Штати Америки підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключного акта НБСЄ поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України.

2. ...підтверджують їх зобов'язання утримуватися від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй.

3. ...підтверджують Україні їх зобов'язання згідно з принципами Заключеного акта НБСЄ утримуватися від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити своїм власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних її суверенітету, і таким чином забезпечити собі переваги будь-якого роду.

4. ...підтверджують їх зобов'язання домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН з надання допомоги Україні як державі-учасниці Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, в разі якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї.

5. ...підтверджують щодо України їх зобов'язання не застосовувати ядерну зброю проти будь-якої держави-учасника Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, що не володіє ядерною зброєю, крім випадку нападу на них, їх території або залежні території, їх збройні сили або їх союзників з боку такої держави разом з державою, яка володіє ядерною зброєю або пов'язана з нею союзною угодою.

6. Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки і Україна будуть проводити консультації у випадку виникнення ситуації, внаслідок якої постає питання стосовно цих зобов'язань...».

1. Які зобов'язання брала на себе Україна та інші держави-підписанти?
2. Який механізм реалізації цього документа? Чи можна назвати його дієвим?

У 2010 р. Україна погодилась позбутися запасів плутонію, придатного для створення ядерної зброї. Він використовувався для наукових досліджень.

- Коли Україна набула без'ядерного статусу?

2. Правові засади зовнішньої політики. Визначення основних пріоритетів

У концепції зовнішньої політики незалежної Української держави (ухвалена 2 липня 1993 р. під назвою «Основні напрями зовнішньої політики України») зафіксовано, що Україна здійснює свою зовнішню політику на основі взаємної поваги стосовно до інших держав і народів, взаєморозуміння, партнерства, довіри, політичних та економічних інтересів, дотримання міжнародних правових актів, зафіксованих у міжнародних договорах та конвенціях, невтручання у внутрішні справи інших держав, визнання недоторканності й непорушності їх кордонів, поваги до гідності і честі народів, громадян країн світового співтовариства.

У Декларації про державний суверенітет 1990 р. зазначалося, що Україна «проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї».

Україна виступає рівноправним учасником міжнародного співробітництва, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо

бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах. Україна визнає пріоритет загальноєвропейських норм міжнародного права перед нормативами внутрішньодержавного права, виконує усі ці концептуальні положення, дотримується їх у питаннях зовнішніх зносин і міждержавних стосунків та зв'язків.

У розділі 1, статті 18 Конституції України сказано: «*Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства та загальноєвропейськими принципами і нормами міжнародного права*».

Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною і більшістю держав європейського континенту, передусім із сусідньою Польщею, а також ФРН, Італією, Угорщиною. Доволі плідно розвиваються відносини з Канадою, на які позитивно впливає українська діаспора.

У перші роки незалежності проголошувалося, що зовнішня політика України базується на таких принципах:

- багатовекторності (спроба налагодити рівноправні відносини з усіма центрами економічного та політичного впливу в Європі та світі, рівна віддаленість від існуючих військово-політичних блоків);
- прогнозованості й стабільності;
- збереження позаблокового статусу;
- зміцнення міжнародного миру і стабільності.

Ключовими у зовнішньополітичній стратегії України є відносини зі США. За роки незалежності США надає Україні постійну економічну, політичну, фінансову і технічну допомогу. У відносинах зі США Україна прагне до довгострокового, взаємовигідного і рівноправного співробітництва.

Важливим напрямом зовнішньої політики України є відносини з сусідніми країнами, особливо з Росією, де головним є розв'язання всіх територіальних суперечок, налагодження нормального двостороннього і багатостороннього співробітництва у всіх сферах.

Важливим напрямом реалізації зовнішньополітичних пріоритетів є налагодження стабільних взаємовигідних економічних і політичних зв'язків з країнами Сходу, Африки і Латинської Америки.

Основні пріоритети зовнішньої політики:

- економізація зовнішньої політики, тобто зовнішньополітичні зв'язки повинні підкріплюватися й економічним співробітництвом. Зовнішня політика повинна сприяти пошуку нових ринків для українських товарів;
  - розвивати зв'язки із стратегічними партнерами;
  - продовжувати рух у бік європейської та євроатлантичної інтеграції;
  - створювати позитивний імідж України;
  - забезпечити диверсифікацію постачання енергоносіїв;
  - реалізовувати своє геополітичне положення як мосту між Сходом і Заходом.
- ▶ Які основні пріоритети зовнішньої політики України визначалися наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр.?
- ▶ Що таке багатовекторність у зовнішній політиці?

3. Співробітництво України з провідними організаціями і країнами світу

Після здобуття незалежності розпочався новий етап діяльності України в ООН та інших міжнародних організаціях. Вона починає виступати як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Про підвищення міжнародного авторитету України свідчить те, що міністр закордонних справ Г. Удовенко був обраний в 1997 р. Головою Генеральної Асамблеї ООН. Україна виступила ініціатором проведення саміту Тисячоліття. З 1 січня 2000 р. Україна вперше як незалежна держава стала виконувати функцію непостійного члена Ради Безпеки ООН. Українські військові підрозділи брали активну участь у миротворчих операціях ООН (Хорватія, Боснія і Герцеговина, Ліван, Косово (колишня Югославія), Сьєрра-Леоне, Демократична Республіка Конго тощо). Також представники України перебувають у складі місій ООН в інших гарячих точках планети. На теперішній час українські військові здійснили 25 миротворчих місій.

Вагому роль Україна відіграла у врегулюванні конфлікту на Балканах. Так, українські підрозділи під прапором ООН забезпечували припинення вогню в Хорватії, розмежування сторін у Боснії і Герцеговині, налагодженню мирного життя у Косово. Збройна допомога законному уряду Македонії дала змогу зупинити розгортання громадянської війни і змусила сторони сісти за стіл переговорів.

Крім співробітництва з ООН, важливим напрямом української зовнішньої політики є інтеграція в європейські та євроатлантичні структури. На цьому шляху важливим є співробітництво з НАТО, ЄС, РЄ, ОБСЄ тощо.

Проголошення Україною без'ядерного статусу сприяло налагодженню тісних відносин з НАТО. У 1994 р. Україна стала учасником програми НАТО «Партнерство заради миру». У 1996 р. була схвалена індивідуальна програма партнерства Україна — НАТО. На території України проходять спільні навчання військових підрозділів (Яворівський полігон, акваторія Чорного моря). У 1997 р. в Мадриді між Україною і НАТО була підписана «Хартія про особливе партнерство».

Указом Президента України Л. Кучми в 1998 р. було затверджено державну програму співробітництва з альянсом. Україна розглядає НАТО як найбільш ефективну структуру колективної безпеки в Європі. Навесні 2002 р. Україна заявила про своє бажання вступити до цієї організації.

9 липня 2002 р., у межах програми «Партнерство заради миру», Україна і НАТО підписали меморандум про підтримку операцій НАТО з боку України. У листопаді 2002 р. було схвалено План дій НАТО-Україна, на основі яких стали розроблятися річні Цільові плани Україна-НАТО. А в 2004 р. був прийнятий закон про вільний доступ сил НАТО на територію України. Але напередодні президентських виборів 2004 р. Л. Кучма видав указ, в якому зазначалося, що вступ у НАТО не є метою країни — необхідне лише «суттєве поглиблення відносин з НАТО і ЄС як гарантими безпеки і стабільності в Європі».

- ❗ **Євроінтеграція** — це процес входження держави до європейських структур, уніфікація і гармонізація внутрішнього життя, законодавства, стандартів у відповідності з нормами, що існують у країнах ЄС.
- ❗ **Меморандум** — буквально означає: "те, про що слід пам'ятати". Дипломатичний документ з детальним викладом фактичного або юридичного боку того чи іншого важливого питання.

Проголошення Україною курсу на побудову демократичного суспільства потребує врахування світового досвіду в цій справі. Це зумовило потребу в співробітництві з Радою Європи, впливовою організацією, що виникла в 1949 р. і діяльність якої спрямована на захист прав людини, парламентської демократії та забезпечення принципу верховенства права. 14 липня 1992 р. Україна подала заявку на вступ до організації, а 9 листопада 1995 р. стала 37 членом Ради Європи. Вступивши до РЄ, України взяла на себе цілий ряд зобов'язань з організації влади, розвитку правової сфери і самоуправління, захисту прав людини. Так, згідно з рекомендаціями РЄ в Україні скасували смертну кару.

Проголошення Україною стратегічної мети інтеграції в європейські структури зумовило налагодження тісних відносин з Європейським Союзом. У 1994 р. була підписана, а в 1998 р. набрала чинності угода про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС. У документі проголошувалися такі цілі співробітництва: розвиток політичного діалогу; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій; створення умов для взаємовигідного співробітництва в усіх галузях; підтримання зусиль України зі зміцнення демократії, розвитку її економічного потенціалу і завершенню переходу до ринкової економіки. Загальна стратегія співробітництва ЄС стосовно України була затверджена у грудні 1999 р. Документ закладав основи співробітництва з державою, що не є безпосереднім претендентом на вступ до ЄС у найближчий час.

У липні 2002 р. відбувся саміт «Україна — ЄС», де основним було питання про надання Україні статусу держави з ринковою економікою та асоційованого члена ЄС. У ході роботи саміту зазначалося, що Україна ще не відповідає стандартам ЄС і не потрапляє до переліку країн, які мають увійти до ЄС у 2004 та 2007 рр. У 2003 р. Україна отримала статус «країни — сусіда ЄС». Щоб зменшити негативні наслідки від вступу до ЄС Польщі та Словаччини, у 2003 р. із цими країнами були укладені угоди про спрощення візового режиму. Згодом такі угоди уклали і з іншими сусідніми країнами ЄС.

Важливою складовою зовнішньої політики України є відносини зі США. Сполучені Штати на початку становлення надали суттєву технічну і фінансову допомогу. Проте між двома країнами відносини розвивалися нерівномірно. Керівництво США перш за все цікавило питання ліквідації ядерної зброї і недопущення її поширення у світі. Але воно також гостро реагувало на недемократичні дії української влади.

Українські військові в Іраку

Під час другого терміну перебування при владі президента Л. Кучми відносини зі США погіршилися. Україна була звинувачена у постачанні сучасної зброї Іраку в обхід міжнародних санкцій.

Щоб домогтися підтримки США, українське керівництво на чолі з Л. Кучмою направило у 2003 р. до Кувейту, а згодом до Іраку військовий контингент. Проте ця зовнішньополітична акція була неоднозначно сприйнята всередині країни. А перебування українських військових у регіоні призвело до втягування їх у збройне протистояння між іракськими партизанами і окупаційними військами і, відповідно, до болючих втрат (загинуло 18 ос.). На початку 2005 р. ухвалили рішення про поступове виведення українського контингенту до жовтня 2005 р.

На початку квітня 2005 р. Віктор Ющенко відвідав з п'ятиденним візитом США. Це був перший візит українського президента до США з моменту проголошення незалежності України. Він вивів відносини між країнами на новий рівень.

Конгрес США зустрів В. Ющенка як національного героя. Президент України виступив перед повним складом двох палат конгресу з промовою, що тривала 40 хвилин. У ній він запевняв, що нова Україна розділяє євроатлантичні цінності, і переконував, що вступ України до ЄС і НАТО «зміцнить стабільність у всьому стратегічно важливому для США регіоні — від Варшави до Тбілісі і Баку». Крім чеського президента Вацлава Гавела, жоден східноєвропейський політик не мав честі виступати перед двома палатами конгресу.

Конгрес США зустрів майже всі озвучені Ющенком ініціативи з ентузіазмом. Виступ переривався аплодисментами 28 разів. При цьому вісім разів зал вставав і влаштовував йому овації. Ющенко подякував Конгресу за підтримку столітньої боротьби України за незалежність і недавньої «Помаранчевої революції».

У 1992 р. Україна приєдналася до Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР), плідно співпрацює з Міжнародним валютним фондом (МВФ), Світовим банком й іншими фінансовими структурами.

Також Україна бере участь у регіональному співробітництві (організації, що об'єднують країни окремих регіонів континенту). Будучи членом СНД, організації Чорноморського економічного співробітництва, Балто-Чорноморського співробітництва, ГУАМ, вона прагне до більш тісної співпраці з сусідами на рівноправній основі.

Україна є асоційованим членом СНД. Вона не підписала Статут цієї організації, бо деякі його положення суперечать українському законодавству. На противагу Росії в 1996 р. у межах СНД утворилось об'єднання Грузії, України, Азербайджану і Молдови (ГУАМ), як офіційно було заявлено, для реалізації ідеї євразійського транспортного коридору.

У той час як Україна стукала у двері ЄС, Росія вибудовувала на пострадянському просторі власні інтеграційні схеми. Так, були встановлені тісні відносини з Білоруссю (Союзна Держава). Створено Ташкентський пакт — військово-політичний союз частини країн СНД.

Після невдалої спроби інтеграції на Захід українське керівництво взяло курс на Схід. У лютому 2003 р. керівники Росії, України, Білорусі, Казахстану уклали угоду про створення Єдиного економічного простору (ЄЕП). Проте реалізації цієї угоди

не відбулося. Росія наполягала на створенні наддержавних органів, що заперечувала Україна, а також між Україною і Росією спалахнув прикордонний конфлікт через острів Тузла в Керченській протоці. Хоча, зрештою, його вдалося погасити, проблема розподілу акваторії Азовського моря і Керченської протоки не була остаточно розв'язана. У 2005–2009 рр. відбувається стрімке погіршення відносин з Росією, яке блокувало будь-які інтеграційні процеси між двома державами. Росія фактично розв'язала проти України гібридну війну, метою якою було не допустити виходу України із зони свого впливу. З обранням Президентом України В. Януковича активувалися кроки з реалізації проросійського курсу.

- ▶ Членами яких міжнародних організацій стала Україна за роки незалежності?

4. Конфлікт навколо о. Тузла

29 вересня 2003 р. росіяни почали насипати греблю з Краснодарського краю в напрямку українського острова Тузла. Працюючи у три зміни, будівельники споруджували по 157 метрів греблі на день, щоб з'єднати Тузлу з російським берегом.

Україна зайняла жорстку позицію щодо цього будівництва, розуміючи його справжню мету (офіційно Росія заявляла, що йдуть будівельні роботи з метою укріплення берегової лінії). На Тузлі додатково розмістили військові підрозділи. Країни опинилися на межі збройного конфлікту.

23 жовтня Росія припинила будівництво за 100 м від українських територіальних вод і за 900 м від Тузли.

Щоб залагодити проблему, відбулася зустріч Президента України Л. Кучми і Президента Росії В. Путіна. Зрештою, було укладено договір (2003 р.), що розмежовував територію Керченської протоки і визначав статус Азовського моря. Хоча Україна відстояла своє право на о. Тузла, Азовське море було визнано внутрішніми водами двох держав і кордон визначався лише по дну моря.

- ▶ Які наслідки конфлікту навколо о. Тузла?

5. Відносини з сусідніми країнами

Україна має спільний кордон з Росією, Білоруссю, Польщею, Угорщиною, Словаччиною, Румунією та Молдовою. На формування двосторонніх відносин істотний вплив має той факт, що на території цих держав проживає чимало українців, а в Україні — росіян (11,4 млн осіб за даними перепису 1989 р.), білорусів (440 тис.), поляків (219 тис.), словаків (8 тис.), угорців (163 тис.), румунів (135 тис.), молдаван (325 тис.).

Угорщина стала однією з перших держав, з якою були врегульовані відносини за всіма статтями. Зростав обсяг українсько-угорської торгівлі. Обидві країни не мали територіальних претензій одна до одної.

Жодними негативними моментами не позначені відносини між Україною й Словаччиною, на найвищому рівні укладено близько 50 угод. Відкриваються можливості для взаємних капіталовкладень, створення спільних підприємств. Обидві країни зацікавлені в розвитку транзитних перевезень, зокрема постачанні російських енергоносіїв до Західної Європи.

Важливе значення для реалізації західного вектора зовнішньої політики України мають її відносини з Польщею. 2 грудня 1991 р. Республіка Польща першою визнала Україну як незалежну державу. 18 травня 1992 р. між обома країнами був підпи-

саний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво. Перспективи економічної співпраці вбачаються в галузі фармацевтичної промисловості, сільсько-го господарства та переробки сільськогосподарської продукції, енергетики та теплопостачання, модернізації транспорту, охорони природного довкілля. З прикордонних територій України (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області), Польщі, Угорщини та Словаччини створено єврорегіон «Карпати». У його межах, а також в межах єврорегіону «Буг» Україна та Польща розвивають економічні, наукові, освітні й культурні зв'язки, спільно вирішують питання екології.

Україна та Польща визнають себе стратегічними партнерами. Україна не мала заперечень проти приєднання Польщі до НАТО, а Польща, своєю чергою, підтримує Україну в її намаганні інтегруватися в європейські структури. 1997 р. підписано спільну українсько-польську заяву «До порозуміння і єднання». Зустрічі керівників України та Польщі стали регулярними. Польщу стали називати «адвокатом України в Європі».

У зв'язку зі вступом Угорщини й Польщі, а згодом і Словаччини до Європейсько-го Союзу і НАТО були розроблені заходи, які мінімізували негативні наслідки для двосторонніх відносин.

Певний час з великими труднощами розвивався переговорний процес між Україною та Румунією. Окремі політичні сили в Румунії намагалися висунути до України серйозні територіальні претензії (Північна Буковина, Південна Бессарабія, острів Зміїний). Врешті-решт удалося досягти згоди, і 2 червня 1997 р. у місті Констанца підписали Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією, який підвів ризик під невизначеністю двосторонніх відносин. У ньому, зокрема, чітко зафіксовано зобов'язання щодо забезпечення прав осіб, які належать до української меншини в Румунії і румунської в Україні. Найбільш вагоме значення має те, що було створено міжнародно-правові засади українсько-румунського співробітництва.

У 2009 р. в міжнародному суді нарешті вирішили питання про поділ шельфу між двома державами в районі о. Зміїний.

Задовільним є стан українсько-молдовських відносин. Їх розвитку сприяють зустрічі президентів, прем'єр-міністрів, міністрів закордонних справ. Невирішеними залишаються питання завершення делімітації державного кордону та врегулювання ситуації в Придністров'ї. У Республіці Молдова високо цінують особливу роль України як посередника в розв'язанні розбіжностей, що існують між Кишиневом і Тирасполем та є джерелом нестабільності в регіоні. Виявляючи свої добросусідські відносини, Україна передала Молдові частину своєї території для створення порту на Дунаї. У 2001 р. було підписано договір про кордони між Молдовою і Україною.

Відносини між Україною і Росією складаються нерівномірно. Історичною подією стало підписання 31 травня 1997 р. широкомасштабного політичного українсько-російського договору. Цей документ юридично закріпив зобов'язання Росії поважати незалежність України і став правовою базою, на якій ґрунтуватимуться двосторонні відносини. Відбувся перехід від невизначеності й заполітизованості до рівноправного, взаємовигідного партнерства. З урахуванням історичних реалій укладено також угоди з приводу базування Чорноморського флоту.

Однак з приходом до влади в Росії В. Путіна розпочався процес стрімкого погіршення відносин між Україною і Росією. Російське керівництво розглядало Україну як зону свого виключного впливу і прагнуло відновити над нею цілковитий контроль.

Добросусідські відносини встановилися з Білоруссю. Були досягнуті домовленості про державний кордон. Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Білоруссю хоч і становить солідну суму, але ще не відповідає їхнім потенційним можливостям. Проте ускладнює відносини між Україною і Білоруссю той факт, що Білорусь є частиною Союзної Держави з Росією.

- ▶ Як склалися відносини України із сусідніми державами?

Висновки

- ✎ Україна після проголошення незалежності впевнено заявила про себе на міжнародній арені. Головними принципами її зовнішньої політики є демократизм, миролюбність, ядерне роззброєння, розширення економічного співробітництва. У другій половині 90-х років ХХ ст. Україна намагалася реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща та ще цілий ряд держав. Однак підтримувати рівноправні взаємини з основними своїми партнерами виявилось досить складно, хоча було досягнуто значних успіхів у двосторонніх відносинах. Так, було укладено Великий договір з Росією й угоду про розподіл Чорноморського флоту (1997 р.); в основному врегульовано відносини з тими сусідніми державами, як Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова. Добрі економічні та політичні зв'язки склалися між Україною і більшістю держав європейського континенту. Водночас відносини зі США характеризуються нестабільністю.

Запитання і завдання

1. Чим було викликане швидке визнання незалежності України іншими державами?
2. На яких принципах і засадах базувалася зовнішня політика України в 1991–2005 рр.?
3. Чому Україна погодилася на без'ядерний статус?
4. Яку позицію займає Україна щодо СНД?
5. Як розвивається співробітництво України з провідними міжнародними організаціями?
6. Проведіть дискусію на тему: «Багатовекторність політики України у 1991–2005 рр.: здобутки і поразки».
7. Визначте відмінності зовнішньої політики президентів України. Відповідь оформіть таблицею.
8. Чим зумовлені неодноразові зміни пріоритетів зовнішньополітичного курсу України?

Практичне заняття № 5

Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми.

Мета: показати складність й особливості процесу державного будівництва; розкрити здобутки цього процесу; дати йому оцінку.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати: 1) презентацію «Становлення незалежності України: державотворчий процес»; 2) факти та аргументи для дискусії; 3) повторити параграфи розділу №5.

Хід заняття

1. Перегляд і обговорення декількох кращих презентацій.
2. Проведення дискусії: «Державне будівництво в незалежній Україні: особливості, здобутки, проблеми».
3. Формування висновків відповідно до мети заняття.

Практичне заняття № 6

Інтеграція України в європейський та світовий економічний простір: виклики та відповіді.

Мета: показати процес інтеграції України до світових, європейських та атлантичних структур; розкрити здобутки цього процесу; дати йому оцінку.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати: 1) презентації: «Взаємовідносини України та ЄС», «Україна на шляху до НАТО», «Інтеграція Української економіки у світову. Шлях від МВФ до СОТ».
2. Підготувати відповіді на питання для обговорення на «круглому столі»:
  - а) Відносини з якими державами для України є пріоритетними?
  - б) Чи може багатовекторність бути основою національної безпеки?
  - в) Які основні зовнішні загрози України?
3. Повторити §26.

Хід заняття

1. Перегляд і обговорення декількох кращих презентацій.
2. Проведення «круглого столу».
3. Формулювання висновків відповідно до мети заняття.

Узагальнення знань за розділом V «Становлення України як незалежної держави»

1. Складіть перелік подій, що відбулися за роки незалежності. Які з них ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів «незалежність», «ринкова економіка», «приватизація», «гіперінфляція», «багатовекторність», «інтеграція», «Пома-ранчева революція».
3. Визначте здобутки і прорахунки політики президентів України: Л. Кравчука, Л. Кучми, В. Ющенко.
4. У чому суперечливість процесу розбудови незалежної держави в Україні? Як це пов'язано з особливостями політичного й економічного життя?
5. Покажіть на карті:
  - а) адміністративно-територіальний устрій України;
  - б) країни, що мають спільний кордон з Україною;
  - в) території, які призвели до гострих конфліктів України з сусідами;
  - г) співвідношення політичних сил в Україні під час виборів.
6. Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві за роки незалежності. Охарактеризуйте і поясніть основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства кінця ХХ — початку ХХІ ст.
7. Які основні напрямки зовнішньої політики України в умовах загальноєвропейських та світових процесів інтеграції?
8. Порівняйте шляхи і прояви процесів духовного й національного відродження українського народу в період «перебудови» і початку розвитку Української держави.
9. Чому Україні не вдалося стати членом ЄС чи НАТО у час, коли більшість країн Східної Європи стали учасниками цих організацій?
10. Чим зумовлена активність України у миротворчих місіях ООН?
11. Чому процеси модернізації України відбувалися вкрай повільно?

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом V.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ5.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ5.pdf)

VI

Творення нової України

§ 27. Суспільно-політичне та економічне життя України в 2005–2010 рр.

Основні поняття і терміни

реприватизація, дострокові вибори, СОТ.

Основні дати

жовтень 2006 р. — вибори до ВРУ; 2007 р. — дострокові вибори до ВРУ; 2008 р. — вступ України до СОТ; 2008–2009 рр. — економічна криза; 2010 р. — вибори Президента України, перемога В. Януковича.

1. Боротьба між президентом В. Ющенком і прем'єр-міністром Ю. Тимошенко. Розкол «помаранчевих» сил

Після призначення прем'єр-міністром Ю. Тимошенко новий уряд узявся активно реалізовувати обіцянки, що були дані на Майдані (Програма президента В. Ющенка «10 кроків назустріч людям»). План дій підтримала більшість депутатів ВРУ. Проте втілення у життя гасел і обіцянок виявилось не простою справою.

Уряд поставив перед собою кілька амбітних ключових завдань: 1) наповнити державний бюджет за рахунок ліквідації пільг в оподаткуванні, вільних економічних зон і всіляких тіньових схем отримання доходів; припиненням контрабанди, маніпуляцій з поверненням ПДВ; 2) підвищити доходи громадян за рахунок збільшення заробітної плати, розширення соціальних виплат тощо; 3) реприватизація незаконно приватизованої власності. Крім того, відбувалися значні кадрові пертурбації, що призвели до заміни понад 13 тис. посадовців різних ланок. Відбулись арешти окремих осіб, що звинувачувалися в корупції та інших злочинах. Резонансними стали самогубства міністра транспорту і зв'язку М. Кирпи, экс-міністра внутрішніх справ Ю. Кравченка.

Але реалізація такого курсу президента та уряду викликала як розбіжності в самій команді, так і опір тих сил, інтереси яких зачіпали перетворення. Починаючи з весни 2005 р., стрімко зросли ціни на м'ясо (поштовхом стала програма уряду із боротьби з контрабандою («Контрабанда — STOP!») і зростанням попиту в результаті збільшення доходів громадян), потім на нафтопродукти (спровоковані стрімким зростанням світової ціни на нафту і змовою російських нафтотрейдерів, які монопольно володіли українським ринком), а згодом і на цукор (прагненням «цукро-

*Президент України
Віктор Ющенко
(2005–2010 рр.)*

*Юлія Тимошенко,
Прем'єр-міністр України
у 2005 і 2007–2010 рр.*

вих королів» отримати надприбутки), як наслідок — розкручувався маховик інфляції. Відштовхнуло від України іноземних інвесторів питання **реприватизації**.

! **Реприватизація** — процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об'єкта.

24 жовтня 2005 р. пройшла найбільша і єдина акція з програми «реприватизації» — аукціон з перепродажу «Криворіжсталі», який виграла індійська компанія «Міттал Стіл» («Mittal Steel Germany GmbH»).

Аукціон тривав 50 хвилин, а його перебіг транслювався в прямому телевізійному ефірі. Ціна за «Криворіжсталь» від індійського холдингу перевершила всі очікування та у 6 разів перевищила ціну, сплачену попереднім власником («Індустріально-металургійний союз»).

За «Криворіжсталь» держбюджет отримав 24,2 млрд грн, це на 6,6 млрд грн (38%) перевищило надходження від приватизації власності за всі попередні 14 років.

Загалом погіршилися економічні показники. Своє невдоволення політикою уряду стали висловлювати середні та дрібні підприємці, які найбільш підтримували «Помаранчеву революцію». Неодноразово спалахували конфлікти всередині урядової команди, 80 % якої не були одностайними Ю. Тимошенко. Особливо загострилося протистояння між секретарем РНБО України П. Порошенком і Ю. Тимошенко. Конфлікт вибухнув 5 вересня 2005 р., коли перший держсекретар В. Ющенко О. Зінченко звинуватив П. Порошенка, помічника президента О. Третякова і лідера фракції «Наша Україна» М. Мартиненка в корупції. Через три дні президент відправив у відставку Ю. Тимошенко, П. Порошенка і О. Третякова. Таким чином, у команді президента відбувся розкол. Спроба помирити сили під час святкування першої річниці Майдану була невдалою, і на парламентські вибори колишні «помаранчеві» сили пішли різними командами.

► Що спричинило розкол у «помаранчевому» блоці?

2. Зростання популярності опозиційних сил

Водночас відбувається консолідація анти-помаранчевих сил. Після перших місяців розгубленості та переховувань вони починають активно заявляти про себе. Перший масовий виступ опозиції відбувся у травні 2005 р., коли

У Національному музеї
«Меморіал жертв Голодомору»

Реставрований палац гетьмана
К. Розумовського у заповіднику
«Гетьманська столиця Батурин»

► Як ви вважаєте, чому зведення таких важливих об'єктів для пробудження і збереження національної пам'яті не сприяло зростанню авторитету В. Ющенка?

на вулиці Києва вона вивела 10 тис. своїх прихильників. Партія регіонів стрімко стала набирати популярність, залучаючи у свої ряди всіх «ображених» «помаранчевою» владою. Така ситуація мала відбиток на передвиборчій кампанії.

Ще одним провалом «помаранчевої» влади стали невдалі переговори з Росією щодо постачання газу 2005–2006 рр. Акцією шантажу з боку Росії було припинення постачання газу з 1 січня 2006 р. Росія стала використовувати газ як зброю для досягнення своїх геополітичних інтересів.

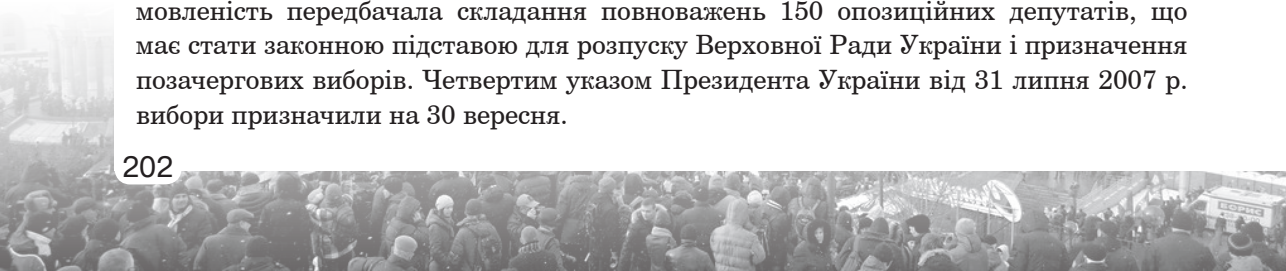
- Що зумовило популярність опозиційних сил?

3. Вибори 2006, 2007 рр. до Верховної Рад України

У виборах 2006 р. взяли участь 45 партій і блоків. Проте 3-й % бар'єр подолали лише п'ять партій. Найбільше голосів набрала Партія регіонів (32,14 %), другу позицію посів «Блок Юлії Тимошенко» (22,29 %), далі йшли «Наша Україна» (менш ніж 14 %), Соціалістична партія (5,6 %), Комуністична партія (3,6 %). Вибори 2006 р. вперше відбулися за пропорційною системою. Після тривалого переговорного процесу і жорсткої боротьби довкола створення парламентської більшості СПУ несподівано перейшла до стану «антипомаранчевих сил» і разом з Партією регіонів та КПУ домовилася про створення *Антикризової коаліції*. Головою Верховної Ради України обрали О. Мороза.

У таких умовах В. Ющенко зробив спробу врятувати становище через підписання всіма політичними силами Універсалу національної єдності після проведення відповідного Круглого столу. В. Ющенко подав до Верховної Ради України кандидатуру В. Януковича на посаду прем'єр-міністра. Частина депутатів «Нашої України» та БЮТ перейшла до складу Антикризової коаліції, яка оголосила себе Коаліцією національної єдності. Виникла загроза створення в парламенті конституційної більшості в 300 депутатів під керівництвом Партії регіонів. Це б нівелювало волевиявлення виборців, більшість яких голосувала за «помаранчеві» партії. Крім того, така більшість могла в будь-який момент змінити конституційні засади України. У такій ситуації Президент України В. Ющенко 2 квітня 2007 р. видав Указ «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України і призначення дострокових виборів на 27 травня 2007 р.».

Більшість депутатів Верховної Ради (Коаліція національної єдності) не визнали цей указ, вважаючи його неконституційним. Їх підтримав прем'єр-міністр В. Янукович та члени Кабінету Міністрів України, які також відмовилися визнавати його і закликали своїх прихильників до виявлення протесту. У країні розгорілася гостра політична криза, яка супроводжувалася протистоянням демонстрантів на вулицях Києва (прихильники коаліції зібралися на Майдані Незалежності, а опозиція — на Європейській площі), боротьбою в Конституційному Суді України та Генеральній Прокуратурі, новими указами президента, постановами Верховної Ради України. Зрештою, 27 травня 2007 р., коли обидві сторони усвідомили, що посилення конфлікту не є перспективним, у результаті переговорів було досягнуто політичних домовленостей. Сторони конфлікту заявили про завершення політичної кризи. Домовленість передбачала складання повноважень 150 опозиційних депутатів, що має стати законною підставою для розпуску Верховної Ради України і призначення позачергових виборів. Четвертим указом Президента України від 31 липня 2007 р. вибори призначили на 30 вересня.

На виборах 3%-й бар'єр пододало п'ять партій: Партія регіонів (34,37 %), «Блок Юлії Тимошенко» (30,71 %), Блок «Наша Україна — Народна самооборона» (14,15 %), Комуністична партія України (5,39 %), «Блок Литвина» (3,96 %).

У новому складі Верховної Ради України «Блок Юлії Тимошенко» і блок «Наша Україна — Народна самооборона» утворили парламентську більшість у складі 227 депутатів. Головою Верховної Ради України обрали А. Яценюка, а Прем'єр-міністром України — Ю. Тимошенко. Проте Демократична коаліція виявилась нежиттєздатною. Увесь час виникали конфлікти між прем'єр-міністром Ю. Тимошенко та адміністрацією президента В. Ющенка. У вересні 2008 р. коаліція припинила своє існування. Відбулося її переформатування. До неї долучився «Блок Литвина». У грудні Головою ВРУ обрали В. Литвина. Нова коаліція теж виявилась нежиттєздатною. Продовжувався конфлікт між президентом і прем'єр-міністром, який чимдалі набував гостріших форм.

3. Вступ України до СОТ. Економічна криза 2008–2009 рр.

На тлі політичних чвар відбулася важлива подія на шляху реформування української економіки: у 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі (СОТ). Проте скористатися цими перевагами Україна не встигла. До неї докотилася світова економічна криза 2008–2009 рр. Криза засвідчила слабкість банківської системи України і нерозважливість кредитної політики у попередні декілька років. Країна опинилась на межі *дефолту*. Стабільність нацвалюти вдалося утримати на рівні 1\$ = 7–8 грн. лише завдяки фінансовій допомозі Міжнародного валютного фонду. Натомість удвічі зросла зовнішня заборгованість України.

Фінансові негаразди і зменшення експорту призвели до зменшення обсягів виробництва в усіх основних секторах економіки, крім сільського господарства (завдяки рекордному врожаю 2008 р.). Загалом падіння виробництва у 2009 р. становило 27%, а ВВП — 14,5%, що було найбільшим серед усіх країн Європи.

! **Дефолт** — неспроможність юридичної особи або держави повністю або частково виконати свої боргові зобов'язання.

Щоб добити українську економіку, Росія влаштувала чергову «газову війну». Під приводом сплати боргів у січні 2009 р. було припинено постачання газу. Внаслідок шантажу Україна була змушена підписати вкрай не вигідний контракт. Ціна газу виросла втричі. Але було усунуто посередника «РосУкрЕнерго».

Падіння української економіки у 2009 р. стало закономірним наслідком якості економічного розвитку у докризовий період, що зумовлювалося переважно двома факторами. Це — зростання цін на український експорт як результат прискорення темпів зростання світової економіки, а також високий внутрішній попит, який стимулювали м'яка монетарна політика та істотне збільшення банківського кредитування за рахунок іноземного капіталу.

▶ Які проблеми довелося долати українській економіці в 2008–2009 рр.?

Церемонія вступу України до СОТ

4. Президентські вибори 2010 р.

Навіть фінансова й економічна кризи не вгамували політичні пристрасті та не сприяли об'єднанню політичних сил. Економічні негаразди і політичні чвари у владній команді призвели до стрімкого падіння її авторитету в суспільстві, особливо пропрезидентських політичних сил. На такому тлі у країні розпочалася передвиборча президентська кампанія. Вибори були призначені на 17 січня 2010 р. Перший тур голосування не виявив переможця.

У другому турі з мінімальним над Ю. Тимошенко перемогу здобув В. Янукович. Обрання нового президента зумовило чергове переформатування в парламенті. З порушенням чинної Конституції створили нову пропрезидентську коаліцію чисельністю 235 депутатів у складі фракцій Партії регіонів, Комуністичної партії, «Блоку Литвина», позафракційних депутатів і тих, що погодилися увійти до коаліції на основі індивідуального членства. Коаліція сформувала новий уряд на чолі з *М. Азаровим*. Нові уряд і президент круто змінили зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни. За рішенням Конституційного Суду України скасували конституційну реформу 2004 р. і відновили дію конституції 1996 р. Спроба запровадити в Україні парламентсько-президентську форму правління завершилася поразкою.

- ▶ Хто переміг на президентських виборах 2010 р.?

Висновки

- «Помаранчева революція» створила передумови для реформування України. Але її вожді не змогли скористатися могутньою підтримкою народу для демократичного поступу держави.
- Чвари і боротьба за владу серед лідерів «помаранчевих» сил на тлі економічних негараздів та економічної кризи 2008–2009 рр. призвели до реваншу їхніх опонентів
- У 2010 р. на президентських виборах переміг В. Янукович. Він круто змінив зовнішньополітичний курс і внутрішню політику країни, обравши проросійський напрям.

Запитання і завдання

1. Які реформи передбачала передвиборна програма президента В. Ющенко «Десять кроків назустріч людям»? Які з них були реалізовані?
2. Які головні причини розколу серед «помаранчевих» політичних сил?
3. Які партії здобули перемогу на виборах до ВРУ 2006 р.? Чому у 2007 р. довелося проводити дострокові вибори?
4. Як вплинула економічна криза 2008–2009 рр. на господарсько-промисловий комплекс України?
5. Проведіть дискусію. Яка головна причина політичної нестабільності України у 2005–2010 рр.?
6. Що зумовило стрімке зростання популярності Партії регіонів?
7. Обговоріть у групах. Чому перехід до парламентсько-президентської форми правління не забезпечив політичну стабільність України?
8. Складіть структурно-логічну схему перегрупування політичних сил в Україні в 2005–2010 рр.
9. Заповніть таблицю: «Президентство В. Ющенко».

Здобутки	Прорахунки

§ 28. Україна в 2010–2014 рр. Революція Гідності

Основні поняття і терміни

«Євро-2012», «тітушки», Податковий Майдан, Мовний Майдан, Євромайдан, Революція Гідності, Небесна сотня.

Основні дати

22 листопада – 3 грудня 2010 р. — «Податковий Майдан»; 3 липня – 8 серпня 2012 р. — «Мовний Майдан»; 28 жовтня 2012 р. — вибори ВРУ; листопад 2013 р. — лютий 2014 рр. — «Революція Гідності».

1. Початок президентства Віктора Януковича

Прийшовши до влади, В. Янукович та уряд М. Азарова декларували проведення негайних реформ для подолання наслідків світової економічної кризи 2008–2009 рр. і періоду правління «помаранчевих» («попередників»). Було проголошено проведення податкової, пенсійної, судової та інших реформ, скорочення бюрократичного апарату, просування у бік європейської інтеграції. Наочним втіленням активної діяльності нової команди мала бути успішна підготовка до проведення фіналу чемпіонату Європи з футболу «Євро-2012». У другій половині 2010 р. стали проявлятися ознаки поживлення української економіки. Але деякі галузі, особливо будівельна, так і не вийшли з кризи. Загалом економіка України за 2010 р. показала позитивне зростання близько 4%.

Попри це, вже перші кроки нової влади стали підставою для накопичення протестних настроїв у суспільстві. Першим таким кроком Януковича було підписання з Росією *Харківських угод* (квітень 2010 р.), які на 25 років продовжували базування Чорноморського флоту Росії в Криму. Україна натомість отримувала знижку на ціну природного газу в розмірі 100 доларів на тисячу кубометрів. Щоб якось показати суспільству, що новий президент сприймається на Заході, була організована його зустріч з президентом США Б. Обамою в обмін на здачу Україною запасів збагаченого урану, який використовувався у науково-дослідницьких цілях. Також Янукович після зустрічі з президентом Європейської комісії Жозе Мануелем Баррозу заявив, що Україна візьметься до реалізації курсу на європейську інтеграцію. Водночас було ухвалено рішення про позаблоковий статус України. Такі маневри нагадували повернення до багатовекторної зовнішньої політики часів Л. Кучми.

У внутрішній політиці на тлі декларування необхідності проведення реформ відбувалося поступове обмеження демократичних свобод і придушення опозиції. З новою силою розгорнулися процеси переділу власності та корупції у вищих ешелонах влади. Фактично доходи країни були поділені між декількома фінансово-промисловими групами і вищими чиновниками.

30 вересня 2010 р. рішенням Конституційного Суду України Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. визнано неконституційним «у зв'язку з порушенням конституційної процедури його розгляду та прийняття». Таким чином, без рішення Верховної Ради В. Янукович повернув собі повноваження, які були у Президента України до «Помаранчевої революції».

▶ Які зміни відбулися у зовнішньо- і внутрішньополітичному курсі України?

Президент України
Віктор Янукович
(2010–2014 рр.).

2. «Податковий Майдан». Ув'язнення лідерів опозиції

Першим спротивом проти нової політики влади став «Податковий Майдан» (22 листопада — 3 грудня 2010 р.). Поштовхом до його виникнення було ухвалення Верховною Радою Податкового кодексу.

22 листопада близько двох десятків тисяч представників малого та середнього бізнесу зібралися в Києві на Майдані Незалежності з акцією протесту проти затвердженого Верховною Радою нового Податкового кодексу і з вимогою до Януковича ветувати документ. Під монументом Незалежності почалася установка наметового містечка, а сама акція оголошувалася безстроковою.

Через п'ять днів на Майдан до протестувальників вийшли Віктор Янукович з Миколою Азаровим і заявили, що ймовірність ветування Податкового кодексу «досить висока», а у влади з підприємцями «одна мета».

30 листопада президент частково ветує кодекс, але мітингувальники відмовилися залишати Майдан, вимагаючи повного ветування. У ніч на 3 грудня наметове містечко було знесене силовиками та комунальниками під приводом розчищення території для подальшої установки новорічної ялинки.

2011 р. став роком розправи над опозиційними лідерами і впровадженню пенсійної реформи (серпень–вересень 2011 р.), яка значно погіршувала умови виходу на пенсію, особливо для жінок. Такими діями влада намагалася перекласти на суспільство прорахунки у пенсійній політиці й «залатати діри» у Пенсійному фонді.

3 грудня 2010 р. почалися судові переслідування колишнього прем'єр-міністра і найбільш авторитетного лідера опозиції Юлії Тимошенко. 5 серпня 2011 р. вона була заарештована, а 11 жовтня Печерський суд визнав її винною у перевищенні службових повноважень і в нанесенні матеріальних збитків «Нафтогазу» у розмірі 189,5 млн дол. Їй було присуджено 7 років ув'язнення і виплата збитків.

Арешт і ув'язнення викликав обурення як всередині країни, так і за кордоном. Опозиція згуртувалася в Комітет опору диктатурі. Провідні світові лідери вважали справу політично вмотивованою. Проте акції протесту всередині країни владі вдалося придушити.

27 лютого 2012 р., після тривалого перебування у СІЗО, засудили лідера опозиційної партії «Народна Самооборона», колишнього міністра внутрішніх справ Юрія Луценка. Термін покарання — чотири роки позбавлення волі з конфіскацією майна та позбавленням права обіймати посади, які пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків на термін до трьох років.

З 8 червня по 1 липня 2012 р. в Україні та Польщі відбулася фінальна частина Чемпіонату Європи з футболу. Проведення такого заходу викликало патріотичне піднесення в суспільстві й гордість за країну. Водночас у деяких державах Європи

*Ліквідація наметового містечка,
3 грудня 2010 року*

ширилися заклики бойкотувати змагання на знак протесту проти політичних переслідувань в Україні. Попри це захід було проведено на високому рівні.

1. Як було придушено «Податковий Майдан»?
2. Хто з лідерів опозиції був ув'язнений?

3. «Мовний Майдан». Вибори 2012 р. до ВРУ

Скориставшись ситуацією, по завершенню Євро-2012 влада завдала нового удару по опозиції і по українській державності. На початку липня Верховна Рада України ухвалює закон «Про засади державної мовної політики» або, неофіційно, — «закон Ківалова-Колесніченка», який фактично розширював сферу офіційного вживання російської мови. У відповідь зібрався «Мовний Майдан» (3 липня — 8 серпня 2012 р.).

3 липня, після ухвалення Верховною Радою скандального закону, на Європейській площі під Українським домом зібрався мітинг на підтримку української мови, деякі з учасників акції оголосили голодування. Частина протестувальних залишилася на ніч. На наступний день між мітингувальниками і співробітниками спецпідрозділу «Беркут» відбулися зіткнення із застосуванням сльозогінного газу. 8 липня, незважаючи на акції протесту, що проходять не тільки в Києві, а й у ряді інших міст України, Янукович підписує скандальний «закон про мови», який передбачає можливість офіційної двомовності в регіонах, де відсоток представників національних меншин становить більше 10%.

Учасники «Мовного Майдану»

Чергові вибори до ВРУ відбулися 28 жовтня 2012 р. Вони проводилися за змішаною виборчою системою (половина депутатів обиралася за пропорційної системою, за партійними списками, друга половина — в мажоритарних округах).

Головними суперниками на виборах були Партія регіонів, до якої приєдналася партія «Сильна Україна» на чолі з С. Тігіпком, та об'єднана опозиція, яка ще 22 січня 2012 р., в День Соборності, підписала угоду про спільні дії.

Попри шалений інформаційний тиск, переслідування, адміністративний ресурс, Партія регіонів за партійними списками змогла набрати лише 30% голосів, їх союзники Комуністична партія України — 13,18 %. Результати опозиції були такими: ВО «Батьківщина» здобула 25,54 %, УДАР — 13,96 %, ВО «Свобода» — 10,44 %.

Як і попередні, вибори 2012 р. засвідчили регіональну підтримку Партії регіонів у східних і південних регіонах країни; опозиції — у західних і центральних.

У новообраному парламенті різними способами поступово була утворена фракція Партії регіонів з 207 членів (частина їх були «тушками» з опозиційних партій). У союзі з КПУ ПР мала змогу ухвалювати потрібні їй рішення.

- ▶ Що спричинило «Мовний Майдан»?
- ▶ Які результати парламентських виборів у 2012 р.?

4. Євромайдан. Революція Гідності

Тим часом стали посилюватися диктаторські риси режиму В. Януковича. Навколо нього сформувалось вузьке коло приближених, яке отримало назву «сім'я». На користь «сім'ї» відбувалося фактично розграбування державного бюджету. Інтереси країни здавалися на користь Росії, яка з кожним роком наполегливіше виступала за відновлення свого впливу в межах колишнього СРСР. Розвиток країни, по суті, зупинився, корупція сягнула небачених масштабів. Стабільність досягалася накопиченням внутрішніх і зовнішніх боргів, що лише відтягувало крах.

Така політика правлячої верхівки набувала все більшого опору в суспільстві. У березні 2013 р. опозиційні сили започаткували протестну акцію «Вставай, Україно!». Але бажаного результату вона не дала. Здавалось, що українське суспільство змиралося з курсом В. Януковича. Однак восени 2013 р. піднялася нова хвиля протестних акцій, яка змела чинний режим. Поштовхом до цього стала відмова влади від європейської інтеграції.

21 листопада 2013 р. Кабінет Міністрів України призупинив процес підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, мотивуючи це «інтересами національної безпеки». Як відповідь, уже ввечері цього ж дня люди зібралися на Майдані Незалежності на підтримку європейської інтеграції. Такі ж акції розгорнулися в усіх областях України. Згодом вони отримали узагальнюючу назву Євромайдан. Але навіть під тиском суспільства В. Янукович на саміті Східного партнерства у Вільнюсі, що відбувся 29 листопада 2013 р., відмовився підписати Угоду про асоціацію з ЄС. А о 4:15 ранку **30 листопада 2013 р.** спеціальний підрозділ міліції «Беркут» на Майдані Незалежності жорстоко розігнав учасників Євромайдану.

Влада виправдала свої дії заявою, що протести не дозволяли встановити новорічну ялинку на час зимових свят. Жорстоке побиття протестуючих, переважно студентів, на думку влади, мало стати «уроком на майбутнє». Але реакція суспільства була зворотною.

*Сцена Євромайдану в Києві.
8 грудня 2013 р. Фото М. Чернова*

1 грудня 2013 р. Київ зібрався на перше віче — загальні збори громадян (з того часу їх проводили кожну неділю опівдні). Учасники були обурені жорстокістю міліції, проявленою до мирних і беззбройних демонстрантів, та вимагали відставки Кабінету Міністрів і розслідування подій 30 листопада 2013 р. Відповідно до інформації з різних джерел у цей день в центрі Києва зібралося від 700 000 до 1,5 млн людей.

Але влада залишалася глухою до вимог народу. Тоді 8 грудня на Майдані, під час «маршу мільйонів», було вирішено блокувати урядовий квартал. У цей же день у Києві повалили пам'ятник Леніну. Це започаткувало процес, який розтягнувся

на рік та отримав назву «ленінопад» (до кінця року в Україні скинули понад 504 пам'ятники). Відповідь влади була жорсткою.

У ніч з 10 на 11 грудня 2013 р. кілька тисяч бійців «Беркуту» і Внутрішніх військ зробили невдалу спробу звільнити («зачистити») вулицю Хрещатик та Майдан Незалежності від протестувальників.

13 грудня відбувся «круглий стіл» за участю В. Януковича і трьох лідерів опозиції (А. Яценюк, В. Кличко, О. Тягнибок), але жодного питання не вирішили.

Очільники держави і далі не хотіли чути людей. Для протидії Майдану влада організувала Антимайдан, який розташувався на площі біля Верховної Ради і в Маріїнському парку.

Нова ескалація протистояння була пов'язана зі схваленням 16 січня 2014 р. «диктаторських законів» (10 законів), які значно обмежували права людей на протест. Вони передбачали блокування веб-сайтів, покарання за встановлення наметів і звукового обладнання для мітингів, забороняли носіння шоломів під час демонстрацій, ставили вимогу перереєстрації організацій, які отримували фінансування з-за кордону, обмежували свободу слова тощо.

19 січня 2014 р. ситуація загострилася. Приблизно о 15 год., після щотижневого віча, кілька сотень людей намагалися прорватися до будинку Верховної Ради через блокпости підрозділів міліції на вул. Грушевського біля стадіону «Динамо» імені В. Лобановського. «Беркут» відповів світло-шумовими гранатами, сльозогінним газом, гумовими кулями та водометами. Найбільш радикально налаштовані протестувальники застосували дрючки, каміння, «коктейлі Молотова», палили автомобільні шини.

Щоб дискредитувати мітингарів, влада найняла банди «тітушок» для погромів у Києві. У ніч з 20 на 21 січня по всьому місту почалися підпали машин і напади на учасників демонстрацій. Проте мешканці столиці стали самоорганізовуватися в загони самооборони і не дали погромникам влаштувати провокації. Тим часом правоохоронні органи проти незгодних на вул. Грушевського почали застосовувати вогнепальну зброю. 22 січня 2014 р. загинуло троє майданівців: вірменин Сергій Нігоян та білорус Михайло Жизневський, Юрія Вербицького знайшли мертвим у лісі біля Борисполя, куди його вивезли невідомі. Також цього дня внаслідок сутичок було поранено більш ніж 90 осіб. На Майдані створили «Самооборону», яка активно озброювалася шоломами, щитами, захисними обладунками і кийками. Також протистояння перекинулось і в регіони, де прихильники Майдану стали брати владу у свої руки, захоплюючи державні установи. З 22-го по 27 січня було захоплено 10 адміністрацій. Це всі західні ОДА, крім Закарпатської, та Чернігівська з Полтавською. На півдні захоплення не відбулися. Події січня стали свідченням того, що влада не прагне мирного розв'язання ситуації.

! **«Тітушки»** — термін, що виник у травні 2013 р. спочатку для іменування юнаків, яких негласно використовували з політичною метою, в ролі найманців для організації силових провокацій, бійок, інших акцій із застосуванням фізичної сили. Термін «тітушки» походить від прізвища спортсмена з Білої Церкви Вадима Тітушка, який 18 травня 2013 р. в Києві брав участь у бійках проти опозиції і напав на журналістів.

*Барикадні бої 18 лютого 2014 р.
Фото М. Чернова*

зіткнень із силовиками в Маріїнському парку та на вулицях Шовковична й Інститутська. Силовики перейшли в наступ, який переріс у жорстоке побиття безбройних протестуючих. Більш ніж 20 осіб було вбито з вогнепальної зброї. Але протистояння не спинилося. У ніч з 18 на 19 лютого і цілий день тривали важкі бої на Майдані Незалежності.

Уранці 20 лютого протестувальники перейшли у контрнаступ і, незважаючи на значні втрати (47 осіб було вбито, більшість з яких розстріляли снайпери), змогли зайняти Український дім, Жовтневий палац та відтіснити силовиків до урядового кварталу. Цей відчайдушний наступ протестувальників, які були озброєні палицями і щитами, проти силовиків, озброєних вогнепальною зброєю, остаточно переломив хід подій на користь Євромайдану.

Тим часом було скликано позачергове засідання парламенту. О 22:17 Верховна Рада ухвалила постанову «Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України», в котрій дії силовиків були визнані незаконними, заборонялося використання сили проти мітингарів у подальшому.

21 лютого лідери опозиції підписали з В. Януковичем угоду щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди протягом 48 годин з моменту її підписання передбачалося відновити дію Конституції України в редакції 2004 р. та сформувати новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. треба було втілити конституційну реформу; до грудня 2014 року — провести позачергові президентські вибори; також належало затвердити нове виборче законодавство та обрати новий склад Центральної виборчої комісії; провести розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи.

21 лютого увечері відбулося велелюдне віче — вже після виступу лідерів опозиції на трибуну піднявся один із сотників «Самооборони Майдану» Володимир Парасюк, який заявив, що повсталі не терпітимуть Януковича (котрий винен у розстрілі десятків майданівців) ще рік, до виборів у грудні 2014 р. Сотник проголосив ультиматум (гаряче

Фінальним і найбільш драматичним етапом революції стали події 18–20 лютого у Києві, в ході яких загинуло близько сотні протестувальників і кілька сотень було травмовано.

Вранці 18 лютого мітингарі розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати мали розглянути зміни до конституції щодо обмеження повноважень президента. Натомість, за вказівкою голови Верховної Ради В. Рибачака, канцелярія ВРУ відмовлялася реєструвати цей документ, що спровокувало обурення людей і призвело до

*Олександр Турчинов,
в.о. Президента України
у 2014 р.*

підтриманий Майданом), що якщо Янукович не піде у відставку до ранку, то «Самооборона» піде на штурм. У ніч з 21 на 22 лютого Янукович залишив Адміністрацію Президента України та від'їхав у Харків, де 22 лютого мав відбутися з'їзд сепаратистів. Але, не знайшовши підтримки в Харкові, Янукович тікає до Росії. Туди ж тікають і багато інших представників його режиму.

22 лютого о 17 годині 11 хвилин Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала постанову про відсторонення В. Януковича від влади, аргументуючи таке рішення його самоусуненням від виконання своїх обов'язків, та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 р.

Наступного дня президентські обов'язки були покладені на спікера парламенту *Олександра Турчинова*.

27 лютого 2014 р. Верховна Рада України призначила лідера партії «Батьківщина» Арсенія Яценюка на посаду Прем'єр-міністра України. Був утворений новий уряд, підтриманий Майданом.

Події листопада 2013 р. — лютого 2014 рр. отримали назву «**Революція Гідності**», а 107 героїв, що загинули у боротьбі проти диктатури, стали називати «**Небесною сотнею**». Усім їм надали звання **Героя України**.

- ▶ Яка подія стала приводом до Революції Гідності?

? **Запитання і завдання**

1. Чому Податковий і Мовний майдани не досягли результатів?
2. Обговоріть у групах. Про що свідчили результати виборів до ВРУ у 2012 р.?
3. Як розгорталися події на Майдані у листопаді 2013 — лютому 2014 рр.?
4. Створіть презентацію: «Революція Гідності».
5. Складіть хронологію основних подій Євромайдану і Революції Гідності.
6. Визначте основні тенденції та суперечності соціально-економічного розвитку України в 2005–2008, 2008–2014 рр. і після 2014 р.
7. Проведіть дискусію. Чому влада проти мирних протестувальників застосувала зброю?

§ 29. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Російської Федерації проти України

Основні поняття і терміни

«зелені чоловічки», декомунізація, гібридна війна, збройна агресія Російської Федерації проти України, окупація Криму Російською Федерацією, незаконні збройні формування (НЗФ), антитерористична операція (АТО), бойові дії, операція Об'єднаних сил (ООС)

Основні дати

жовтень 2005–2006 рр. — визнання України державою з ринковою економікою; 2008 р. — звернення керівництва України до НАТО про надання плану дій щодо набуття членства в організації; березень 2014 р. — окупація Криму Росією; 14 квітня 2014 р. — початок проведення АТО на Сході України; вересень 2014 р. — укладення перших Мінських угод; січень 2015 р. — укладення других Мінських угод; 30 квітня 2018 р. — завершення АТО, початок дій ООС.

1. Зовнішньополітичний курс України. Гібридна війна Росії проти України

Після президентських виборів 2004 р. нове українське керівництво на чолі з В. Ющенком проголосило курс на євроінтеграцію. Країни Європи та США позитивно сприйняли «Помаранчеву революцію». Перед Україною відкрилися нові перспективи євроінтеграції. Під час проведення в Києві конкурсу «Євробачення–2005» українське керівництво виступило з ініціативою скасування українських віз для громадян країн ЄС та Швейцарії.

21 лютого 2005 р. Україна та ЄС підписали трирічний план дій з наближення України до стандартів європейських країн. Цей документ передбачав 270 невідкладних заходів. Перш за все це вступ до СОТ, демократизація системи управління і верховенство права, поліпшення інвестиційного клімату.

1 грудня 2005 р. Євросоюз заявив, що визнає Україну країною з ринковою економікою.

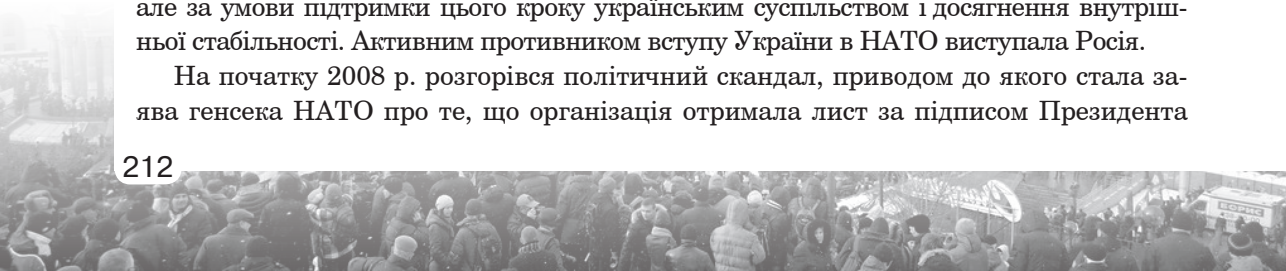
У квітні 2006 р. на сесії Європарламенту схвалили резолюцію, в якій Європарламент закликав Єврокомісію почати переговори з Україною про асоційоване членство в ЄС.

Також між Україною і ЄС розпочалися перемовини про скасування візового режиму. У листопаді 2010 р. схвалили план дій, який передбачав, що Україна запровадить біометричні паспорти, впорядкує охорону своїх східних кордонів тощо.

24 листопада 2010 р. Європарламент проголосував за резолюцію про те, що Україна може подати заявку на членство в ЄС, як і будь-яка інша європейська країна, котра дотримується принципів свободи, демократії, поваги до прав людини, фундаментальних свобод і верховенства права.

Також В. Ющенко виступив за повноправне членство України в НАТО. Це було записано й у Воєнну доктрину України. У квітні 2005 р. у Вільнюсі на нараді голів МЗС країн НАТО відбулося засідання комісії «Україна–НАТО», яка започаткувала «інтенсивний діалог», що мав стати першим кроком на шляху входження України до Організації Північно-Атлантичного договору. Підтримку Україні надавали всі члени НАТО, але за умови підтримки цього кроку українським суспільством і досягнення внутрішньої стабільності. Активним противником вступу України в НАТО виступала Росія.

На початку 2008 р. розгорівся політичний скандал, приводом до якого стала заява генсека НАТО про те, що організація отримала лист за підписом Президента

України, прем'єр-міністра і спікера з проханням приєднати Україну до Плану дій з набуття членства в НАТО (ПДЧ).

Скандал переріс у політичну кризу. Було паралізовано роботу парламенту України на 2 місяці. Опозиція за вказівкою з Москви блокувала трибуну з гаслами «НАТО ні!».

З обранням Президентом України В. Януковича відносини з Альянсом вступили у новий період. Нове українське керівництво заявило про позаблоковий статус України і небажання вступу до НАТО.

За президентства Ющенка були досягнуті певні зрушення у відносинах зі США, які погіршилися наприкінці президентства Л. Кучми. У лютому 2006 р., після дев'яти років напружених переговорів, США надали Україні статус країни з ринковою економікою. Також США відкрили шлях Україні до вступу в СОТ. Уряд Сполучених Штатів скасував для України поправки Джексона-Веніка. На саміті НАТО США лобіювали вступ України та Грузії до цієї організації.

Зі зміною керівництва відбулися зміни і в українсько-американських відносинах. Під час візиту до США В. Януковича в 2010 р. вдалося налагодити діалог між двома країнами, хоча українську делегацію зустріли вкрай прохолодно.

Найскладніше розвивалися відносини України з Росією.

Після обрання Президентом України В. Ющенка Росія розгорнула цілеспрямовану політику, яка мала забезпечити контроль над Україною. Вона включала заходи в економічній, політичній, культурній, релігійній сфері, міжнародних відносинах.

В економічній сфері Росія намагалася взяти під свій контроль провідні підприємства і цілі галузі України. Особливо російську сторону цікавив контроль над газотранспортною системою України.

У політичній сфері Москва сприяла приходу до влади проросійських сил, які фактично були її маріонетками.

На міжнародній арені здійснювалися кроки, щоб ізолювати Україну та заявити своє право контролювати її, втягнувши у різноманітні інтеграційні проекти, ініційовані Росією.

Важливою складовою цих заходів була інформаційна політика (контроль над засобами масової інформації, нав'язування російської масової культури тощо) і діяльність Російської православної церкви з просування ідей «русского мира».

У руслі таких заходів слід розглядати газові конфлікти 2005–2006 та 2008–2009 рр. і торговельні війни.

Серйозний конфлікт з Росією у 2008 р. виник в Криму, коли українська сторона намагалася впорядкувати перебування російського Чорноморського флоту на півострові й узяти під свій контроль об'єкти навігації на узбережжі Чорного моря, котрі незаконно утримувала Росія.

Проте внутрішні чвари серед українських політиків та прихід до влади В. Януковича не дали змоги зробити адекватні висновки і підготувати засоби протидії подальшій російській агресії.

За роки президентства Януковича Україна стала ще більш вразливою для російської експансії. Збройні сили України були максимально ослаблені. Під російський контроль поставили Службу Безпеки України, розвідку, міліцію.

Увесь цей комплекс заходів і подальші дії Росії стали складовими гібридної війни.

! **Гібридна війна** — дії однієї держави проти іншої з метою зробити її внутрішньо вразливою для успішного здійснення прямої агресії, анексії території.

► Коли Україна зробила першу спробу стати членом НАТО?

3. Окупацією Криму Російською Федерацією

У той час, як країна ледь оговтувалася від кривавих подій на Майдані, стрімко розгорталася відкрита збройна агресія Росії, яка готувалася вже не один рік. Першим об'єктом нападу став Крим. Операція із захоплення півострова розпочалася 20 лютого 2014 р.

На час агресії Росія створила у Криму потужну агентурну мережу, готову в будь-який час розпалити сепаратистський рух на півострові.

Після усунення від влади Президента України В. Януковича сепаратистські настрої в Криму вибухнули з новою силою. 23 лютого в Севастополі відбувся 20-тисячний мітинг, на якому вирішили рішення не перераховувати у Київ податки, а міським головою проголосили громадянина Росії О. Чалого. 25 лютого свою акцію перед Кримським парламентом провели сепаратисти, але вона була нівельована проукраїнським мітингом кримських татар. У ніч на 27 лютого парламент та уряд Криму були захоплені так званими «зеленими чоловічками» (російським спецпідрозділом), над ними підняли прапор Російської Федерації. Уранці депутатів Верховної Ради АР Крим зібрали у сесійній залі, де вони «ухвалили» рішення про призначення так званого «референдуму» щодо статусу півострова. Того ж дня російськими військовослужбовцями було захоплено установи засобів масової інформації, зв'язку, аеропорт у Сімферополі, аеродром Бельбек у Севастополі, паромну переправу у Керчі. Невдовзі Чорноморський флот Російської Федерації заблокував військово-морські бази, де перебували кораблі Військово-Морських Сил України, а російські спецпідрозділи разом з незаконними іррегулярними формуваннями, які називали себе «Самооборона Криму» блокували українські військові частини.

! **«Зелені чоловічки»** — евфемізм, який набув поширення у засобах масової інформації щодо особового складу російських збройних формувань, одягнених у зелені однострої, що в операції із захоплення Криму діяли без розпізнавальних знаків.

На пропозицію Президента РФ обидві палати Державної думи 1 березня 2014 р. проголосували за введення російських військ на територію України і, зокрема, в Крим.

Починаючи з 1 березня, російські війська розпочали масштабні силові акції, спрямовані на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно

*«Зелені чоловічки» патрулюють аеропорт Сімферополя. 28 лютого 2014 р.
Фото Елізабет Аррот*

важливих об'єктів. Захопити відразу жодного об'єкта не вдалося, незважаючи на зраду командувача флоту України Д. Березовського. Після майже місячної облоги і силових дій військові об'єкти України в Криму захопили. Дві третини особового складу частин перейшли на бік ворога. Водночас були непоодинокими приклади героїзму українських військових. Так, на аеродромі в Бельбеку українські військові на чолі з полковником Ю. Мамчуром без зброї, строєм, з розгорнутим прапором частини, виконуючи Гімн України, розблокували частину. Морські піхотинці у Феодосії вчинили силовий спротив нападникам. Екіпаж

тральщика «Черкаси» у заблокованому Донузлавському озері до кінця чинив опір окупантам. Частина курсантів військово-морського училища в Севастополі відмовилася давати присягу на вірність Росії, екіпажі морської авіації України змогли перегнати свої літаки з Криму до Миколаєва тощо.

Тим часом 11 березня 2014 р. Верховна Рада АРК і Севастопольська міська рада ухвалили декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

16 березня 2014 р. за рішенням кримського парламенту провели «референдум» щодо статусу Криму, який суперечив законодавству України. В умовах бойкотування кримськотатарським народом, однак за присутності великої кількості озброєних російських військовослужбовців, а також масових фальсифікацій, «референдум» в АРК буцімто, зібрав понад 1,2 млн заповнених бюлетенів (що відповідає 83,10% загальної кількості виборців), з яких нібито 96,77% засвідчили вибір «за возз'єднання Криму з Росією на правах суб'єкта Російської Федерації». Насправді, за визнанням окремих російських парламентарів і за твердженням лідерів кримських татар, за незалежність Криму проголосувало не більше 32–34% виборців, що взяли участь у «волевиявленні».

18 березня 2014 р. у Москві президент Росії В. Путін, прем'єр-міністр самопроголошеної Республіки Крим С. Аксьонов, голова новоствореної Державної ради самопроголошеної Республіки Крим В. Константинов, представник сепаратистського керівництва м. Севастополя — громадянин РФ О. Чалий підписали так званий Договір про прийняття Криму до складу Росії.

20 березня документ ратифікувала Державна Дума РФ, а 21 березня він набув чинності. З нагоди анексії Криму Росією прокотилася хвиля урочистих заходів, була запроваджена медаль Міністерства оборони Росії «За возвращение Крыма».

США і Євросоюз відмовилися визнавати результати референдуму, засудили дії Росії і запровадили санкції щодо російського бізнесу і високопосадовців, заморозивши їхні закордонні активи й наклавши візові обмеження.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію на підтримку територіальної цілісності України, а 19 грудня 2016 р. — засудила Російську Федерацію як окупанта і агресора.

2 липня 2014 року Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі визнала такі дії Росії військовою агресією, неспровокованою та заснованою на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах.

- ▶ Коли Росія анексувала Крим?

4. Початок збройної агресії Російської Федерації на Сході України. Антитерористична операція (АТО)

Події у Криму стали прикладом для роздмухування сепаратистських рухів в інших регіонах України.

Перші масштабні проросійські виступи на Сході та Півдні України відбулися 1 березня 2014 р. в Донецьку, Луганську, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні та Одесі. У цей день мітингувальники намагались підняти над будівлями облдержадміністрацій російські прапори, скандували «Росія!», «Путін — наш президент!» тощо. У цих акціях масово брали участь «туристи» (співробітники або найманці російських спецслужб, які прибули до України під виглядом туристичних груп) з Росії.

Мітингувальники мали підтримку Партії регіонів, Комуністичної партії України. Однак такі дії викликали опір проукраїнськи налаштованих громадян. Відбувалися сутички. Такий перебіг подій з перемінним успіхом тривав до кінця місяця. Українській стороні вдалося уникнути створення прямого приводу для вторгнення на Донбас російських регулярних військ, які у повній готовності були зосереджені на кордонах України.

Стрімке загострення ситуації відбулося в квітні. У зазначених регіонах вчинили спроби проголосити «народні республіки»: 7 квітня — Донецьку та Харківську, 28 квітня — Луганську. В інших містах ці спроби були придушені українськими правоохоронцями та активістами. На Донбасі на боці сепаратистів, які почали формувати незаконні збройні формування (НЗФ), з'явилися збройні загоны російських найманців. Громадяни Росії з'явилися у керівництві т. зв. ДНР і ЛНР. Почалась розкручуватися ідея створення «Новоросії» з південних і східних районів України.

Одним із найважливіших форпостів сепаратистів став Слов'янськ, де **12 квітня** відбулося збройне захоплення російськими найманцями на чолі з відставним полковником російських спецслужб І. Гіркіним (Стрелковим) райвідділу міліції.

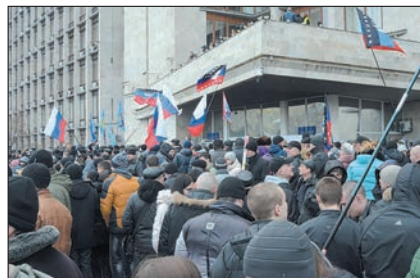
Того ж дня захопили відділ міліції та виконком у Краматорську; тут замайорили російські триколори. Подібні збройні акції стали ширитися регіоном.

До кінця квітня НЗФ зайняли Донецьк, Луганськ, Горлівку, Краматорськ, Слов'янськ, Лисичанськ, Маріуполь; під їхнім контролем опинилася половина території і населення Луганської та Донецької областей. З 18 квітня російські прапори на захоплених адміністративних будівлях сепаратисти почали замінювати прапорами ДНР і ЛНР, які перегукувалися з символікою Росії.

Для легалізації своєї влади в ДНР і ЛНР 11 травня сепаратисти провели псевдореферендуми, на яких буцімто була підтримана незалежність «республік».

Зі свого боку Київ, після рішення Ради Національної Безпеки та Оборони (РНБО) та указу Президента, оголосив з **14 квітня** про початок «**антитерористичної операції**» (АТО) на Донбасі, а Генеральна Прокуратура України 17 травня визнала ДНР і ЛНР терористичними організаціями. Незважаючи на доволі гучні заяви, українська сторона не форсувала початок бойових дій. Повномасштабні бойові дії почалися тільки в останній декаді червня. Головною проблемою для України в умовах збройного конфлікту стала нестача боєздатних частин. Для її вирішення розпочалося форсоване формування добровольчих батальйонів у складі Міністерства внутрішніх справ і Збройних сил України (ЗСУ), які мали високий бойовий і патріотичний дух.

Новим поштовхом до загострення ситуації в країні стали події в Одесі, де були спровоковані сутички між проросійськи і проукраїнськи налаштованими громадянами. Зіткнення в центрі Одеси спалахнули ближче до вечора 2 травня між уболівальниками ФК «Чорноморець» і «Металіст», клуби яких грали в Одесі, і проросійськи прихильниками антимайдану, котрі намагалися перешкодити маршу ультрас «За єдину Україну». Протистояння завершилося пожежею у Будинку профспілок, де

Мітинг у Донецьку 1 березня 2014 р.
Фото Андрія Бутка

забарикадувалися антимайданівці. Унаслідок заворушень 2 травня 2014 р. в Одесі загинуло 48 осіб і 247 — постраждало.

Тим часом загальна чисельність створених РФ незаконних збройних формувань на Сході України перевищила 15 тис. осіб з російськими танками, артилерією і реактивними системами залпового огню («Градами»). Було розгорнуто до 50 таборів вишколу бойовиків як на території РФ, так і на окупованих територіях України. Основні осередки окупантів розміщувалися в містах Донецьк, Луганськ, Слов'янськ, Горлівка, Макіївка, Сніжне тощо.

- ▶ Коли розпочалася збройна агресія РФ на Сході України?

5. Президентські вибори 2014 р.

Після повалення режиму В. Януковича єдиним вищим легітимним органом влади залишилася Верховна Рада України. Під впливом подій «Революції Гідності» відбулося реформування її більшості. 22 лютого спікером ВР України був обраний Олександр Турчинов, він же став і виконувачем обов'язків Президента України. За короткий час парламент ухвалив важливі рішення, які відновили вертикаль влади, та впровадив заходи із захисту країни.

Так, були відновлені дії положень Конституції України, які були скасовані режимом Януковича, скасовані «диктаторські» закони, ухвалені заходи з відновлення боєздатності армії, створена Національна гвардія, добровольчі батальйони спецпризначення; прийнято пакет законодавчих актів з реформування правоохоронних органів, антикорупційний пакет, низку заходів з люстрації, законодавство в рамках асоціації України і ЄС та інші. 28 лютого в країні створено новий уряд на чолі з А. Яценюком, завданням якого було уникнути економічного краху в умовах повністю розграбованої державної казни і розв'язаної Росією збройного конфлікту.

- !** **Люстрація** — законодавча заборона діячам високого рангу, які скомпрометували себе співпрацею зі злочинним режимом, впродовж певного часу або пожиттєво працювати на державній службі.

Одним із важливих завдань нової влади стало проведення виборів президента, щоб остаточно спростувати твердження Росії про нелегітимність влади в Україні.

Вибори Президента України відбулися в один тур 25 травня 2014 р.

Перемогу на них здобув *Петро Порошенко* (54,7% голосів). Приведений до присяги 7 червня 2014 р., П. Порошенко запропонував мирний план. Цю ініціативу підтримали ООН, ЄС, ОБСЄ, лідери провідних держав світу. Також з 20 по 30 червня 2014 р. діяло одностороннє припинення вогню з боку українських військових. Але бойовики НЗФ ігнорували мирні ініціативи та не припиняли напади. Зрештою, воєнні дії відновилися.

- ▶ Які результати виборів Президента України в 2014 р.?

*Арсеній Яценюк,
Прем'єр-міністр
України
(2014–2016 рр.)*

*Петро Порошенко,
Президент України
(2014–2019 рр.)*

6. Бойові дії влітку 2014 р. Мінські угоди

Після припинення перемир'я українські війська спробували відновити контроль над кордоном, тобто відрізати ДНР і ЛНР від Росії. Протягом одного тижня наступом в північно-східному напрямку на «ДНРівській ділянці» був пробитий «коридор» до Ізварино вздовж кордону протяжністю близько 100 кілометрів і шириною від 10 до 20 кілометрів. Провести подібну операцію на Луганщині не вдалося. 14 червня 2014 р. на підльоті до Луганського аеропорту бойовики НЗФ збили військово-транспортний літак Іл-76. Загибло 49 десантників і членів екіпажу. Ця катастрофа зірвала плани накопичення сил для операції на кордоні. На цьому наступ ЗСУ захлинувся, а досягнутий раніше результат фактично втратив значення, бо в руках противника залишилася ділянка кордону з Росією у 120 кілометрів, через яку йшло підкріплення у вигляді російських добровольців, зброї та боєприпасів, а згодом і регулярних військових підрозділів.

Пересування військової техніки України. Березень 2015 р. Фото ОБСЄ

Більш того, затиснуті у вузькому «коридорі» частини ЗСУ опинилися під систематичним артилерійським обстрілом гармат і «Градів» з російського боку. Першим зазнав обстрілу базовий табір українських військ під Зеленопіллям (у ніч з 10 на 11 липня 2014 р.). Загибло та померло від ран 37 солдатів і офіцерів. Близько сотні було поранено. Згоріла велика кількість техніки. Це було перше безпосереднє масоване застосування регулярних військ РФ проти Збройних сил України. Такого підступного удару командування ЗСУ не очікувало, а відповісти вогнем по артилерійських позиціях на території РФ не наважувалося. Це могло спровокувати вже відкрите російське вторгнення. У кінцевому підсумку, з великими втратами ЗСУ довелося з боєм відводити частини від кордону.

- ❗ Нормандська четвірка** — дипломатична група високопоставлених представників чотирьох країн: Німеччини, Росії, України і Франції щодо врегулювання ситуації на Сході України і з питань виконання Мінських угод.
- ❗ Неконтрольовані території** — це території, які юридично належать певній державі, міжнародно визнані, але окуповані військами агресора або представниками сепаратистських рухів, терористичних організацій.
- ❗ Волонтерський рух** – 1) добровільна безкорисна благодійна суспільно корисна діяльність для реалізації певних проектів, яка здійснюється окремими людьми, організаціями; 2) діяльність із забезпечення ресурсами українських військових, які з 2014 р. стримують російську збройну агресію. Виник стихійно з початком військового конфлікту в Криму і Донбасі. Поступово набув організаційних форм і став потужним чинником стримування агресії, реформування українського війська та державних інституцій, формування громадянського суспільства.

Тим часом успішніше розвивався наступ на центральній ділянці фронту. Повільно просуваючись із заходу на схід, частини ЗСУ до середини липня 2014 р. відновили контроль над містами Слов'янськ, Краматорськ, Артемівськ (сьогодні Бахмут), Держинськ (Торецьк), Дебальцеве. На півдні був зайнятий стратегічно важливий

Маріуполь. На початок липня все узбережжя Азовського моря і 100-кілометрова ділянка сухопутного кордону на північ від нього були під контролем української армії.

17 липня 2014 р. сталася трагедія в результаті терористичного акту. Російський ракетний комплекс «Бук» М1 збив пасажирський літак Boeing-777 компанії «Malaysia Airlines», внаслідок якого загинули всі пасажери та екіпаж (загалом 298 осіб). Ця катастрофа дещо збила плани Кремля з нагнітання ситуації в Україні і відстрочила пряме російське вторгнення. США і країни Заходу запровадили нову порцію санкцій проти Росії.

Новий етап наступу ЗСУ почався у серпні. Потужним танковим ударом вдалося пробити 40-кілометровий «коридор» від Дебальцевого до Тореза (Чистякове), одночасно зустрічним ударом від кордону на північний захід війська ЗСУ відтіснили противника до лінії Гловайськ — Шахтарськ. Станом на ранок 24 серпня донецьке угруповання противника було відрізане від луганського, тобто від ліній постачання з території Росії. На півночі війська ЗСУ зайняли Лисичанськ, Первомайськ, Латугіно, станицю Луганську і майже повністю оточили «столицю ЛНР» — місто Луганськ. Контрольована сепаратистами територія зменшилася до однієї п'ятої від території Луганської та Донецької областей. Але на цей момент українські війська були виснажені, мали значні втрати у техніці (переважно через технічні проблеми). Деякі підрозділи фактично втратили боєздатність і були виведені на переформування. Добровольчі батальйони компенсувати нестачу сил не могли.

Вранці 24 серпня (у День Незалежності України) основне ударне угруповання російських регулярних військ перетнуло кордон в районі Амвросіївки і при потужній артилерійській підтримці почало наступ у західному напрямку — на Кутейникове — Старобешеве. Нечисленні українські підрозділи в цьому районі не очікували такого удару в спину і почали неорганізований відступ.

25–26 серпня противник просунувся на 35–40 кілометрів від кордону і в районі міст Гловайськ та Кутейникове оточив частини ЗСУ і МВС (в «котлі» опинилися підрозділи п'яти добровольчих батальйонів й окремі частини регулярних військ). Вжиті 27 серпня спроби деблокувати оточених виявилися безуспішними. 29 серпня колона українських військ, яка, за домовленостями з російською стороною, виходила з оточення, була піддана на марші масованому обстрілу. Загинуло понад 400 українських вояків. Вирватися з-під вогню вдалося лише окремим розрізненим підрозділам і по-

Батальйон «Донбас» у боях під Гловайськом. Серпень 2014 р.

одиноким бійцям. У цілому втрати ЗСУ за п'ять днів боїв в районі Амвросіївки та Іловайська становили майже половину від сукупних втрат за весь час боїв.

Одночасно з цим російські війська і сепаратисти почали наступ уздовж узбережжя Азовського моря на Маріуполь, але героїчними зусиллями добровольчого батальйону «Азов» та інших підрозділів ЗСУ були зупинені в його східних передмістях.

На Луганщині українські війська теж були атаковані російськими підрозділами. Перший натиск ворога зупинили з великими втратами для нього, але надалі українські війська були змушені зняти облогу Луганська, здати повністю зруйнований аеропорт міста і відступити на північ, за р. Сіверський Донець, зосередившись біля стратегічно важливого селища Щастя. У цілому за 10 днів контрольована проросійськими силами територія збільшилася вдвічі.

Хоча українська армія була змушена відступити, вона не була розгромлена. У цій ситуації 5 вересня в Мінську підписали угоду про припинення вогню, а 19 вересня — про розмежування сторін і відведення важкого озброєння з лінії зіткнення. Проте сепаратисти і російські війська не дотримуються домовленостей (Росія продовжує заперечувати присутність своїх військ в Україні). Під виглядом «гуманітарних конвоїв» відбувається постачання бойовикам зброї, боєприпасів і амуніції. Регулярно здійснювалися обстріли і атаки українських військ від 30 до 100 разів на добу. Робилися спроби прорвати оборону Маріуполя, вибити українські війська з Донецького аеропорту, Щастя і важливого транспортного вузла Дебальцеве, але безрезультатно. Оборона споруд Донецького аеропорту, що тривала 242 дні, стала символом незламності українського духу.

Крім прямої воєнної агресії, Росія здійснює і економічний тиск на Україну. Розгорнута «торговельна війна». У захоплених регіонах відбувається пограбування промислових об'єктів (демонтуються і забираються в Росію), вивозиться сировина. 16 липня було припинено постачання газу в Україну, проте, завдяки допомозі країн ЄС та США, вдалося організувати його реверсні поставки з Європи. Це тимчасово врегулювало газову ситуацію (до весни 2015 р.), а згодом дозволило взагалі відмовитися від постачання блакитного палива з Росії.

Також Москва розгорнула кібервійну проти України. У 2017 р. Росія здійснила найбільшу хакерську атаку на об'єкти промисловості та державні інституції України, запустивши вірус «Petya.A».

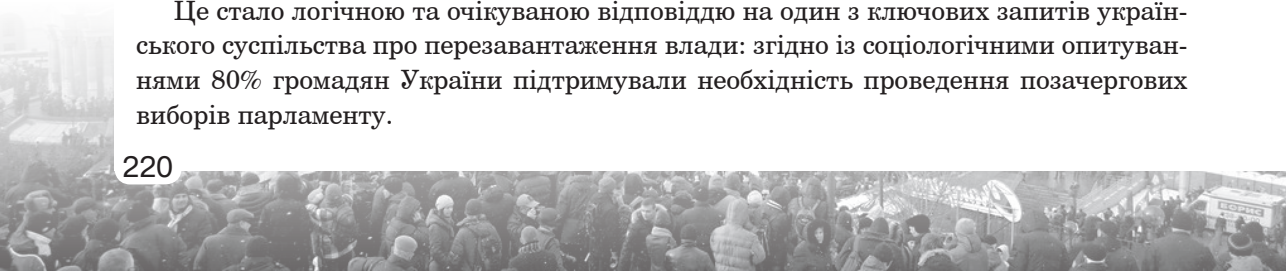
Витрати на бойові дії в Україні, Сирії і санкції, стрімке падіння світових цін на нафту завдали могутнього удару по економіці Росії. Але, незважаючи на економічні втрати і падіння життєвого рівня населення, вона продовжувала агресію проти України.

- Коли були укладені Мінські домовленості?

7. Дострокові вибори до Верховної Ради України 2014 р.

25 серпня 2014 року Президент України П. Порошенко публічно оголосив про рішення достроково припинити повноваження Верховної Ради України сьомого скликання.

Це стало логічною та очікуваною відповіддю на один з ключових запитів українського суспільства про перезавантаження влади: згідно із соціологічними опитуваннями 80% громадян України підтримували необхідність проведення позачергових виборів парламенту.

9 жовтня Петро Порошенко підписав закон «Про люстрацію», ухвалений Верховною Радою 16 вересня. Фінальна версія закону обмежувала право для високопосадовців режиму Януковича займати посади в органах влади на 10 років, іншим — на 5.

14 жовтня Петро Порошенко підписав указ про створення Національної ради з питань антикорупційної політики, як консультативно-дорадчого органу при президенті. Згідно з указом, Нацрада готуватиме президентові пропозиції щодо визначення та вдосконалення антикорупційної стратегії, здійснюватиме системний аналіз стану запобігання і протидії корупції, ефективності реалізацій антикорупційної стратегії та заходів.

Дострокові вибори до Верховної Ради України відбулися 26 жовтня 2014 р. Вони проводилися за змішаною системою. Половину депутатів обиралися за партійними списками, інша половина — в мажоритарних округах.

У результаті виборів Верховна Рада України отримала такий склад: Партія «Блок Петра Порошенка» (132 депутати), «Народний Фронт» (82), «Самопоміч» (33), «Опозиційний блок» (29), Радикальна Партія (22), «Батьківщина» (19), самовисуванці (96).

! **Асоціація** — добровільне об'єднання для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці при збереженні самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

! **Безвізовий режим (безвіз)** — це статус, що дозволяє громадянам однієї країни вільно перетинати міждержавні кордони інших країн без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу (візи).

У новообраному парламенті утворилась більшість у складі 302 депутатів. На першому засіданні Головою ВРУ обрали В. Гройсмана, а прем'єр-міністром — А. Яценюка. Згодом був сформований і новий уряд, до якого увійшли іноземні спеціалісти (Н. Яресько, О. Квіташвілі, Е. Згуладзе, Х. Деканоїдзе, А. Абрамовичус та ін.). Перед урядом стояло декілька важливих і нагальних завдань: зупинити падіння економіки і зубожіння населення, забезпечити фінансування армії, проведення реформ, які б сприяли реалізації євроінтеграційних прагнень. Кабміну вдалося зупинити падіння економіки, наповнити казну, забезпечити фінансування армії, знайти спільну мову з міжнародними кредиторами, які реструктуризували борг України, підписати Угоду про асоціацію з ЄС, позбутися енергетичної залежності від Росії, розпочати ґрунтовні реформи в МВС України та її Збройних силах, які переводяться на стандарти НАТО, започаткувати процес децентралізації системи управління державою (збільшено фінансову базу місцевих органів влади) тощо. Позитивно для України розв'язали питання про безвізовий режим з ЄС. Проте жодна реформа не може бути до кінця успішною, коли є корупція, і саме боротьба з нею стала найбільш складним випробуванням для влади. Загальмувалася судова реформа і реформа прокуратури, з великими труднощами формуються механізми боротьби з корупцією. Активно проявляє свою діяльність організована злочинність. Усі це на тлі зниження життєвого рівня населення призвело до падіння довіри населення до уряду.

Перші серйозні розбіжності в коаліції виникли під час першого голосування за закон про децентралізацію. У грудні 2015 р. розгорілася політична криза, яка трива-

*Володимир Гройсман,
Прем'єр-міністр
України від 2016 р.*

ла майже три місяці. Зрештою, відбулася зміна уряду і керівництва Верховної Ради України. У 2016 р. Прем'єр-міністром України став *В. Гройсман*, Головою Верховної Ради України — *А. Парубій*.

► Які підсумки парламентських виборів 2014 р.?

8. Активізація бойових дій. Укладення нової Мінської угоди

На початку січня 2015 р. почалася нова ескалація збройного конфлікту. Скориставшись тим, що українські підрозділи дотримувалися «режиму тиші», проросійські бойовики впритул наблизилися до українських військ, зайнявши вигідні позиції для атак в районі Бахмутської траси, Донецького аеропорту, Дебальцевого. Під час перемир'я сепаратистам вдалося примусити українські підрозділи відступити з блокпосту №32 на Бахмутській трасі. Загалом ворог опанував нову територію площею понад 500 кв. км. Зрештою, в середині січня 2015 р. перемир'я було остаточно зірвано, і проросійські бойовики розгорнули широкомасштабний зимовий наступ, метою якого, згідно із заявами лідерів сепаратистів, було захопити всю територію Донецької і Луганської областей та примусити Україну погодитися на вимоги Росії: федералізація України, відновлення Україною фінансування соціальної сфери на території ДНР і ЛНР, відмова України від європейського вибору.

Спочатку основні бої відбувалися в районі Донецького аеропорту. Ворог зумів зруйнувати вежу аероруху й захопити старий та половину нового терміналу. Спроба провести контратаку, щоб вибити ворога і закріпитися на нових позиціях на околиці Донецька, була невдалою. Після підриву бойовиками перекриттів нового терміналу аеропорту «кіборги» 22 січня, після 242 днів оборони, були змушені залишити свої позиції. Але українські військові зберегли вогневий контроль над аеропортом і закріпилися на західній його околиці та вздовж злітної смуги (с. Піски, Водяне, Опитне). У боях за будівлі аеропорту ворог втратив понад 1500 бійців і близько 200 одиниць техніки. Наші втрати склали понад 250 «кіборгів».

! «Кіборги» — біологічний організм, що містить механічні або електронні компоненти. Так захисників Донецького аеропорту прозвали сепаратисти. Ця назва поширилася і закріпилася за українськими бійцями ЗСУ і добровольчих формувань, які були учасниками оборони Донецького аеропорту.

Водночас НЗФ на російських танках завдали могутнього удару в напрямку Лисичанська на Бахмутській трасі. Але цей наступ був зупинений.

Наприкінці січня і в лютому основні бої розгорнулися навколо Дебальцевого. Тут сепаратисти кинули в бій всі свої боєздатні частини з метою оточити українські війська, що захищали важливий транспортний вузол. Шалені танкові атаки ворога українські підрозділи відбили, завдавши відчутних втрат.

Під час зимового наступу проросійські бойовики здійснили нові злочини проти цивільного населення. 24 січня було завдано ракетного удару по житлових масивах Маріуполя, а 10 лютого — Краматорська, жертвами яких стали десятки мирних громадян.

Руїни вежі управління Донецького аеропорту (ДАП). Грудень 2014 р.

Обстріл Маріуполя став приводом для звернення ВРУ від **27 січня 2015 р.** до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором.

Щоб відкинути ворога від Маріуполя, 10 лютого українські війська несподівано перейшли у наступ і звільнили 4 населені пункти, просунувшись у східному напрямку на 10–20 км, забезпечивши нову лінію оборони міста. Основні бої розгорнулися коло с. Широкиного.

Мужність і стійкість українських солдатів дала змогу Президентові України зайняти тверду позицію під час переговорів «Нормандської четвірки» (лідерів України, Росії, Німеччини та Франції) у Мінську 11–12 лютого 2015 р. Перемовини дали змогу укласти нову угоду, яка передбачала припинення вогню з 00.00 годин 15 лютого і цілу низку заходів, що конкретизували процес реалізації угод, укладених у вересні 2014 р. Також країни Заходу запровадили нові санкції проти Росії.

Незважаючи на нові домовленості, сепаратисти, підсилені регулярними російськими підрозділами, ще більше посилили свій натиск на «Дебальцевській дузі». Склалася реальна загроза оточення угруповання українських військ чисельністю понад 2 тисячі бійців. Зрештою, українське командування вирішило залишити Дебальцеве, транспортна інфраструктура якого була зруйнована. 20 лютого українські війська відступили з міста. У цих боях сепаратисти і російські підрозділи зазнали відчутних втрат.

Нове загострення ситуації на фронті відбулося влітку 2015 р. Інтенсивність обстрілів доходила до ста на добу. Найнебезпечнішим був наступ сепаратистів і російських військ 3 червня на Мар'їнку. Проте українська армія зупинила прорив. Однак ситуація залишається вибухонебезпечною. Тривають позиційні бойові дії. Стримуючим фактором виступає спостережна місія ОБСЄ, що діє на лінії розмежування.

Проведення у Донецькій та Луганській областях АТО виявило проблему бездіяльності місцевих органів влади. Це вкрай негативно позначилося на безпеці та життєдіяльності населення, особливо — у звільнених населених пунктах.

30 квітня 2018 р. Президент України Петро Порошенко оголосив про офіційне завершення АТО на Сході України та наголосив на початку *операції Об'єднаних сил (ООС)*. Керівництво силами й засобами ЗСУ поклали на командувача Об'єднаних сил генерал-лейтенанта Сергія Наєва. У травні 2019 р. новим командувачем ООС став генерал-лейтенант Олександр Сирський.

Упродовж бойових дій не припинялися переговори контактної групи в Мінську. Єдиним значним успіхом цих переговорів і тиску світової громадськості стало звільнення більшості полонених і заручників. Проте частину бранців і надалі продовжують утримувати сепаратисти. Чимала група українців опинилась ув'язненою в Росії. Але і в полоні українці демонструють незламність духу. Боротьба ведеться всіма доступними засобами: протести, голодування, викривання злочинів російської влади тощо.

Новою провокацією Росії, яка порушила Мінські угоди, стало проведення псевдовиборів на окупованих територіях. Проте міжнародне товариство відмовляється визнавати легітимність будь-яких дій Росії та поступово посилює санкції проти агресора.

Україні збройний конфлікт із агресором коштував тисяч людських життів, призвів до втрат в економічній та фінансовій сферах. 7% національної території окуповані —

Кримський півострів та частина Донбасу. Кількість жертв перевищує 12 тис. життів. 1,5 млн людей були вимушені покинути свої домівки. Понад 3 мільйони українців досі проживають на окупованих територіях. 25% нашого промислового потенціалу було втрачено (включно із 80% родовищ природного газу та 10% портової інфраструктури).

Держава недорахувалася 15% національного ВВП. Щорічна інфляція у 2014 р. становила 25%, а у 2015 р. вона зросла до 43,3%. Прямі іноземні інвестиції впали до рівня історичного мінімуму. Дефіцит бюджету зріс до 14%. Гривня знецінилася, в один момент досягнувши п'ятикратного падіння вартості.

Ситуацію вдалося стабілізувати за два роки. У 2018 р. відбулося зростання ВВП на 3,5%.

- Які території були окуповані Росією на Сході України?

9. Україна на шляху реформ. Декомунізація

Збройна агресія Росії загострила всі проблеми українського суспільства, але натомість була стимулом до прискорення здійснення реформ, які відкладалися або не проводилися за роки незалежності. Ключовою проблемою стала боротьба з корупцією у вищих ешелонах влади. З цією метою за підтримки США та ЄС були створені різноманітні антикорупційні органи: **Національне антикорупційне бюро України (НАБУ)**, Антикорупційне агентство (НАЗК), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (Агентство з розшуку та менеджменту активів або АРМА), Комітет Верховної Ради з питань запобігання і протидії корупції, Вищий антикорупційний суд (ВАКС).

А ще були започатковані реформи пенсійної системи і соціального забезпечення, освіти, охорони здоров'я тощо.

Також дуже важливим є те, що в Україні відбувся знаковий історичний процес — **декомунізація**. 15 травня 2015 р. президент П. Порошенко підписав чотири суттєві для цього процесу закони, за якими комуністичний режим було порівняно з націонал-соціалістичним, заборонялася радянська символіка та відкривалися архіви радянських спецслужб. А через три місяці Міністерство юстиції, нарешті, заборонило комуністичній партії брати участь в усіх виборах та скасувало її політичний статус. У процесі декомунізації Україна позбавляється від назв і символів радянської епохи. За даними Інституту національної пам'яті, перейменовано 32 міста, 955 сіл і селищ, 52 тисячі вулиць. Знято 2,5 тисячі пам'ятників Леніну і комуністичним вождям.

Усі зазначені зміни й реформи спрямовані на те, щоб Україна стала повноправним членом НАТО і ЄС. Цей курс був закріплений конституційно. 21 лютого 2019 р. набули чинності відповідні зміни до Конституції України.

! **Декомунізація** — система заходів, теоретична і практична діяльність, спрямовані на звільнення від впливу та наслідків комуністичної ідеології в усіх сферах життя суспільного життя.

- Які ключові реформи реалізуються в Україні?

10. Допомога української діаспори у протистоянні російській агресії

11. Вибори Президента України. Дострокові вибори ВРУ

<https://bohdan-digital.com/dodatok/10-11.pdf>

Висновки

- З приходом до влади в Російській Федерації В. Путіна відбувалося стрімке погіршення українсько-російських відносин. Російське керівництво всіма силами намагається не допустити Україну до вступу до ЄС та НАТО. Коли зупинити цей процес політичними засобами Москві не вдалося, вона учинила пряму збройну агресію та окупацію Криму та частини Донецької та Луганської областей України. Не припинилася і гібридна війна.
- Незважаючи на це, Україна, спираючись на підтримку США, країн ЄС, Японії та інших держав, зуміла вистояти, у всіх сферах життя. Були започатковані реформи, що дають можливість державі стати справді незалежною.

Запитання і завдання

1. Чому в 2008 р. спроба подати заявку на вступ до НАТО зазнала невдачі?
2. Чим зумовлені різкі зміни у зовнішній політиці України в 2005, 2010 та 2014 рр.?
3. Як розвивалися події, які призвели до анексії Криму Російською Федерацією?
4. У яких регіонах України були інспіровані проросійські виступи, що Москва називала «русской весной»? Які наслідки цих виступів?
5. Охарактеризуйте перебіг бойових дій на Донбасі. Складіть хронологію основних подій АТО. Як можна оцінити підсумки АТО?
6. Створіть презентацію: «Бойові дії на Сході України».
7. Що таке декомунізація? Які її результати?
8. Визначте передумови, ознаки та наслідки агресії Російської Федерації проти України.
9. Підготуйте презентацію: «Добровольчий і волонтерський рухи в роки російської агресії».
10. Проведіть дискусію на тему: «Мінські угоди — за і проти».

Документи розповідають

Зі звернення Верховної Ради України...

https://bohdan-digital.com/dodatok/Zvernennya_Rady.pdf

§ 30. Культурне та релігійне життя

Основні поняття і терміни

конфесія, релігійна громада, понтифік, томос.

Основні дати

1991 р. — закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій», 2001 р. — перша спроба запровадження середньої 12-річної освіти в загальноосвітніх закладах; 2018 р. — друга спроба запровадження середньої 12-річної освіти в загальноосвітніх закладах.

1. Загальні тенденції розвитку культури за роки незалежності. Відродження національної культури

Проголошення незалежності України дало новий імпульс процесу розвитку національної культури.

Відбулось утвердження *орієнтації на загальноєвропейські цінності світової культури*. У літературно-мистецькому житті утверджується **плюралізм**, що прийшов на зміну притаманному тоталітарній системі однотипному заідеологізованому художньо-мистецькому відображенню дійсності. Переосмислюються догми соціалістичного реалізму.

Уже в лютому 1992 р. Міністерство культури України підготувало програму розвитку національної культури, яка практично поривала з тоталітарним минулим і спрямовувала розвиток культури на шлях сповідування вищих гуманістичних цінностей. Парламент України невдовзі схвалив цю програму.

Повертаються твори, книгозібрання, архіви та інші культурні й духовні цінності, які з різних причин були вивезені з України за кордон.

На книжкових полицях з'явилися забуті твори письменників «розстріляного відродження»: М. Зерова, М. Хвильового, Є. Плужника, Г. Косинки та ін. Вийшли друком твори українських дисидентів — В. Стуса, І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Рубана, М. Руденка.

Побачили світ раніше недоступні українському читачеві видання літератури української еміграції — твори І. Багряного, В. Барки, О. Теліги, С. Гординського, Л. Мосендза та багатьох інших.

В Україні не тільки зберігаються раніше створені осередки культурного життя, але й виникають нові.

Національне відродження стимулювало зростання мережі музеїв. В областях відкрито 29 нових державних музеїв. Започатковано нові історико-культурні заповідники у Батурині, Глухові, Дубно, Збаражжі, Корсунь-Шевченківському тощо.

Відновлено випуск журналів «Київська старовина», «Літературно-науковий вісник». З 1992 р. в Україні виходять номери щомісячного часопису незалежної думки «Сучасність».

З'явилися нові періодичні видання журналів суспільно-політичного, науково-популярного і наукового профілю. Широку видавничу діяльність розгорнуло Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Київське видавництво «Глобус» розпочало перевидання в Україні знаменитої «Енциклопедії українознавства», підготовленої представниками української діаспори.

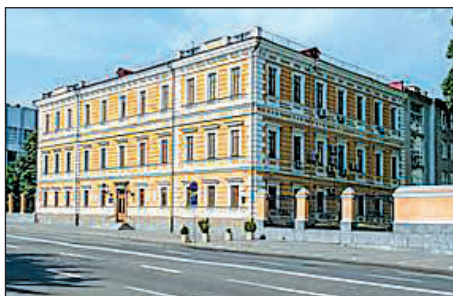
Свою власну періодику мають товариства, громадські об'єднання і політичні партії. Практично в кожному обласному центрі України з'явилися нові видавництва, в тому числі й ті, що працюють на комерційних засадах.

Розширюється тематичний діапазон літературно-мистецьких творів, урізноманітнюються їхні стиліові форми.

Великої популярності набули Всеукраїнський фестиваль сучасної пісні і популярної музики «Червона рута», «Країна мрій», «Таврійські ігри» тощо. Увійшли в практику народні свята й конкурси «Лесині джерела», «Сорочинський ярмарок», міжнародні фестивалі українського фольклору «Берегиня», авторської пісні «Золоті ворота» тощо.

Ставши незалежною, Україна розпочала відтворювати та захищати свою історико-культурну спадщину.

Держава взяла під свою охорону понад 160 тисяч пам'яток, що мають тисячоліт-

Будівля Президії НАН України

ню історію, 49 визначних ансамблів і комплексів історико-архітектурної спадщини набули статусу державних заповідників.

Після проголошення Україною незалежності найвизначніші пам'ятки нашої держави були включені до **списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО**. Це ансамблі Софійського собору та Києво-Печерської лаври у Києві, забудова і пам'ятки історичного Львова. Відновлено Михайлівський Золотоверхий собор, Успенський собор Києво-Печерської лаври та інші зруйновані храми.

Економічна криза уповільнила процес культурного розвитку, створила для держави складну проблему не тільки в плані розвитку, але й утримання культурної інфраструктури.

З 1993 р. стала загрозливою тенденція **скорочення видання книжок, періодичної преси** українською мовою.

Натомість книжковий ринок України буквально завалений книгами з Росії, які внаслідок кращих умов, створених там для книговидавничої справи, мають нижчу ціну, а тому й витісняють українських видавців.

Комерціалізація культури в умовах відсутності потужного приватного сектору та стійких традицій меценатства відкинула на межу виживання значну кількість творчих колективів, талановитих особистостей, призвела до майже абсолютного домінування грошей над естетичними цінностями й орієнтирами.

Риси розвитку культури

Позитивні:

- подолання самоізоляваності культури;
- відновлення історичної пам'яті народу;
- розкріпачення суспільної свідомості;
- відновлення та поширення релігійної культури;
- звільнення від догматів, стереотипів радянських часів;
- поява нових жанрів, типів, напрямів мистецтва й загалом культури;
- «повернення» емігрантської культури на батьківщину, зв'язок із діаспорою.

Негативні:

- непродумане руйнування цінностей радянського періоду;
- залежність культурного розвитку від примх ринку, комерціалізація культури;
- згортання до мінімуму державного фінансування культури;
- звуження поля діяльності установ культури;
- поширення і засилля масової культури;
- криміналізація сфери культури;
- поляризація.

► Які основні тенденції розвитку культури за роки незалежності?

2. Наука незалежної України

Провідним науковим центром є Національна академія наук України. На сьогодні в ній нагромадилися серйозні проблеми. Орієнтація на прикладні розробки супроводжувалася падінням престижності фундаментальних досліджень, понад 90 % нових технологічних розробок не впроваджуються у виробництво. Великі труднощі в матеріально-технічному та кадровому забезпеченні створює низький рівень фінансуван-

ня. Окремі інститути втратили за останні роки 50–60 % свого кадрового потенціалу.

Спостерігається зниження професіоналізму частини наукових співробітників через відсутність здорового суперництва, творчих дискусій, чесного і відкритого обміну думками, односторонню орієнтацію української науки на російську та ізоляцію від європейської і світової науки. Низька технічна оснащеність наукових лабораторій, різке зниження життєвого рівня і соціальна незахищеність призвели до масового виїзду багатьох учених за кордон.

Такий стан науки не дає сподівань на швидкий вихід України з кризи, хоча немало вчених самовіддано працюють у цьому напрямі й досягли вагомих результатів. Збереглися і продовжують плідно розвиватися ті галузі науки, в яких Україна має пріоритет: математика, кібернетика, електрозварювання, аеродинаміка тощо. Перебудовується робота НАН України, змінюються пріоритети. Йде перегрупування наукових сил. Створено Міністерство освіти та науки України, діє Українська наукова асоціація. Засновані Академія наук вищої школи, Українська академія аграрних наук, Академія медичних наук, Академія мистецтв, Академія правових наук та інші. Виникла низка дослідних інститутів та центрів як громадських об'єднань науковців, наукових товариств. Зокрема, в 1989 р. відновило свою діяльність Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Тіснішає співпраця з українською діаспорою.

Кілька нових науково-дослідних інститутів створили у системі Національної академії наук України. В грудні 1991 р. започаткували *Інститут національних відносин та політології*. Археографічна комісія Інституту історії АН України була перетворена на *Інститут української археографії ім. М. Грушевського* (з філіями у Львові й Дніпропетровську).

Відкрито *Інститут української мови, Інститут сходознавства ім. А. Кримського, Інститут світової економіки і міжнародних відносин, Інститут соціологічних досліджень, Інститут народознавства*. Як навчальний і науковий заклад у 1992 р. при Київському університеті створено *Інститут українознавства*. У 2006 р. почав діяти *Інститут національної пам'яті*.

У світовому співтоваристві Україна належить до числа держав, які ведуть дослідження космічного простору. В Україні діє Національне космічне агентство. Україна має потужну базу з виробництва ракетноносіїв, супутників та різноманітного космічного обладнання й агрегатів.

У 1997 р. з території США було запущено космічний корабель типу «Шаттл», на борту якого перебував перший космонавт незалежної України Леонід Каденюк.

З весни 1999 р. активно здійснюється міжнародна програма «Морський старт» з використанням модернізованої української ракети «Зеніт» з плавучої платформи.

За роки незалежності здійснено понад 70 пусків українських ракетноносіїв з понад 150 супутниками.

*Леонід Каденюк, перший
космонавт незалежної
України*

У космічній галузі українські вчені тісно співпрацюють зі своїми колегами з Росії, США, Франції, Італії, Бразилії тощо. Українськими ракетними двигунами обладнані російські, американські та французькі ракети.

- ▶ Наведіть приклади досягнень української науки за роки незалежності.

3. Розвиток освіти за роки незалежності

У складних умовах перебувала і перебуває освіта, хоча процеси оновлення охопили і цю важливу галузь.

Повна загальна середня освіта в Україні є обов'язковою, але низька оплата праці вчителів, слабе матеріальне забезпечення шкіл призвели до загального падіння освітнього рівня в країні.

Одним із найважливіших завдань школи є забезпечення виконання Закону про мови (до 2012 р. діяв закон 1989 р. У 2019 р. ухвалили новий закон). Так було відкрито чи поновлено тисячі шкіл з українською мовою навчання, організовано тисячі українських класів у школах з російською мовою навчання. Освітня система стала більш гнучкою і різноманітною. З'явилася велика кількість ліцеїв, коледжів та гімназій. Ці заклади значно урізноманітнили навчальний процес, сприяють поглибленому розвитку здібностей учнів та студентів. Значно більше уваги приділяється вивченню української історії, народознавства, помітні зрушення є у викладанні інших суспільних наук.

Законом України від 13 квітня 1999 р. визначено перехід з вересня 2000 р. на 12-річний термін навчання. З початку 2000/2001 навчального року в школах України запроваджено 12-бальну систему оцінювання знань учнів. Здійснювалися подальші кроки в реформуванні середньої освіти. Важливим заходом стала комп'ютеризація шкіл. На II з'їзді педагогічних працівників було прийнято нову концепцію освіти. У 2003 р. затвердили нові стандарти, розроблені нові програми, концептуальні підходи у вивченні предметів. Проте 2010 р. відбулося повернення до 11-річної системи навчання із запровадженням обов'язкової дошкільної освіти. Взято курс на переосмислення стандартів і концепції середньої освіти у напрямку наближення до російських. Проте цей поворот був тимчасовим. Після Революції Гідності розробили заходи з реформування, які отримали назву «*Нова українська школа*» (НУШ). У 2017 р. було ухвалено новий Закон про освіту.

Ще одним важливим елементом змін в освіті стало впровадження з 2007 р. обов'язкового зовнішнього незалежного тестування для абітурієнтів. Система ЗНО стала вагомим чинником боротьби з корупцією при вступі до вищих навчальних закладів.

Більш ніж 75% шкіл України здійснює навчання українською мовою. Натомість національні меншини мають всі можливості у місцях свого компактного проживання навчатися рідною мовою.

Зроблено перші суттєві кроки щодо реформування професійно-технічної і вищої освіти. З метою більш тісного зв'язку міністерства професійно-технічної освіти та вищої освіти були об'єднані. Скорочуються масштаби підготовки спеціалістів через заочну та вечірню форми навчання, здійснюється перехід на ступеневу підготовку: кваліфікований робітник, молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр. Поряд з державними створюються навчальні заклади різних форм власності.

За роки незалежності відбулася реорганізація і у вищій освіті. Вищі навчальні заклади стали самостійнішими у своїй діяльності. Проведено роботу з ліцензування (надання дозволу на освітню діяльність) та акредитації (визначення професійного рівня діяльності) вищих навчальних закладів. Поряд з державним замовленням вводяться контрактні форми навчання. Україна долучилась до Болонського процесу — створення єдиного навчального простору в Європі.

Основні тенденції розвитку освіти

Позитивні	Негативні
<ul style="list-style-type: none"> • Поступове утвердження в сфері освіти української мови. • Демократизація навчального процесу. • Зв'язок освіти з національною історією, культурою і традицією. • Поява різних видів і форм власності навчальних закладів. • Орієнтація реформування освіти на європейські зразки з урахуванням національної специфіки. 	<ul style="list-style-type: none"> • Обмеженість державного фінансування освітніх закладів. • Недостатня матеріально-технічна база. • Падіння соціального престижу педагогічної діяльності і, як наслідок, загострення кадрової проблеми. • Помилки у реформуванні освіти.

► Які зміни відбулися в системі освіти за роки незалежності?

4. Основні здобутки української культури та спорту

У розвитку національної культури в 1990-ті роки відбулися суттєві зрушення. З проголошенням незалежності були ліквідовані всі перепони на шляху розвитку національної культури: скасовані будь-які цензурні заборони, відійшли в минуле ідеологічні штампи. Відкрито вільний доступ до здобутків усієї культурної спадщини людства.

Водночас культура виявилась найбільш вразливою в умовах становлення ринкових відносин. Позбавлені державного фінансування заклади культури опинилися на межі закриття і зникнення. Незважаючи на складність нових умов існування, українська культура продовжує неухильно розвиватися.

Проте, як уже зазначалося, на розвиток культури продовжують впливати такі негативні фактори, як нестача коштів і відповідної законодавчої бази, комерціалізація культури.

У розвитку літератури відбулася кардинальна переоцінка суспільних ідеалів. Набула бурхливого розвитку художня публіцистика, що пояснюється високим рівнем політизації суспільства. Багато письменників стали політиками. Деякі з них поєднують творчість з політичною або громадською діяльністю: І. Дзюба, І. Драч, Д. Павличко, Є. Сверстюк, В. Яворівський та інші.

Історична проза збагатилася новими романами П. Загребельного, Р. Іваничука, Ю. Мушкетика. У літературу ввійшло нове покоління, представлене насамперед іменами І. Андрусяка, Ю. Андруховича, О. Забужко, В. Медвідя, В. Цибулька, С. Жадана та інших.

Повернулися із забуття твори В. Винниченка, М. Зерова, Г. Косинки, М. Куліша, В. Стуса, М. Хвильового та інших майстрів слова. Читачі отримали можливість ознайомитися з твор-

Сергій Жадан

чістю літераторів діаспори: І. Багряного, Ю. Барабаша, В. Барки, Олега Ольжича, Ю. Липи, У. Самчука, О. Теліги та інших.

Відбувся справжній розквіт театрального мистецтва. Його новаторами можна назвати таких режисерів, як Р. Віктюк, С. Данченко, С. Мойсєєв, В. Петров, Б. Шарварко та інші.

Розвивається й українське образотворче мистецтво. За роки незалежності було організовано декілька сотень виставок провідних українських майстрів. Для художніх галерей держава придбала понад 3 тис. творів, надає митцям спеціальні стипендії.

Пісенна творчість пропагується на фестивалях «Червона рута», «Пісенний вернісаж», «Берегиня» тощо.

Незважаючи на засилля закордонної кінопродукції, українське кіно продовжує жити. У 1990 р. вперше в історії вітчизняний кінематограф одержав нагороди Каннського кінофестивалю (фільм С. Параджанова, Ю. Іллєнка «Лебедине озеро. Зона»). Дві студії художніх фільмів (у Києві та Одесі), студія хронікально-документальних фільмів, Національна кінематика і Студія анімаційних фільмів продовжують свою діяльність, хоча картин видають у 10 разів менше, ніж в 1990 р. Справжній розквіт українське кіно почало переживати у 2-й половині 2010-х рр.

Спорт став своєрідною візитівкою України у світі. З моменту проголошення суверенітету Україна проявляла турботу про створення власної системи спортивних інституцій, які б мали представляти український спорт на міжнародній арені. У 1990 р. утворили Національний олімпійський комітет, який в 1992 р. був визнаний Міжнародним олімпійським комітетом. Україна брала активну участь в Олімпіадах (літні види спорту): в 1992 р. в Барселоні (у складі спільної команди держав СНД), 1996 р. в Атланті, 2000 р. — в Сіднеї, 2004 р. — в Афінах, 2008 р. — в Пекіні; 2012 р. — в Лондоні; 2016 р. — в Ріо-де-Жанейро; (зимові види): в 1994 р. Ліллегаммері, 1998 р. — в Нагано, 2002 р. — в Солт-Лейк-Сіті, 2006 р. — Турині, 2010 р. — Ванкувері; 2014 р. — в Сочі; 2018 р. — Пхьончхані.

Найуспішніші види — гімнастика, плавання, легка атлетика, боротьба, важка атлетика.

За період 1992—2018 рр. українські спортсмени більш ніж три тисячі разів сходили на п'єдестал пошани на чемпіонатах світу і Європи з олімпійських видів спорту.

Найбільшого успіху українські спортсмени досягли в таких видах спорту: фігурне катання (О. Баюл), біатлон (О. Зубрилова), спортивна і художня гімнастика (О. Вітриченко, Л. Подкопаєва), бокс (брати Клички, В. Ломаченко, О. Усик), велоспорт, біг, плавання (Д. Силантьєв, Я. Ключкова та ін.), футболі (А. Шевченко, Р. Зозуля), теніс (Е. Світоліна).

- Які українські спортсмени набули світової слави?

5. Релігійне і церковне життя

З проголошенням незалежності України церковне життя поживляється: йде помітне зростання кількості релігійних громад, будуються храми (лише у 1991—

Володимир Кличко

Філарет,
голова УПЦ КП

1994 рр. зведено та здійснювалося будівництво близько двох тисяч релігійних споруд), відроджуються монастирі, духовні навчальні заклади, недільні школи.

Відносини з релігійними громадами та особами, які належать до різних конфесій, у країні регулюють Конституція України (ст. 35 — право на свободу світогляду і віросповідання) і Закон України «Про свободу совісті та релігійних організацій» від 23 квітня 1991 р., який підтверджує, що ніхто не може встановити обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-який примус щодо визначення громадянином свого ставлення до релігії, участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії. У законі закріплюється рівноправність громадян, незалежно від їхнього ставлення до релігії. Церква і релігійні організації

в Україні відокремлені від держави, а школа — від церкви.

Незабаром після проголошення незалежності визріла криза в православ'ї України, яке функціонувало на платформі РПЦ. Собор православної церкви в Києві проголосив автокефальність (незалежність), визнав себе Українською православною церквою (УПЦ). Собор звернувся до Московського патріархату з проханням визнати її в такому статусі. Але Московський архієрейський собор категорично відхилив прохання українського собору, а Філарет, який на той час уже мав патріарший титул блаженнішого екзарха, за таку постановку питання був підданий злісним нападкам. Таким чином Московський патріархат категорично виступив проти існування окремої незалежної Української православної церкви.

Частина українських єпископів провели у Харкові нараду, організовану РПЦ. Це зібрання назвали собором. Відповідно до настанов Московського патріархату предстоятелем Православної церкви в Україні призначили єпископа Ростовського і Новочеркаського, керуючого справами Московської патріархії Володимира (в миру Сабодан). Слідом за тим Україною прокотилася хвиля захоплення храмів і монастирів прибічниками Володимира, що нерідко супроводжувалося насильством. Унаслідок такого протистояння до РПЦ Московського патріархату відходить більш ніж 5 тис. церковних громад, низка монастирів.

Філарет не визнав цього рішення й утворив *Українську православну церкву Київського патріархату (УПЦ (КП))*. У червні 1992 р. відбувся об'єднавчий собор УПЦ(КП) і УАПЦ (яка діяла паралельно). Патріархом УПЦ(КП) (так вона фактично почала називатися після об'єднання) обрали Мстислава (в миру Скрипник), а його заступником — Філарета (в миру Денисенко). Та єдина УПЦ(КП) тоді не склалася, того не побажав Мстислав, який невдовзі пішов із життя. Після його смерті розкол поглибився і, по суті, закріпився собором УАПЦ, на якому її патріархом обрали Дмитрія (в миру Ярема).

Свою чергою, на соборі УПЦ(КП) в жовтні 1993 р. патріархом цієї церкви обрали колишнього політпрезидента, українського правозахисника Володимира (в миру Романюк), а його заступником стає Філарет. У липні 1995 р. патріарх Володимир (Романюк) пішов із життя. Похорон патріарха переріс в Києві в справжню трагедію.

Тіло покійного патріарха поховали на тротуарі біля входу в головну браму Софійського собору.

Через певний час патріархом УПЦ(КП) на соборі вищих ієрархів церкви обрали Філарета. У 1997 р. РПЦ наклала на патріарха Філарета анафему, звинувативши у розколі.

Покійний патріарх Володимир, а потім Філарет порушували питання про об'єднання усіх гілок православ'я в одну. Їхні пропозиції знаходили розуміння в уряді, оскільки були спрямовані на консолідацію українського суспільства, передусім віруючого населення. Перша спроба домовитися про об'єднання і автокефалію УПЦ була зроблена під час візиту Вселенського (Константинопольського) Патріарха Варфоломія до Києва. Але Патріарх РПЦ Алексій зумів переконати Варфоломія не надавати автокефалії Українській православній церкві. І це питання відклали на 10 років, коли настали сприятливі умови для відновлення справедливості.

У 2007–2008 рр. керівництво УПЦ(МП) здійснило ряд кроків, спрямованих на закріплення та розширення самостійності від РПЦ, на розбудову відмінної від російської системи адміністративного управління церквою, на оновлення системи духовної освіти, подолання проросійських та політичних тенденцій всередині церкви. Але ці дії викликали спротив промосковських сил. А митрополита Володимира, який мав авторитет у великій кількості священників та мирян, поступово усувають від влади. Фактично була прискорена його смерть через організацію неправильного лікування. У 2014 р. митрополитом УПЦ (МП) обрали єпископа Онуфрія (Березовського), який чітко слідував у фарватері Москви.

Таким чином, у православ'ї Української незалежної держави існує кілька течій (конфесій): УПЦ(КП), УПЦ(МП), УАПЦ, Православна старообрядницька церква, Українська православна апостольська церква, Українська реформаторська православна церква. Дві останні мають незначну кількість парафій. Крім того, низка церковних громад, зокрема в східних областях країни, підпорядкована безпосередньо Московському патріархату, тобто перебуває поза впливом патріархів, що функціонують в Україні.

У 2018 р. склалися реальні можливості об'єднатися всім православним конфесіям в єдину помісну Українську православну церкву. Вселенський патріарх Варфоломій і Собор визнали незаконним приєднання Київської митрополії до Москви у 1686 р., накладання анафем на гетьмана Івана Мазепу, патріархів УПЦ(КП) Філарета і УАПЦ Мстислава. Також було ухвалено рішення про надання томосу Українській православній церкві.

15 грудня 2018 р. у Софійському соборі відбувся об'єднавчий собор, на якому оголосили про створення помісної **Православної церкви України**. Її предстоятелем став Митрополит Київський і вся України **Епіфаній 5–6 січня 2019 р.** ПЦУ отримала томос про автокефалію.

! **Томос** — указ предстоятеля помісної православної церкви з деякого важливого питання церковного устрою. У томосах використовується урочистіший припис, ніж в інших патріарших указах, зі словами «Божою милістю» та ін. Зрідка томос видається з питань, що стосуються положень християнського віровчення. Але найчастіше такі документи стосуються церковного устрою.

Документи розповідають

Рішення Священного Синоду Вселенського (Константинопольського) Патріархату

«Під головуванням його Всесвятості Вселенського Патріарха Священний Синод, зібраний на чергове засідання з 9-го по 11 жовтня 2018 р., вивчив і обговорив пункти свого порядку денного. Синод в присутності архієпископа Данила Памфілійського і єпископа Іларіона Едмонтонського, екзарха Патріарха в Україні, обговорив, зокрема, церковні справи України і після детальної дискусії постановив: підтвердити раніше прийняте рішення про те, що Вселенський Патріархат береться до надання автокефалії Українській Церкві. Відновити стаєропігію Вселенського Патріарха у Києві, одну з його численних стаєропігій в Україні, які існували там завжди.

Задовольнити клопотання по апеляції Філарета (Денисенка), Макарія (Малетича) та їхніх послідовників, оголошених розкольникими не з догматичних причин, відповідно до канонічної прерогативи Константинопольських Патріархів і в зв'язку з отриманням петиції від ієрархів і духовенства всіх автокефальних церков. Таким чином, вищезгадані особи канонічно відновлені у їх статусі ієрархів і священнослужителів, їх послідовники повернуті в лоно церкви.

Скасувати юридичні зобов'язання Синодального листа 1686 р., який був виданий в обставинах того часу і надавав право Московському Патріарху призначати Митрополита Київського, обраного асамблеєю священнослужителів його єпархії, який зобов'язаний славити Вселенського Патріарха як першого в ієрархії під час кожної служби, проголошуючи і підтверджуючи свою канонічну залежність від Константинопольської матері-церкви. Звернутися до всіх сторін із закликом уникати захоплення церков, монастирів та інших об'єктів, а також будь-якого іншого акту насильства і відплати, в ім'я миру і християнської любові.

Головний секретаріат Священного Синоду, 11 жовтня 2018 року».

➤ Які рішення ухвалив Священний Синод?

➤ Які наслідки мали ці рішення?

Розкол і негаразди у православних церквах призвели до швидкого скорочення прихильників православ'я. Натепер православними вважають себе лише половина населення України. Значна частина українців віддає перевагу протестантським церквам, які проводять доволі активну місіонерську діяльність.

Кількість релігійних громад в Україні

Назва церкви	1997	1998	1999	2004	2014	2018
Українська православна церква (Московський патріархат)	6882	7386	7996	10310	12714	12064
Українська православна церква(Київський патріархат)	1529	1901	2187	3352	4651	4807
Українська автокефальна православна церква	1167	1063	1026	1154	1185	1048
Українська греко-католицька церква	3098	3151	3212	3328	3765	3323
Римо-католицька церква	716	732	751	854	926	900

Найчисленнішою неправославною християнською організацією в Україні є Українська греко-католицька церква (УГКЦ), що має найбільше прихильників у Західній Україні. На початку XXI ст. УГКЦ взяла курс на поширення свого впливу на всю

територію України і перенесла митрополічу резиденцію зі Львова до Києва. Чимало послідовників має Римо-католицька церква в Україні (РКЦУ).

Значна частка вірян в Україні є прихильниками протестантських церков. Найбільші й найвпливовіші серед них Німецька євангелічно-лютеранська церква України, Українська лютеранська церква, Закарпатська реформаторська церква, що об'єднує прихильників кальвінізму. Євангеліські християни (Собор незалежних євангеліських церков України) представлені двома найбільшими місіями — «Нове життя» і «Світло на Сході». Займаються переважно місіонерською і благодійницькою діяльністю. Близькими до них є баптисти. В Україні вони представлені цілим рядом спілок баптистських церков: Всеукраїнська спілка об'єднань євангеліських християн-баптистів, Братство незалежних церков євангеліських християн-баптистів, а також Рада церков, куди входять незареєстровані баптисти. Новий напрям у протестантизмі, що виник у ХХ ст., є п'ятидесятництво. Вони входять до Спілки церков християн віри євангеліської п'ятидесятників України, Об'єднану церкву ХВЄ, Спілку вільних церков християн євангеліської віри України, Церкву Божу України. Наймолодша з протестантських церков — Харизматичний рух церков повного Євангелія.

*Візит Івана Павла II в Україну.
Червень 2001 р.*

Нехристиянські конфесії представлені прихильниками іудаїзму й ісламу. Найбільші мусульманські громади існують у Криму, де їх прихильниками є переважно кримські татари.

Важливою подією релігійного і церковного життя України став візит у червні 2001 р. глави Держави Ватикан, глави Католицької церкви Папи Римського Івана Павла II. Україна стала 123 країною, яку відвідав Понтифік. Згідно із програмою візиту відбулися зустрічі Папи і Президента України з представниками політичних, культурних, наукових та ділових кіл, зустрічі Папи з представниками Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, з громадськістю. Іван Павло II відслужив Божественні літургії за римським та візантійським обрядами в Києві та Львові.

Головним противником візиту Папи Римського в Україну була Російська православна церква і, відповідно, УПЦ (МП). Також УПЦ (МП) активно втрутилась у політичне життя країни під час виборів Президента України 2004 р. на боці кандидата у президенти В. Януковича. Вона влаштовувала хресні ходи, поширювала політичну літературу, священники церкви брали участь в агітації серед мирян. Активну роль священники УПЦ (МП) відіграли у сприянні агресії Росії проти України в 2014 р.

У березні–червні 2014 р. головним місцем збору і приховування озброєних російських спецназівців та бойовиків на півночі Донецької області став Святогірський монастир УПЦ (МП), м. Святогірськ Донецької обл.); осередками групування ворожих до України сил були церкви та адміністративні будівлі УПЦ (МП) в Криму — в Керчі, Феодосії, Севастополі, Сімферополі тощо.

- ▶ Коли була відновлена Київська митрополія Константинопольського патріархату?

Висновки

- Здобуття незалежності мало великий вплив на розвиток культури, що набув характеру національного відродження. Проте низка негативних явищ стримує поступальні кроки. Прилучення до світового культурного простору спонукає до активних пошуків ефективної моделі освіти та розвою науки. Значний науковий потенціал України дає змогу відігравати не останню роль у прогресуванні людства. Проте недофінансування та неувага до науки з кожним роком зменшує ці можливості.
- Відродилось і активно розвивається церковно-релігійне життя, яке стало важливим елементом духовного та національного відродження України. У грудні 2018 р. постала єдина, помісна, незалежна Православна церква України.

Запитання і завдання

1. Які зміни відбулися в культурному житті України за роки незалежності? Які фактори найбільш впливають на розвиток культури на сучасному етапі?
2. У чому проявляється духовне розкріпачення українського суспільства?
3. Чим зумовлені різкі зміни в розвитку освіти України за роки незалежності? Визначте основні напрямки реформування системи освіти в Україні.
4. Яким чином в Україні забезпечуються мовні та культурні права національних меншин?
5. Охарактеризуйте розвиток української науки за роки незалежності. Які основні проблеми стоять перед сучасною українською наукою?
6. Що дало можливість Православній церкві України отримати томос?
7. Користуючись матеріалом підручника, заповніть таблицю «Культура України на сучасному етапі».

Література	Музика і театр	Образотворче мистецтво	Кінематограф	Фестивалі, конкурси

8. Обговоріть у групах і визначте причини міжконфесійних конфліктів в незалежній Україні.
9. Чим зумовлено швидке зростання числа протестантських церков?
10. Дайте характеристику змінам в релігійному житті України, що відбулися в умовах незалежності.
11. Проведіть дискусію. Яким має бути баланс між загальнолюдським і національним у розвитку української культури?
12. Обговоріть у групах. Чи впливає церква на формування цінностей сучасного українського суспільства? Якщо так, то яким чином?

Практичне заняття № 7**Зовнішні та внутрішні загрози суверенітету України в період гібридних війн.**

Мета: розкрити складові гібридної війни Росії проти України; показати особливості міжнародного становище України; визначити основні внутрішні загрози в умовах гібридної війни.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати: 1) презентацію «Гібридна війна Росії проти України». 2) факти та аргументи для панельної дискусії щодо внутрішніх і зовнішніх загроз під час гібридної війни. 3) повторити параграфи розділу № 6.

Хід заняття

1. Перегляд та обговорення декількох кращих презентацій.
2. Проведення дискусії: «Внутрішні та зовнішні загрози для України під час гібридної війни з Росією».

Питання для панельної дискусії:

- а) Під час гібридної війни які загрози небезпечніші — внутрішні чи зовнішнє збройне вторгнення?
  - б) Які першочергові завдання влади під час гібридної війни?
  - в) Наскільки дієвою зброєю у війні є пропаганда? Які межі її дії?
  - г) Якими є слабкі сторони Росії у гібридній війні проти України?
  - ґ) Наскільки дієвою є міжнародна підтримка України у протистоянні з Росією?
3. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.

Наш край наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст.

1. Політичне життя.

Це питання доцільно опрацювати, застосувавши розповідь учителя за таким планом.

1. Зміна системи влади після проголошення незалежності.
  2. Розклад політичних сил.
  3. Участь населення краю у виборах і референдумах.
  4. Сучасне політичне становище.
2. Економічне життя.

Самостійна робота

Опираючись на статистичний матеріал, охарактеризуйте негативні й позитивні тенденції у розвитку економіки краю. Визначте перспективи розвитку, способи подолання проблем.

3. Етносоціальні процеси. Рівень життя населення.

Завдання

Використовуючи результати соціологічного опитування і статистичні дані, зробіть відповідні висновки щодо етносоціальних процесів у краї та рівня життя населення.

Узагальнення знань за розділом VI «Творення нової України»

1. Складіть перелік подій, що відбулися за роки незалежності. Які з них ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір. Встановіть хронологію подій незалежної України, які мали найбільший вплив на формування національної свідомості.
2. Поясніть значення понять і термінів: «конфронтація», «економічна інтеграція», «політична асоціація», «Євромайдан», «Револуція Гідності», «Небесна сотня», «Нормандська четвірка», «Мінські угоди», «люстрація», «тимчасово неконтрольована територія», «антитерористична операція (АТО)», «гібридна війна», «волонтерський рух», «безвізовий режим».

3. Визначте здобутки і прорахунки політики Президентів України: В. Ющенко, В. Януковича, П. Порошенка.
4. На основі додаткових джерел охарактеризуйте українських політиків, науковців, митців, церковних діячів, спортсменів (Мирослава Поповича, Любомира Гузара, Богдана Ступки, Юрія Андруховича, Руслани Лижичко, Сусанни Джамаладінової (Джамали), Святослава Вакарчука, Сергія Бубки, Віталія Кличка, Володимира Кличка, Андрія Шевченка та ін.).
5. У чому суперечливість процесу розбудови незалежної держави в Україні? Як це пов'язано з особливостями політичного й економічного життя? Визначте домінуючі тенденції державотворчого процесу в Україні часів незалежності.
6. Визначте особливості соціально-економічного розвитку України в останнє десятиліття. Висловіть і аргументуйте власну точку зору щодо перспектив соціально-економічного розвитку України.
7. Покажіть на карті: а) території, які анексувала Росія у 2014 р.; б) території, які стали ареною бойових дій з весни 2014 р.; в) регіони електоральної підтримки виборців президентів України.
8. Складіть розповідь про соціально-економічне становище, повсякденне життя, настрої населення та психологічний клімат у суспільстві в роки російської збройної агресії.
9. Охарактеризуйте і поясніть основні чинники, особливості й тенденції розвитку українського суспільства кінця ХХ — початку ХХІ ст.
10. Які основні напрями зовнішньої політики України в умовах загальноєвропейських та світових процесів інтеграції? Чому Україні не вдалося стати членом ЄС чи НАТО? Поясніть важливість для України політичної асоціації, економічної інтеграції та впровадження безвізового режиму з Європейським Союзом.
11. Укажіть природу походження, рушійні сили та значення Євромайдану і Революції Гідності.
12. Чи є волонтерський рух чинником формування громадянського суспільства в незалежній Україні?
13. Висловіть власну думку щодо результатів процесу державотворення в Україні.
14. Які причини та наслідки агресії Російської Федерації проти України? Як, на вашу думку, повинні розвиватися українсько-російські відносини?
15. Сформулюйте власне судження щодо розвитку освіти, науки і культури в сучасній Україні.
16. Сучасний український політик та історик В. Литвин пише: «Рано чи пізно буде підраховано й подано суспільству вірогідний баланс досягнень і втрат, пов'язаних із державною незалежністю, точніше — з тими варіантами, за якими вона утверджувалася». Якою є ваша точка зору з цієї проблеми?
17. Спрогнозуйте можливі шляхи розвитку України та зміни її геополітичного становища у найближчий час.

Тестові завдання для підготовки
до тематичного оцінювання за розділом VI.

[www.bohdan-digital.com/
dodatok/istoriaU-11kl_TZ6.pdf](http://www.bohdan-digital.com/dodatok/istoriaU-11kl_TZ6.pdf)

ЗМІСТ

Любі друзі!	3
Вступ	4

РОЗДІЛ I. Україна в повоєнний період

§ 1. Адміністративно-територіальні зміни Української РСР. Вихід УРСР на міжнародну арену	11
§ 2. Повоєнна відбудова в Україні.....	16
§ 3. Радянізація західноукраїнських земель	22
§ 4. Культурне життя в Україні другої половини 1940-х — початку 1950-х років.....	32
Практичне заняття № 1.....	38
Узагальнення знань за розділом I «Україна в повоєнний період»	42

РОЗДІЛ II. Україна в умовах десталінізації

§ 5. Україна на початку 1950-х рр.....	43
§ 6. Десталінізація і лібералізація суспіль- ного життя. Реабілітація жертв сталін- ських репресій	47
§ 7. Зміни у соціально-економічному житті. Усунення М. Хрущова від влади	53
§ 8. Культура і духовне життя в Україні наприкінці 1950-х — у першій половині 1960-х років.....	62
§ 9. Народження дисидентського руху	71
Практичне заняття № 2.....	77
Узагальнення знань за розділом II «Україна в умовах десталінізації».....	79

РОЗДІЛ III. Україна в період системної кри- зи радянського ладу

§ 10. Політико-ідеологічна криза радянського ладу в Україні.....	80
§ 11. Стан економіки України та визрівання економічної кризи	87
§ 12. Етносоціальні процеси та рівень життя населення.....	94
§ 13. Опозиційний рух	100
§ 14. Культура і духовне життя	110
Практичне заняття № 3.....	121
Узагальнення знань за розділом III «Україна в період системної кризи радянського ладу»	122

РОЗДІЛ IV. Відновлення незалежності України

§ 15. Початок «перебудови» в СРСР. Чорнобильська катастрофа.....	123
§ 16. Спроби реформування економіки ...	128
§ 17. Зростання активності українського суспільства	133
§ 18. Розгортання національно-визвольного руху в Україні. Початок формування багатопартійної системи	140
§ 19. Суверенізація УРСР. Проголошення незалежності України.....	145
Практичне заняття № 4.....	155
Узагальнення знань за розділом IV «Відновлення незалежності України»	158

РОЗДІЛ V. Становлення України як незалежної держави

§ 20–21. Початок державотворчих процесів.....	159
§ 22. Україна в 1994–1999 рр. Конституційний процес в Україні. Конституція 1996 р.	168
§ 23. Політичні процеси в Україні в 1999– 2005 рр. «Помаранчева революція» ..	171
§ 24. Економічний розвиток України у 1992–2005 рр.....	178
§ 25. Етносоціальні процеси та рівень життя населення.....	184
§ 26. Зовнішня політика та міжнародні зв'язки України у 1992–2005 рр.	189
Практичне заняття № 5.....	198
Практичне заняття № 6.....	198
Узагальнення знань за розділом V «Становлення України як незалежної держави»	199

РОЗДІЛ VI. Творення нової України

§ 27. Суспільно-політичне та економічне життя України в 2005–2010 рр.	200
§ 28. Україна в 2010–2014 рр. Революція Гідності	205
§ 29. Україна в системі міжнародних відносин. Збройна агресія Російської Федерації проти України	212
§ 30. Культурне та релігійне життя	225
Практичне заняття № 7.....	236
Узагальнення знань за розділом VI «Творення нової України»	237

Відомості про стан підручника

№	Прізвище та ім'я учня	Навчальний рік	Стан підручника		Оцінка
			На початку року	В кінці року	

Навчальне видання

СОРОЧИНСЬКА Наталія Миколаївна

ГІСЕМ Ольга Олександрівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

(рівень стандарту)

Підручник для 11 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за державні кошти. Продаж заборонено

Головний редактор *Богдан Будний*

Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*

Обкладинка *Володимира Басалиги*

Верстка *Івана Бліща*

Технічний редактор *Неля Домарецька*

Підписано до друку 08.07.2019. Формат 70x100/16. Папір офсетний.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 19.500

Умовн. фарбо-відб. 78.000. Обл.-вид. арк. 16.910.

Тираж 34 413 пр. Зам. 162/05

У підручнику використані фото та малюнки з Інтернет-джерел,
що є у вільному доступі: <https://uk.wikipedia.org>, [https:// pixabay.com](https://pixabay.com).

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК №4221 від 07.12.2011 р.

Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002

тел./факс (0352) 52-06-07; 52-05-48

office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com

Надруковано на ПП «Юнісофт», вул. Морозова, 136, м. Харків, 61036

Свідоцтво серія ДК №3461 від 14.04.2009 р.